

Josef Viewegh

sebevražd a literatura

[illegible]

... hat
... Hallen
... Arbeit im me
... das Reich bedu
... letzten Jahre
... ich mal so lli
... Sie ~~haben~~ laugen
... So hatte ich
... erschöpfte. So
... an sprechtes
... geistige Arbeit
... Fräulein des
... Wissen ist
... freien Willen
... drängt es
... wunderbaren
... das zur
... gegeben
... jeder
... sind
... Gründe
... eigenen
... hat

AK

96 795 15

458

**sebevražda
a
literatura**

Brno 1996

Josef Viewegh

**sebevražda
a
literatura**

Psychologický ústav

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY

NAKLADATELSTVÍ
TOMÁŠE JANEČKA

Projekt „Sebevražda a literatura“ byl řešen a vypracován v rámci a s podporou Grantové agentury České republiky, reg. č. grantu 406/95/1577 a za přispění Nadace Českého literárního fondu. Oběma institucím vyslovuje autor svůj dík.

KNIHOVNA AV CR
AK 2732



Copyright © Josef Viewegh, 1996

ISBN 80-85880-10-



Úvod

Co může mít umělecká literatura společného se sebevraždou? Tak se jistě zeptá více čtenářů, překvapených neobvyklostí tématu naší studie. Mohli bychom odpovědět, že dobrovolná smrt je jedním z námětů, který literatuře bezprostředně poskytuje sám život. Ale nadto aktéry tohoto krajního činu jsou mnohdy umělci sami. Jen namátkou uvedme několik literárních umělců, kteří zemřeli sebevraždou: z německé jazykové oblasti H. Kleist, O. Weininger, G. Trakl, St. Zweig, K. Tucholsky, Klaus Mann, z anglosaské oblasti J. London, W. Woolfová, S. Plathová, E. Hemingway, z francouzské R. Crevel, J.P. Duprey, z ruské S.A. Jesenin, V. Majakovskij, M. Cvětajevová, A. Fadějev, z italské C. Pavese, z české R. Těsnohlídek, J. Mahen, J. Chaloupka, K. Biebel, J. Pištora.

Odpověď, kterou jsme výše uvedli, je sice správná ve svém obecném východisku, vyžaduje však další upřesnění. Fenomén sebevraždy představuje pro vědu celou množinu problémů, které se navzájem podmiňují a teprve ve své výsledné symbióze poskytují ucelený obraz. Tuto výzkumnou situaci si lze přiblížit následující analogií. Představme si fyziologa, který kontrastní látkou značkuje nějaký orgán, jehož funkci hodlá studovat. Dejme tomu, že uvedený orgán při aplikaci značkovací

látky produkuje biochemicky novou, doposud neprozkoumanou protilátku, která onen kontrastní prostředek následně pozměňuje. Z výzkumného hlediska nastává mnohostranně výhodná závislost, která umožňuje studovat jak funkci orgánu, tak funkci kontrastní i nové, orgánem produkované látky.

Takovou mnohostrannou závislost v oblasti psychologie lze studovat právě na vztahu mezi sebevraždou a literaturou. Uvedeme-li totiž sebevraždu do určité vzájemné souvislosti s uměleckým (v našem případě literárním) tvůrčím procesem, ukáží se nám možnosti zkoumat jak sebevraždu, tak uměleckou literaturu v nových vztazích, o nichž jsme doposud měli jen velmi nejasné tušení. To je centrální záměr naší studie: *objasnit z psychologického hlediska složitý jev sebevraždy prostřednictvím literatury a současně ukázat nové možnosti výpovědního charakteru umělecké literatury.*

Do základních tematických a metodologických otázek výzkumu sebevraždy (včetně vlastní psychologické koncepce suicidia) nás uvádí první část knihy („Sebevražda jako psychologický problém“).

První kapitola této části naší studie podává přehled výchozích kategorií a definic sebevražednosti včetně historického pohledu na kulturně-civilizační aspekty tohoto jevu.

Problematiku sebevraždy je však nutno vymanit z příliš jednostranného pojetí jednotlivých zainteresovaných věd. Jednostrannost některých vědních přístupů spočívá v tom, že jsou zanedbávány interdisciplinární zřetele. Dochází k oborovému redukcionismu (jak se s ním setkáváme i při studiu jiných složitých jevů): otázka sebevraždy je necitlivě patologizována, sociologizována nebo moralizována, což v konečných závěrech vede k deformaci výzkumného pojetí. Dokonce i psychologický výzkum může skončit v psychologismu, jestliže se psychologie interdisciplinárně neotevře filozofii, umění, axiologii a jiným vědám. Další kapitola je proto zaměřena na kritickou analýzu tří hlavních současných výzkumných přístupů: sociologického, medicínského a psychologického.

Vlastní hodnotově motivační koncepce sebevraždy je tématem třetí kapitoly. Upozorňujeme v ní na skutečnost, že sebevražedný čin představuje

většinou závěr dlouhodobě probíhajícího *suicidálního vývoje*, zejména u tzv. *bilanční sebevraždy*, tj. suicidia osoby v podstatě normální, která se k ukončení života rozhoduje na základě bilance svého dosavadního života a vážení jeho kladných a záporných vyhlídek. Bilanční formu sebevraždy, která je centrálním objektem našeho výzkumného zájmu, lze proto po psychologické stránce považovat za sebevraždu ve vlastním smyslu, neboť její motivační struktura v nejrozvinutější podobě odráží člověkův vztah k životu a světu.

Při zběžném pohledu by se mohlo zdát, že motivace sebevražedného činu je mimořádně pestrá, až nepřehledná. Podle našeho názoru však lze tuto motivaci posléze převést na jediného společného jmenovatele – na *hodnotovou sféru* (v podstatě na hodnotový prožitek „já“, na sebehodnocení). Suicidální motivaci však nelze rekonstruovat bez zřetele k *subjektivním prožitkům sebevraha*. Tuto okolnost považujeme za zcela zásadní pro psychologický výzkum sebevraždy.

Čtvrtá kapitola I. dílu seznamuje čtenáře s novými možnostmi výzkumu sebevraždy prostřednictvím literárních tvůrčích projevů umělců-sebevrahů. Každý odborník v suicidologii ví, jak jsou prožitkové komponenty sebevrahů nesnadno postižitelné tradičními technikami psychologické, avšak i psychiatrické nebo sociologické provenience. Většina zachráněných sebevrahů nerada sděluje informace o svých suicidálních tendencích nebo není schopna je diferencovaně vyjádřit. Zásadně odlišná (pro výzkum příznivá) je situace u sebevrahů-tvůrčích umělců a filozofů. Jaspers (1965) upozorňuje, že vskutku životné dokumenty máme pouze od historicky významných tvůrčích osobností. Zejména u slovesných umělců jsou tzv. tvůrčí deníky a další, z introspekce získané údaje běžným vodítkem jejich práce. Umělec je totiž přímo profesionálně zainteresován na podrobném sledování svých duševních stavů a pochodů, neboť na jejich optimální funkčnosti závisí vytvoření proponovaného díla. To je obecně velmi důležitá funkce tzv. tvůrčích deníků, které pak při výzkumu sebevraždy nabývají specifické hodnoty. Osobní dokument umožňuje poznání individua

v konkrétnosti jeho životních projevů, informuje psychologa o způsobech, jimiž umělec chápe a hodnotí svůj život a usnadňuje badateli vhled do sebevrahova prožitkového světa. Je zcela nepravděpodobné, aby se tak životně důležité téma, jako je dobrovolný odchod ze života, nepromítlo do obsahu osobních dokumentů a do literárního díla umělců-sebevrahů. Bylo proto nasnadě vyvinout metodu *komparační analýzy života* (prostřednictvím autobiografického materiálu, zejména osobních dokumentů) a *literárního díla* umělce nebo filozofa se suicidálním jednáním.

Uplatnění výzkumného přístupu komparační analýzy života a díla dovoluje:

1. Získat – jiným způsobem nesnadno přístupné – informace o suicidálním vývoji, jeho jednotlivých etapách a charakteristických složkách, a to především z hlediska hodnotových prožitků sebevraha.

2. Studovat proces objektivace těchto životních prožitků tvůrčího jedince-sebevraha transformací do uměleckého nebo filozofického díla a zpětný vliv díla na vývoj a průběh suicidálního jednání.

3. Specifický terén „sebevraždy v literatuře“ umožňuje řešit i obecněji koncipovaný problém antropologické funkce uměleckého a filozofického díla, zejména u jedinců v mezní životní situaci.

4. Přispět k psychologickému objasnění tvůrčích individualit analyzovaných literárních umělců-sebevrahů.

5. Na problematice vztahu sebevraždy a umělecké literatury demonstrovat nové možnosti výpovědního charakteru umění.

Druhá část knihy („Sebevražda jako osud“) podává konkrétní psychologické analýzy suicidálního jednání tvůrčích umělců-sebevrahů. Zvláštní postavení mezi nimi zaujímá případ literáta a filozofa Ladislava Klímy, jemuž je věnována obsáhlá pátá kapitola. Klíma svoje vnitřní prožitkové obsahy důsledně „ontologizoval“, promítal do metafyzické a literárně-estetické roviny. Právem můžeme Klímův nihilistický postoj označit jako *filozofii sebevraždy*. Obsažnost jeho deníků a literárního i filozofického díla – vzhledem k suicidálním tendencím – je ve světové

literatuře něčím mimořádným. Na této okolnosti nic nemění fakt, že Klíma, který prošel v průběhu svého života několikaletým obdobím vážných suicidálních tendencí, sebevraždu nakonec neuskutečnil.

Za příčinu sebevraždy dalších dvou analyzovaných umělců – Stefana Zweiga a Jochen Kleppera – lze označit (vedle individuálních faktorů) vládu nacismu a rozpad evropské demokracie a kultury s jejím individualistickým životním stylem. Obě sebevraždy – objasňované v šesté kapitole – mohou posloužit jako příklad specifické reakce uměleckých individualit na nacistickou totalitu.

Do tematicky zcela odlišné oblasti nás uvádí v sedmé kapitole analýza vývoje sebevražedného jednání a jeho motivace u romanopisce, jehož úspěšná umělecká kariéra nezabrání životnímu ztroskotání a sebevraždě. Tato tematika je podána v autobiograficky silně zabarveném románu Jacka Londona „Martin Eden“. London sám ukončil život sebevraždou.

V závěru konkrétních analýz života a díla umělců-sebevrahů vyslovujeme názor, že subjektivní tvůrcův prožitek, transponovaný do autobiograficky zaměřeného díla nebo do formy bezprostředního záznamu v osobních dokumentech, má *rovnocennou výpovědní hodnotu* jako výsledky analýz tradičního typu. Mnohdy totiž umělecky ztvárněný zážitek umožní pochopit zkoumaný jev hlouběji a podstatněji než výsledky vědeckých postupů. Jsme přesvědčeni, že tvůrčí umělecký projev jako výraz autorova prožitku má nejen větší existenciální váhu a nemůže být převeden do racionálního jazyka vědy *beze zbytku*, nýbrž že působí jako *primární významová jednotka*, zprostředkovaná jazykem umění. V osmé kapitole proto poskytujeme čtenáři prostor pro bezprostřední vcítění do hodnotového světa italského romanopisce a básníka Cesara Pavese a americké básnířky Sylvie Plathové. Oba umělci skončili svůj život dobrovolnou smrtí.

Celá studie je zakončena – poněkud netradičně – osobním vyjádřením autora k problému sebevraždy.

Sebevražda

jako

vědecký problém

I. Sebevražda – charakteristika výchozích pojmů

1. Sebevražednost v historickém kontextu

civilizačního vývoje člověka

Sebevražda (či sebevražednost jako sociální jev) má nejen svoji neodmyslitelnou dimenzi „osobní“, individuální, nýbrž i dimenzi civilizační, sociokulturní. Sebevražedné jednání úzce souvisí se světem lidských hodnot, zejména s postojem člověka ke smrti vůbec. A tento postoj je podmíněn – mimo jiné – i historicky a sociokulturně. Pro pochopení suicidálního jednání v časově vzdálených obdobích platí proto Dubitscherova poznámka (Dubitscher 1957), že suicidium nutno posuzovat a chápat v historickém kontextu určité doby. Žádnou sebevraždu v minulosti nebo přítomnosti nelze studovat mimo širší sociokulturní rámec. Specificky lidská výsada svobodně rozhodnout o zániku vlastní existence je tedy do jisté míry podmíněna dobou. Tematické vymezení naší studie nám bohužel nedovoluje zabývat se historickým aspektem sebevraždy podrobně a systematicky. Takové zaměření by si vyžádalo novou knihu. Omezíme se zde proto pouze na několik historizujících pohledů.

Sebevražda je specificky lidské jednání; u zvířat se nevyskytuje. Na sklonku 19. století se sice pokusil sociální darwinismus – prostřednictvím svého čelného představitele Morselliho (Morselli 1881) – obhájit tvrzení, že sebevražda je jedním z projevů přirozeného přírodního

výběru a že tedy platí i pro oblast zvířecího světa. Novější výzkumy však hypotézu sociálních darwinistů nepotvrdily. Sebevražda předpokládá existenci autoreflexe, uvědomění si „já“, časové dimenze (minulosti, přítomnosti, budoucnosti), následků jednání. Takové prožitky u zvířat neexistují: zvířata nemohou mít jasnou představu o důsledcích své smrti. V případě ohrožení nebo za jiných extrémních okolností jedná zvíře instinktivně; někdy dojde k sebeusmrcení, které po vnější stránce činí dojem úmyslného sebevražedného činu (Dubitscher 1957; Zwingmann 1965).

Sebevraždu nacházíme ve všech údobích civilizačního vývoje člověka. Zdá se, že počet sebevražd s rozvojem civilizace roste. V osmdesátých letech se např. počet suicidálních pokusů pohyboval v evropských státech EHS kolem 35000 ročně, při čemž vykazoval stoupající tendenci (Diekstra 1982). Novější statistiky odhadují, že na světě zemře sebevraždou denně zhruba 1 tisíc lidí a o sebevraždu se pokusí dalších 2 tisíce osob. V bývalém Československu se v osmdesátých letech pohyboval počet dokonaných sebevražd kolem 2970 případů ročně (viz např. Statistická ročenka 1988). Suicidální jednání však není výjimkou ani u národů a skupin s nízkou civilizační úrovní, jak ukazují starší i novější etnografické a etnopsychiatrické studie (Dubitscher 1965; Ellenberger 1965). Motivy i způsob provedení činu se u nich v podstatě shodují se sebevražedným jednáním civilizovaných národů. U primitivních skupin jsou zvýrazněny motivy sexuální (nevěra – obava před trestem za nevěru, ztráta životního partnera), sociálně-ekonomické (nedostatek potravy), motivy protestu vůči nesvobodě a špatnému nakládání (např. ženy Indiánů a Eskymáků se chtějí sebevražedným činem vyhnout nelidskému zacházení od svých rodičů a manželů). Ve větší míře se uplatňuje i motiv msty (v našich sociokulturních podmínkách sebevražda jako msta figuruje především v suicidálním jednání mládeže).

Sebevražedné jednání je pochopitelně ovlivněno i různými pověrami a specifickými životními podmínkami těchto primitivních etnických skupin. Např. nedostatek potravy vede u některých kmenů k zabíjení

lovu neschopných jedinců a ke kanibalismu. Starší a nemocní jedinci se proto raději sami dobrovolně usmrtí. Existují národy, které dobrovolnou smrt považují za přirozenou (např. severoasijské kmeny). Naopak onemocnění a smrt jako následek onemocnění, slabost ve stáří přičítají tito lidé démonickým silám. Mrtvoly takto zemřelých příslušníků kmene znesvěcují celý rod. Kladná hodnota dobrovolné nebo vůbec násilné smrti člověka v jeho plné síle vyplývá z představy, že mrtvý člověk se octne na onom světě v takovém stavu, v jakém zemřel (proto je smrt stářím nežádoucí). Sebevražda je u těchto skupin velmi častá; existuje zde rovněž povinnost syna zabít na požádání svého otce nebo matku (Haffter 1966). V těchto případech jde tedy o určitou formu eutanazie.

Zprávy o sebevražedném jednání se objevují už staletí před Kristem v písemných památkách starých kultur Indie, Číny a Japonska. Vliv tradic a představ (podmíněných bráhmánismem, konfucianismem a buddhismem) přežívá v názorech na dobrovolnou smrt až do současnosti. Např. rituální forma sebevraždy, japonské „harakiri“ (sebevražda rozříznutím břicha), se udržela až po naše dny. Původně byla významnou součástí kodexu cti válečnické kasty samurajů a vyjadřovala pohotovost těchto válečníků ke krajní sebeoběti pro vládce. Později se „harakiri“ stalo symbolem protestu vůči jednání, které pokořovalo nebo zneuctvovalo jedince. Tradicí zafixovaný postoj k sebevraždě umožnil za 2. světové války japonskému vojenskému velení zřizovat čtyři dobrovolníky, kteří se ve speciálních letadlech nebo torpédách dobrovolně obětovali v přímém útoku na nepřátelský cíl („kamikadze“ – živá torpéda, viz Kuvahara 1983). Po porážce Japonska spáchal větší počet osob sebevraždu, mimo jiné také formou „harakiri“ (Ellenberger 1965; Voráček 1967; Schumann 1971). V našem sociokulturním prostředí je tento způsob sebevraždy zcela ojedinělý a pochopitelně bez souvislosti s tradicemi státního náboženství Japonska. Schumann uvádí v novější době tři případy „harakiri“ v německé oblasti. Šlo o výrazně psychopatologické případy a úplně chyběl apelativní charakter činu

původního japonského „harakiri“. Není však bez zajímavosti, že v jednom případě mohl být sebevrahův čin motivován útokem na vlastní (zdánlivě) nemocný orgán: suicidant trpěl karcinofobií a domníval se, že je zasažen právě žaludek (Schumann 1971).

Krose (1906) uvádí, že ještě v roce 1820 bylo v Indii zaznamenáno 2366 případů veřejného upálení ovdovělých žen. Také tento způsob sebevražedného jednání je odleskem staletých, ba tisíciletých náboženských tradic Východu. Sebevražda staroegyptské vládkyně Kleopatry, která si zvolila dobrovolnou smrt hadím uštknutím, byla zaznamenána už antickými historiky a spisovateli. Spiegelberg (1925) ukázal, na podkladě moderních poznatků o způsobu života ve starém Egyptě, že Kleopatra nevolila tuto formu sebevraždy pro její bezbolestnost (jak se např. domníval ještě historik Burckhardt), nýbrž proto, že had a krokodýl představovali podle tehdejších egyptských náboženských představ inkarnovaná zvířata. Kleopatra chtěla tímto způsobem zdůraznit božský původ své vlády.

V antickém Řecku a Římě se střídala období příznivá suicidiu s údobími, ve kterých byla sebevražda odsuzována a postihována buď veřejným míněním, nebo přímo státní mocí. Z vynikajících řeckých osobností skončil sebevraždou – donucen vnějšími nepříznivými okolnostmi – Sokrates. Sokratův žák Platon odsuzoval (zejména v *Timaiu*) jakoukoli nepřirozenou a násilnou smrt. Aristoteles považoval sebevraha za zbabělce, neboť „jest ... změkčilostí vyhýbati se protivenství“ (Aristoteles 1937, 62). Sebevrah mimoto jedná nespravedlivě vůči sobě a každá nespravedlnost je překročením zákona; na sebevrahovi pak ulpívá jistá pohana jako na člověku, který jedná křivě vůči obci (Aristoteles 1937). Starověký filozof tedy rozlišuje veřejný a soukromý aspekt dobrovolné smrti. Později některé antické směry (např. stoicismus) prezentovaly dobrovolnou smrt jako pozitivní lidský postoj. Typické pro kladné pojetí sebevraždy je vyjádření stoika L.A. Seneky (asi 3-65 po Kristu): „Nic nezařídil věčný zákon lépe, než že máme jen jediný vchod do života, východy však četné. Měl bych snad čekati na krutou nemoc,

nebo krutého člověka, mám-li možnost vdechnouti jed? Toť jediný bod, v němž si nemusíme stěžovat na život. Nikoho pevně nedrží. To je v životě správně zařízeno. Nikdo nemusí být nešťasten, leč z vlastní viny. Jsi-li spokojen, tedy žij! Jsi-li nespokojen, můžeš se vrátit odkud jsi přišel!“ (Seneka, Ep. 70 ad Lucilium, cit. podle Holznera 1939, 330.) V důsledku všeobecného ekonomického, politického a morálního úpadku se ke konci starověku v Řecku a v Římské říši sebevraždnost mimořádně rozšířila.

Ohlas dobrovolné smrti ve filozofii, právnických, eticko-náboženských spisech a v umění dokazuje, že fenomén sebevraždy ve všech údobích kulturně-civilizačního vývoje lidstva přesahoval úzký rámec medicínsko-patologického pojetí. Křesťanský středověk se stavěl vůči sebevraždě jednoznačně negativně: „mezi všemi morálkami je křesťanská morálka jediná, která odmítá sebevraždu tak absolutně bez výjimky“ (Landsberg 1990, 167). Z křesťanského hlediska není sebevražda pouhým „útěkem ze života“, nýbrž *vzpourou vůči Bohu*. Pro křesťana je proto sebevražda smrtelným hříchem. Z tohoto důvodu se sebevraždy ve středověku vyskytovaly jen v mizivém procentu, i když nutno přiznat, že mohly být někdy sebevrahovými okolím utajovány; často pak figurovaly jako nešťastná náhoda (sebezabití) nebo jako duševní porucha (Dubitscher 1965). Dodnes v aktivně žitých křesťanských společnostech je výskyt sebevražednosti mizivý, při čemž u katolíků je sebevražednost nižší než u protestantů (což konstatoval už Masaryk).

Průlom do křesťanského středověkého pojetí sebevraždy učinili v dalších stoletích (už v novověku) zastánci osvícenské a humanisticko-racionalistické filozofie Th. Morus (1478-1555), později Hume (1711-1776), Ch.L. Montesquieu (1689-1755), A. Voltaire (1694-1778) a J.J. Rousseau (1712-1778). Hlásali – i když s určitými výhradami – právo člověka svobodně rozhodovat o svém životě. Vznikají filozofické úvahy o sebevraždě, zaměřené většinou proti církevní autoritě (Růžička 1968). Kant sebevraždu jednoznačně odsuzoval. Pozdější individualistická filozofie (zasahující svým vlivem až do naší současnosti), vrcholící

Nietzschem, sebevraždu schvaluje a heroizuje (Nietzsche 1914). Naopak zakladatel moderního filozofického pesimismu Schopenhauer je pokládán za obhájce sebevraždy neprávem. Ve svém hlavním díle (Schopenhauer 1930) nedoporučuje sebevraždu, protože „smrtelná je v nás toliko individuace; podstata naší bytosti, vůle, což znamená vůle k životu, zůstává smrtí zcela nedotčena /.../. Z toho „plyne nesmyslnost a nemravnost sebevraždy, kterou se vůbec nic nedá napravit, neboť individuum takto ničí a neguje jen svou individuaci, ale nemůže tak zničit základní omyl, vůli k životu, která v sebevraždě hledá jen cestu k výhodnějšímu sebeuskutečnění“ (Mann 1948, 15-16). Schopenhauer, vycházející z platonského pojetí ideí a z Kantova „bytí o sobě“, především však ovlivněn indickou filozofií, považuje tedy individuální zánik člověka za něco nepodstatného; smrt ruší individuální vědomí, nikoli však „bytí o sobě“. Člověk se – ve smyslu indické filozofie – po smrti znovu narodí. Důsledné a trvalé popření vůle spatřuje Schopenhauer v askezi orientálního typu, tj. v naprostém popření individuální vůle.

Zhruba na přelomu 18. a 19. století nastává v posuzování sebevražednosti zásadní obrat. Vedle dosavadních eticko-náboženských, filozofických a právních úvah – které představují v podstatě tři základní aspekty, jimiž se do té doby posuzoval problém sebevraždy – obrací se pozornost na *faktickou stránku* sebevražedného jednání. Jsou položeny základy vědeckého výzkumu sebevražednosti. Do tohoto období rovněž spadají první *statistické přehledy* o sebevraždách. Jedním z prvních statistických přehledů je tabulka sebevražd a smrtelných úrazů v Londýně v letech 1686-1758. V druhé polovině 18. století se objevují také v Německu první statistická data o sebevraždách. Zemí, která se může vykázat statistickým přehledem sebevražednosti na celém území už v 18. století (přehledy od roku 1754 do roku 1800), je Švédsko (Krose 1906). Přehled starších statistik výskytu sebevražd podávají ve svých monografiích např. Krose (1906; 1906 a) a Masaryk (1930); v novější době se statistikou u nás systematicky zabýval Růžička (1966; 1968).

Tím se dostáváme na samotný práh současnosti. Vznikají samostatné výzkumné přístupy k sebevražednosti z pozice jednotlivých vědních disciplín. V roce 1856 se objevuje rozsáhlá publikace syntetizující statistický, medicínský, historický a legislativní přístup z pera P.L. Lisle (1856). Další zásadní spis o sebevraždě – ze sociologického hlediska – představuje kniha E. Durkheima (1897).

Hlavní současné výzkumné přístupy k problematice sebevražednosti kriticky zhodnotíme v další části naší studie.

2. Sebevražda, sebezabití, sebeoběť.

Bilanční sebevražda

Většina starších i soudobých prací o sebevraždě se shoduje na dvou podstatných znacích sebevražedného jednání:

- a) dobrovolném úmyslu jedince ukončit svůj život, b) cílevědomě zaměřeném jednání vedoucím ke smrti.

Za *sebevraždu* proto označujeme takový způsob *autodestruktivního jednání*, který zřetelně vyjadřuje úmysl jedince dobrovolně ukončit vlastní život a cílevědomou snahu zvolit k tomuto účelu prostředky, u nichž možno předpokládat, že k zániku života povedou. Tuto definici považujeme za (primárně) *psychologickou*, protože klade důraz na subjektivní *postoj k vlastní smrti*. Znalost postoje nám teprve umožňuje označit jednání a jeho výsledek (provedený čin) za sebevraždu.

Od sebevraždy nutno odlišit *sebezabití*, ve kterém *chybí vědomý úmysl jedince dobrovolně zemřít*. Tato forma autodestrukce se může vyskytnout u některých duševních poruch (např. psychotik, který má halucinace, prchá před svými domnělými pronásledovateli a zabíjí se skokem z okna; neměl v úmyslu ukončit svůj život, nýbrž naopak „zachránit se“). Také u jiných patologických forem jednání, zejména u tzv. *impulzivního a zkratkového jednání*, může dojít za určité situace k sebezabití.

Ani zde většinou nemá postižený jedinec vědomý úmysl a cíl ukončit dobrovolně vlastní život. Jedná pod vlivem okamžitého impulsu a více či méně ve stavu nepřičetnosti nebo patologicky podmíněné snížené kritičnosti svého jednání. Pro impulzivní jednání je charakteristické, že určitá myšlenka přejde *okamžitě v čin*. Impulz je tedy subjektivně prožíván a uskutečňován bez jakékoli předběžné motivace. Oproti impulzivnímu jednání sice existuje u zkratkového jednání jasný cíl, záměr, chybí však kritická úvaha, zda volba prostředků k dosažení cíle je nejvhodnější – např. útky školáků z domova nebo dokonce sebeusmrcení z obavy před trestem za špatné vysvědčení (Dobiáš 1984).

Někdy může být motivovaný sebevražedný záměr nechtěnou imitací impulzivního nebo zkratkového jednání. Sebevrah může po dlouhou dobu v sobě nosit záměr usmrtit se, aniž to jeho nejbližší okolí tuší. Když potom tento jedinec „nenadále“ spáchá sebevraždu, může se při zběžném hodnocení zdát, že jde o nemotivovaný patologicky podmíněný čin. Ve skutečnosti však jde o závěr dlouhodobého suicidálního vývoje bilančního typu (o bilanční sebevražď viz dále). Motivace byla sebevrahovu okolí skrytá, proto mohl vzniknout dojem, že jde o náhlou patologicky podmíněnou poruchu. Uvedený způsob zdánlivě nemotivované sebevraždy (nazíráno z pohledu sebevrahova okolí) plasticky vylíčila v povídce „Štěstí“ M. Ganinová. „Pitvou a vyšetřováním se nic nevyjasnilo. Byl naprosto zdravý, šťasten, v zajištěném postavení, nedopustil se žádného protizákonného činu. Sebevraždu spáchal bezpochyby v záchvatu šílenství po požití značného množství alkoholu“ (Ganinová 1968, 159). V takových případech – jestliže uvedený sebevrah zemře – mohou rozhodnout o sebevražďě či o sebezabití pouze svědecké výpovědi osob, kterým se sebevrah před provedením činu svěřil, popř. písemné materiály (dopisy, deníky), které zanechal.

K sebezabití však může také dojít i u zcela normálních zdravých osob, a to v případě tzv. *demonstrativních suicidálních pokusů*. Této imitace skutečného suicidálního jednání je některými osobami využíváno jako „nátlaku“ či přímo „vydírání“ nejbližšího okolí („jestliže mi nesplníte

moje přání, tak si něco udělám“). Demonstrativní suicidální jednání je charakteristické zejména pro určité hystericky zaměřené osoby. Při demonstrativním suicidálním jednání může dojít nešťastnou shodou okolností k sebeusmrcení. Také zde je velmi nesnadné rozhodnout, zda jde o sebevraždu, či sebezabití.

Zcela zvláštní pozornosti si zaslouží *sebeobětování*. Někteří autoři mají tendenci přiřazovat sebeoběť k suicidiu, jiní k sebezabití. Odlišné posuzování je podmíněno vlivy tradice (viz např. japonské „harakiri“). V naší sociokulturní oblasti je sebevražda většinou morálně odsuzována (jako čin povýtce „egoistický“), sebeoběť je naopak hodnocena kladně. Domníváme se, že otázka sebeoběti je pro výzkum sebevraždy významnější, zejména z psychologického a kulturněantropologického hlediska, než se všeobecně předpokládá. V naší studii však můžeme stručně naznačit pouze několik aspektů.

a) Sebevražda a sebeoběť, jako extrémní formy specificky lidského jednání, vyrůstají ze společného základu: vyjadřují – byť tragickým způsobem – člověkovu schopnost a možnost dokumentovat vědomým sebezničením určitý hodnotový postoj.

b) Sebeoběť (obdobně jako sebevražda) je souhrnným označením pro různá jednání, odlišná svým původem, motivací, svou etiologií. Matka, která se bez váhání vystaví nebezpečí při záchraně svého dítěte, jedná pudově; nepřeje si vlastní smrt, usiluje pouze všemi prostředky odvrátit nebezpečí od dítěte. V tomto případě bude mít sebeoběť charakter sebezabití. Jednání vědce, který vědomě riskuje život tím, že sám na sobě zkouší chemické preparáty, budeme spíše klást do soustředění sebevraždy (ke skupině tzv. heroických sebevražd, jejichž vůdčí motivací je představa oběti za nějaký ideál, vyplývající z určitých morálních pravidel). V obou případech však půjde – alespoň zčásti – o sebeoběť, nikoli o „čistou“ sebevraždu či nemotivované sebezabití. Zcela jednoznačnou sebeobětí je známý čin polského katolického kněze P. Maxmiliána Kolbeho, který se za války (v srpnu 1941) v koncentračním táboře Osvětimi dobrovolně obětoval za svého spoluvězně, otce

rodiny (z početné literatury viz např. Kluz 1991). Velmi kuriózní a problematická – zejména z hlediska patologičnosti či normality – je sebeoběť Ch. Stieglitzové, která podstoupila dobrovolnou smrt, aby tímto sebeobětujícím činem vyvolala otřesný zážitek, a tím podnítila tvůrčí síly u svého manžela, dnes už zapomenutého lyrického básníka Heinricha Stieglitze (1801-1849). V dopise na rozloučenou (z 29.12.1834) Stieglitzová píše: „Nešťastnějším se nemůžeš stát. Milovaný! Právě ale šťastnější v opravdovém neštěstí! Ve stavu neštěstí leží často zázračné požehnání, které jistě k Tobě přijde!“ (Birnbäum 1920, 133.) Na těchto příkladech lze dokumentovat obtíže, které často vznikají, chceme-li stanovit pevnější rozlišovací kritéria mezi sebevraždou, sebeobětí a sebezabitím. Narážíme zde na neobyčejnou pestrost a mnohost podmínek, které uvedené formy autodestruktivního jednání konstituují.

c) Systematická srovnávací analýza sebevraždy, sebezabití a sebeoběti by nám patrně mimo jiné usnadnila pochopení sebevraždy v její apelační a sociabilní funkci. Sebevražda není totiž většinou pouhým výrazem jednoznačně negativního, nihilistického postoje, nýbrž je někdy obrácena také k životu (jak ukazuje příklad Palachův), má tedy výrazný rys altruistický. Tak se mnohý sebevražedný čin blíží svým zaměřením sebeoběti.

Nic nás neopravňuje pochybovat, že vedle patologických sebevražd a ostatních způsobů autodestruktivního jednání existují suicidia u osob normálních, zdravých tělesně i duševně. Pro tuto skupinu sebevražd se ujalo označení *bilanční sebevraždy* (Hoche 1919). Za *bilanční* označujeme takovou *sebevraždu*, kterou provede osoba – v podstatě zcela normální – na základě rozumové úvahy, jako jistou bilanci dosavadního života a zvážení jeho kladných a záporných vyhlídek. Lze ji považovat za sebevraždu v nejvlastnějším smyslu, protože její motivační struktura odráží v nejrozvinutější podobě člověkův postoj k hodnotě vlastního života a rozhodnutí individua svobodně zvolit dobrovolnou smrt. Bilanční suicidální motivace poskytuje zejména psychologickému výzkumu široké možnosti bádání; proto lze právem v souvislosti

s bilanční sebevraždou hovořit o „psychologické sebevraždě“. V naší studii budeme věnovat pozornost – při objasňování vztahů mezi sebevraždou a literaturou – právě bilanční sebevraždě, kterou pokládáme za sebevraždu v nejvlastnějším smyslu.

Bilanční sebevražda nás tedy odkazuje k jedné důležité složce lidského života – ke *smysluplnosti*, kterou lze považovat za korelát biologických homeostatických tendencí. Osou smysluplnosti je hierarchie hodnot. Její narušení nebo radikální změna může i u zcela zdravého individua vyvolat suicidální tendence.

3. Základní způsoby suicidálního jednání

Suicidální mentalita

Většina výzkumných prací o sebevraždě je zaměřena na samotný sebevražedný čin a časově nejbližší okolnosti tohoto činu, nikoli na dlouhodobý vývoj suicidálních tendencí. Z hlediska časově dlouhodobého suicidálního vývoje (zejména u bilanční sebevraždy, kterou v našem výkladu máme především na mysli) je naopak nutné věnovat pozornost počátkům vzniku *sebevražedných tendencí a fantazií*, které ve shodě s některými autory můžeme souhrnně označit jako *suicidální mentalitu* (viz např. H. Široký, V. Capponi 1969). Výzkumy zaměřené na suicidální mentalitu ukazují, že zprvu nezávazné pohrávání se suicidálními představami a fantaziemi je značně rozšířené, i když v mnohých případech nevyústí v konkrétní suicidální jednání. Mnohdy takové myšlenky a fantazie obsahují prvky útěchy a touhy po klidu, útěše, po spočinutí, tedy po jistém druhu „nirvány“; činný život s jeho napětím, námahou, odpovědností je naopak zdrojem lidského utrpení. Za prototyp útěšnosti prožitku smrti lze pokládat Michelangelův sonet, i když slavného renesančního sochaře a malíře nelze považovat za potenciálního sebevraha:

Ó stíne smrti, jímž se zastaví
bída duše, zlo, jež v srdci tkvělo,
ty léku poslední, když hrůza mučí!

V každém případě se však tyto zprvu jen zcela nezávazné myšlenky (např. „filozofování“ o dobrovolné smrti) mohou později stát u některých jedinců východiskem k zahájení skutečného suicidálního vývoje. Člověk si totiž jejich prostřednictvím uvědomí *funkci dobrovolné smrti jako specifického prostředku v životním boji* (včetně funkce „nástroje potrestání“ sebe nebo jiných osob). Proto je zcela oprávněné považovat suicidální myšlenky a fantazie za součást suicidálního jednání (Devries 1968; Paykel a kol. 1974), a to tím spíše, že v tomto počátečním stadiu lze nejúčinněji uplatnit i různá profylakční opatření.

Suicidální pokus a dokonaná sebevražda

Problematikou sebevražedného pokusu (tentamen) a jeho vztahu k dokonané sebevraždě se dostáváme ke kvalitativně odlišnému způsobu suicidálního jednání: potenciální sebevrah od doposud více méně platonických úvah o možnosti sebevraždy přechází k suicidálnímu *činu*.

Někteří autoři považují suicidální pokus a dokonanou sebevraždu za relativně samostatné formy suicidálního jednání. Rovněž ve většině statistických přehledů jsou pokusy uváděny odděleně od dokonaných sebevražd. Toto členění je oprávněné už z čistě praktických důvodů: po tentamenu zůstává sebevrah naživu, může nám objasnit důvody svého jednání, přímým vyšetřením (psychiatrickým a psychologickým) lze mimo jiné stanovit, zda šlo o patologické či nepatologické (bilanční) suicidální jednání.

Podle Stengela (1961) nemůže být suicidální pokus považován pouze za „nepodařenou“ sebevraždu, neboť odhaluje problémy *sui generis*, kterým by měla být věnována zvláštní výzkumná i léčebně preventivní

pozornost. Stengel uvádí čtyři důvody pro rozlišení pokusů a dokonaných sebevražd: 1) Obě skupiny jsou podle většiny statistik různě velké. 2) Rozdílné je u obou skupin také složení co do věku a pohlaví. 3) Tendence členů skupiny suicidálních pokusů přejít do skupiny dokonaných sebevražd je poměrně malá, ačkoli je stále ještě větší oproti nesuicidální populaci. 4) Tentamen hraje v dalších osudech jedince významnou úlohu a mění podstatně jeho životní situaci (zejména ve vztahu k sociálnímu prostředí); dokonanou sebevraždou naopak život jedince neodvratně končí. Z těchto důvodů považuje Stengel pokus a dokonanou sebevraždu za dvě odlišné, vzájemně se však protínající formy suicidálního jednání.

Vymezením pojmu „sebevražedný pokus“ se ve stručném, ale obsaховě hutném příspěvku zabývá Janota (1968). Autorovo pojetí je však protikladem vývojově a psychologicky zaměřených koncepcí. Janota nevidí zásadní rozdíl mezi pokusem a dokonanou sebevraždou. I když má sebevrah rozhodný úmysl zemřít a zvolí si k tomuto cíli promyšlený konkrétní postup, není nikdy jisté, zda cíle bude dosaženo. V tomto smyslu je každé suicidální jednání pokusem. Jestliže pokus dosáhl cíle, mluvíme o sebevraždě, jestliže jednání bylo nějakým zásahem přerušeno, jde o suicidální pokus. Od tentamenu nutno odlišit *napodobení (předstírání) sebevražedného jednání*. Ovšem i při tzv. *demonstrativním* suicidálním jednání může osoba nechtěně přijít o život; potom jde o sebezabití. Janota pokládá za rozhodující kritérium pro vymezení suicidálního pokusu vnější chování suicidanta.

Prokůpek navrhuje zařazovat mezi pokusy jednak případy, u nichž je prokázán pevný úmysl pachatele zemřít, jednak případy, u nichž je takový úmysl v rovnováze s rozhodnutím zůstat naživu. Nezastává však Janotův názor na suicidální pokus jako na nezdařenou sebevraždu. Jde o dva odlišné způsoby jednání, které se však v některých případech mohou překrývat.

Přes některé nedostatky (zatajení pokusu nebo zahrnutí pseudopokusů do statistických přehledů) naznačují statistické přehledy směr,

kterým by se měl ubírat detailní výzkum. Statistika např. ukazuje, že v naší civilizaci jsou pokusy 8 až 10krát častější než dokonané sebevraždy (Stengel 1969). Pro preventivní opatření může mít význam hrubý odhad potenciálních sebevrahů ve sledované populaci, zejména při stanovení nejohroženější věkové skupiny. Podle Stengela (1969) se pohybuje průměrný věk u mužů s dokonanými sebevraždami kolem 55 let, u žen kolem 60 let; u mužů s pokusy kolem 30 let, u žen kolem 35 roků. V průměrném věku pachatelů panují tedy mezi pokusem a dokonanou sebevraždou značné rozdíly. Prokůpek udává na základě celostátních statistických přehledů v Československu z let 1963-1970 převahu suicidálních pokusů u věkově mladších jedinců, přičemž na věkovou skupinu „15 – 29letých připadalo téměř 60% všech sebevražedných pokusů“ (Prokůpek 1972, 76). Frekvence dokonaných sebevražd a pokusů je v suicidologických pracích navzájem porovnávána podle nejrozličnějších hledisek. Z množství statistických studií uvádíme Schlieffenův výčet nejdůležitějších signifikantních rozdílů mezi pokusem a dokonanou sebevraždou:

- a) U žen je častější tentamen, u mužů dokonaná sebevražda.
- b) Pokusy dominují u obou pohlaví v první polovině života (u žen ve 2. a 3. deceniu, u mužů ve 3. deceniu). Dokonaná sebevražda je naopak častější ve druhé polovině života.
- c) Použité sebevražedné prostředky u pokusu jsou „mírnější“ (otravy různými látkami), u dokonaných sebevražd „tvrdší“ (oběšení, zastřelení).
- d) Motivy suicidálního pokusu jsou méně výrazné a rekrutují se většinou z oblasti interpersonálních konfliktů (konflikty ve sféře erotické a rodinné), u dokonaných sebevražd vedle interpersonální problematiky stojí i motivy vyplývající z ohrožení existence jedince (nevyléčitelné nemoci).
- e) Suicidální pokus je výsledkem spontánního, bez delšího rozmýšlení realizovaného rozhodnutí; pro dokonanou sebevraždu je naopak příznačná dlouhodobě plánovaná příprava (Schlieffen 1969).

V definicích sebevražedného pokusu panuje značná pestrost. Někteří odborníci rozlišují „nevinné“ pokusy a označují je názvem „ohrožení sebevraždou“. Stengel a Cook (1958, cit. Stengel 1969) s takovým rozlišením nesouhlasí a navrhuji, aby za tentamen byl považován jakýkoli akt sebepoškození, který je podniknut s úmyslem suicidanta se usmrtit. Existuje však určité odstupňování ohroženosti života (viz např. Stengel a Cook, cit. Stengel 1969; u nás Martonová 1964).

Katamnesticke studie (kterých je však stále překvapivě málo) ukazují, že pouze malá část osob, které se o sebevraždu pokusily, také svůj život dokonanou sebevraždou zakončí. Např. Sainsbury (1955) našel u skupiny 409 vyšetřovaných sebevrahů jen 9% těch, kteří měli předchozí suicidální pokusy. Stengel a Cook (1958, cit. Stengel 1969) našli u skupiny 117 sebevrahů jen 21% případů s předchozími pokusy. Výsledky tedy naznačují, že tentamen má odlišné funkce než dokonaná sebevražda. Jednou z nich je pravděpodobně *funkce apelu* („volání o pomoc“). Pokus je více než dokonaná sebevražda obrácen do lidského prostředí. Suicidant chce pokusem dosáhnout změny své nepříznivé situace, ať už změny interpersonálních vztahů, nebo jiných okolností. Proto má každý případ nejen svoji individuální „šifru“, nýbrž i psychosociální podtext, který je nutno brát v úvahu. Suicidální pokus vyvolává v blízkém i širším okolí záchranné a pomocné akce. Apelová funkce však nachází plné uplatnění tehdy, jestliže okolí má k pachateli přiměřeně kladné vztahy. Není-li tomu tak, potom procentuálně převažují dokonané sebevraždy nad pokusy (Stengel 1961).

Další zajímavý rys suicidálního pokusu vyplývá z faktu, že sebevražedné jednání, byť pachatelem vážně pojímané a jednoznačně zaměřené k ukončení života, obsahuje prvky, které nestojí zcela pod kontrolou potenciálního sebevraha (může selhat zvolený prostředek, pachatel může být v poslední chvíli svým okolím zachráněn ap.). Tyto okolnosti vytvářejí ovzduší nekontrolovatelnosti a vyvolávají u sebevraha tendenci nechat za sebe jednat „náhodu“, „osud“. I zcela vážný úmysl sebevraha zemřít obsahuje tedy prvky naděje a přání zůstat naživu nebo

alespoň zasáhnout suicidálním činem do osobních vztahů ve svém okolí (jak upozorňují např. Dytrych a kol. 1962). V závěrečných kritických okamžicích suicidálního jednání jako by si pachatel řekl: rozhodnutí ponechám osudové náhodě; jestliže budu v poslední chvíli zachráněn, znamená to, že mám zůstat naživu. Stengelem (1961) popsaný mechanismus by mohl posloužit k vysvětlení faktu, že suicidální pokus už většinou pachatelé neopakují („osudová náhoda“ jim naznačila, že mají zůstat naživu).

Následky, které pro sebevraha vyplynou *po provedení pokusu*, představují další specifickou problémovou oblast výzkumu sebevraždy. Teprve v novější době – zásluhou Stengela (1961) – zaměřili badatelé pozornost k otázce suicidantovy osobní i širší sociální situace po pokusu. Stengel podává výčet důležitých okolností, které jsou příčinou zásadních změn v sebevrahově životě (po tentamenu): 1) Přechodný nebo trvalý pobyt v nemocnici; v mnohých případech (hlavně u duševních poruch) jde o první odbornou terapii stavu, který vedl k pokusu. 2) Přijetí do nemocnice těsně před smrtí na nějaké těžké onemocnění. V těchto případech byla pokusem vyjádřena tendence předejít sebevraždou přirozenou smrt. 3) Invalidita jako následek suicidálního jednání znamená hluboký zásah do dosavadního života jedince a do jeho vztahu k ostatním lidem. 4) Přechodné opuštění konfliktního prostředí často napomůže vyřešení konfliktů. 5) Změna dosavadních mezilidských vztahů (zlepšení, někdy však zhoršení). Zpravidla se však po tentamenu zvětší závislost individua na blízkém okolí. 6) Změna ve způsobech života a pracovní činnosti sebevraha; obdobné změny nastávají i u rodinných příslušníků (např. manžel změnil po suicidálním pokusu své ženy zaměstnání a způsob života, aby mohl manželce věnovat více času). 7) Pomoc okolí (odhlédneme-li od lékařské péče). 8) Ukončení sociální izolace. – Ze Stengelova přehledu je patrná psychosociální apelativní (popř. alarmová) funkce suicidálního pokusu.

Ze stručného přehledu problematiky suicidálního pokusu lze vyvodit, že 1) suicidální pokus se liší od dokonané sebevraždy zásadně tím,

že pachatel zůstává naživu (psychologovi je tak mimo jiné dána možnost přímého vyšetření suicidanta, tedy nikoli ex post technikami); 2) tentamen nelze jednostranně oddělovat od dokonané sebevraždy, obě formy vyplývají ze společného základu: úmyslu individua dobrovolně ukončit život; 3) heuristicky je výhodné pokládat tentamen a dokonanou sebevraždu za relativně samostatné fenomény; 4) domníváme se, že pro výzkum sebevraždy je vhodné považovat sebevražedný pokus za jednu z etap (ne vždy bezpodmínečně nutnou) suicidálního vývoje.

Rozšířená sebevražda, epidemie sebevražedného jednání

Méně obvyklou formou sebevražedného jednání je tzv. *rozšířená sebevražda*, která se od jednoduchého suicidia v podstatě liší *počtem osob*, které se na suicidálním jednání podílejí. Tento výměr však *není* tak jednoznačně mechanicky uplatnitelný, jak by se při zběžném posouzení mohlo zdát. Proto také terminologické a obsahové vymezení této formy suicidia je značně nejednotné (viz Wieners 1958; Lange 1964; Kion 1970). Např. Lange (1964) počítá k rozšířeným sebevraždám jak případy, ve kterých všechny zúčastněné osoby souhlasí s dobrovolnou smrtí, tak i případy, v nichž je další osoba (či osoby) přinucena k sebevraždě násilím, popř. aktivně jednajícím sebevrahem zavražděna. Je zřejmé, že psychologické pozadí obou uvedených způsobů je kvalitativně tak odlišné, že nelze obě formy agresivního jednání zahrnout do jedné skupiny. V případě jednoduché sebevraždy je nesmyslné – pokud suicidant zůstane naživu – uplatňovat forenzní hledisko. Jiná je situace – z aspektu trestněprávního postihu – u rozšířené sebevraždy, kdy jde o usmrcení na požádání nebo o tzv. opomenutí (nezabránění smrti druhé osoby) a pochopitelně o všechny formy psychického a fyzického nátlaku (sebevrah jinou osobu k sebevraždě přinutí, popř. ji sám zavraždí). V každém případě je tedy nutné rozlišovat mezi sebevrahem,

který se zabíjí sám, a sebevrahem, který nejprve usmrtí někoho druhého – a potom se zabije sám (Kion 1970). Podle našeho názoru je proto vhodné považovat za *rozšířenou sebevraždu* pouze takové jednání, v němž *všichni* zúčastnění *mají v úmyslu* – alespoň před vlastním činem – *dobrovolně zemřít*. Vražda s následnou sebevraždou (v níž vražděná osoba odmítá zemřít) je zvláštním druhem kombinovaného agresivního jednání, nikoli rozšířenou sebevraždou. Pro *rozšířenou sebevraždu* navrhuje následující členění:

- a) *dvojitá sebevražda* (sebevražda ve dvou – „Doppelselbstmord“, „suicide à deux“): společné suicidální jednání dvou osob,
- b) *skupinová sebevražda*: suicidální jednání více osob, ale v poměrně malém počtu (např. „rodinná sebevražda“, „klub sebevrahů“),
- c) *masová (epidemická) sebevražda*: sebevražedné jednání zasahující početnější skupiny lidí.

Sebevrah je většinou charakterizován – a právem – jako člověk žijící v extrémní osamocenosti, marně usilující z této osamocenosti vyjít. Je proto překvapivé, že společným jmenovatelem rozšířených sebevražd je jejich výrazný *interpersonální* charakter. Analýza rozšířených sebevražd nám tak dovoluje nahlédnout do sebevrahova postoje k vnějšímu světu, odhalit význam, který suicidant přikládá konkrétním interpersonálním vztahům, různým osobám, vlivům, událostem. Umožňuje nám studovat způsob, jímž je druhá osoba (popř. osoby) zahrnována do hodnotového pojetí suicidantova „já“, a sledovat – právě na pozadí interpersonální komunikace – průběh a proměnu hodnotových postojů jak vzhledem k osobnosti sebevraha, tak vzhledem k vlivům sociálního prostředí. V rozšířeném suicidálním jednání se nám sebevrah odhaluje jako člověk bezúspěšně usilující najít smysl života prostřednictvím a pomocí lidského společenství.

Rozšířená sebevražda může být sebevrahem ideově pojata nejrozmanitějším způsobem. Ústřední osou této složité mezilidské situace je především vztah mezi aktivním *induktorem*, plánujícím společné suicidium, a mezi pasivnějším *indukovaným*. Induktor je (pochopitelně

více než u jednoduché sebevraždy) nucen objasňovat *důvody rozhodnutí k činu*, jasně formulovat hlavní zásady své „suicidální ideologie“. Ovlivnění partnera může být různého druhu, rozsahu a intenzity a indukovaný nemusí se společným suicidiem (a se sebevraždou vůbec) zprvu souhlasit. Teprve pod vlivem induktora dospívá k rozhodnutí dobrovolně zemřít, a to společně. Tato nutnost komunikace, společná příprava k činu, volba společného sebevražedného prostředku a proměny vyvíjejícího se vztahu sebevrahů k sobě navzájem poskytují nové možnosti nahlédnout do prožitkových obsahů sebevraha. Pravděpodobnost publicity skrytých mechanismů suicidálního vývoje je zde větší než u jednoduché sebevraždy (i když třeba suicidanti mají snahu svůj čin a přípravu k němu utajit). U rozšířených sebevražd se např. častěji vyskytují dopisy na rozloučenou, obsáhleji objasňující motivační pozadí činu.

Rozhovor dvou milenců, kteří se shodnou na společné sebevraždě, zobrazil Stefan Zweig v románu „Opojení z proměny“. Román, objevený v Zweigově pozůstalosti, vyšel teprve v roce 1982, čtyřicet let po autorově smrti. Stefan Zweig spáchal v roce 1942 sebevraždu spolu s manželkou. (O Zweigově suicidální motivaci pojednáme podrobněji v 2. části naší studie.)

„Ferdinand náhle vyletí a praští holí do země.

„Ale já už žádné zaměstnání nechci! Mám toho dost! To slovo mě vzteká, už jedenáct let jdu ze zaměstnání do zaměstnání, pokaždé u něčeho jiného a nikdy pořádně uvnitř, pokaždé dělat poskoka a nikdy skutečnou práci. /.../ Vždycky jsem dělal z nějaké cizí vůle a nikdy z vlastní, a potom pokaždé to zahvízdnutí: Ven! Dost! Jinam! Začít znovu, a znovu a znovu od začátku. Ale teď už nemůžu. Mám toho dost, už nechci.“ /.../

„Já už nemohu, Kristino, věř mi to, mám toho po krk, přísahám ti to, už nemůžu, už nemůžu. Radši chcípnu, než jít zase do zprostředkovatelný práce a stát jako žebrák ve dvojstupu a čekat, až dostanu cedulku a potom další cedulku. /.../ Teď jsem na tom už tak, že bych

radši někoho zabil, zastřelil, než bych šel žebrot. Dnes už nemůžu. Nemůžu se už flákat po předsíních a postávat na pracovních úradech. Je mi třicet let, už nemůžu.' /.../ 'Mně je třicet a ještě jsem se nedostal k ničemu z toho, co jsem chtěl. Pořád jen zaměstnání, vyhazov, a každý měsíc zestárnu o rok. Neviděl jsem nic ze světa a neměl jsem nic ze života, jenom to, že jsem vždycky věřil: teď to konečně přijde, teď to začne. Ale dnes už vím, že nic nepříjde, že už nic dobrého nepříjde. Je se mnou konec, už se nevzchopím.' /.../

Vtom se Kristina podívá a lekne se. Vzal hůl pevně do ruky a špičkou vyhloubil před sebou do hlíny malou díru. A civí do ní, jako by do ní chtěl padnout celým tělem, jako by ho to strhávalo dolů. Kristina náhle pochopí, náhle je jí všechno jasné.

„Nechceš přece ...“

„Ano,“ odpoví klidně. „Ano, je to to jediné rozumné, mám všeho dost. Nemám chuť zase znovu začínat, ale skoncovat s tím, na to jí mám ještě dost. Čtyři z nás, co jsme byli venku, to už udělali. Jde to rychle a já jsem potom viděl jejich obličeje, dobré, spokojené, jasné. Není to těžké. Je to lehčí než takhle dál žít!“

Kristina se ho stále ještě pevně drží, jak se ho chytila, ale náhle jí paže ochabnou, nechá je padnout dolů a neříká nic.

„Copak to nechápeš?“ ptá se a klidně zvedá oči. „Jsi ke mně přece jindy poctivá.“

Kristina přemýšlí a potom řekne prostě: „Já jsem tři dny uvažovala zrovna tak. Jenom jsem si netroufala myslet tak jasně. Máš pravdu, nemá to smysl, takhle dál.“

Podívá se na ni, nejistě, a když se jí zeptá, je to jako zoufalé vábení: „Ty bys také...?“

„Ano, s tebou.“

Řekne to úplně klidně a rozhodně, jako by se mluvilo o procházce. „Sama tu odvahu nemám, nevím... ještě jsem nepřemýšlela, jak se to dělá, možná že bych to byla už dávno udělala.“

„Ty bys...“ koktá celý šťastný a vezme ji za ruce.

„Ano,“ řekne Kristina úplně klidně, „kdy chceš, ale spolu. Nemá smysl tě dál obelhávat. Přeložení do Vídně je zamítnuto a tady na vesnici jenom hynu. Radši rychle než pomalu. A do Ameriky jsem vůbec nepšla. Vím, že mi nepomohou, poslali by mi deset nebo dvacet dolarů – co to pomůže? Radši rychle, než se trýznit. Máš pravdu!“

Ferdinand se na ni dlouze podívá. Nikdy se na ni nedíval tak vášnivě. Jeho tvrdý obličej se uvolnil a za tvrdým pohledem pomaloučku vzchází úsměv. Hladí jí ruce. „Na to jsem vůbec nepomyslel, že bys... že bys mě chtěla doprovodit tak daleko. Teď je to pro mě dvojnásob lehké, měl jsem přece o tebe starost.“

Sedí tam a drží se za ruce. Kdyby šel někdo kolem, pomyslel by si, nový párek zamilovaných, právě se spojili, právě se zasnoubili, vyšli si nahoru po té malé křížové cestě, aby si před krucifixem to zaslíbení stvrdili. Nikdy vedle sebe neseseděli tak bezstarostně a tak bezpečně. A poprvé mají jistotu jeden o druhém a o budoucnosti. A sedí dlouho a dívají se na sebe, mají spokojené, jasné a dobré obličeje a ruce jim splynuly. Potom se Kristina klidně zeptá: „Jak... jak to chceš udělat?“

Ferdinand sáhne do zadní kapsy a vytáhne armádní revolver. Listopadové slunce skočí na lesklou hlaveň a zatřpytí se. Zbraň se jí nezdá vůbec hroživá.

„Do spánku,“ řekne. „Nemusíš se bát, mám jistou ruku, nezachvěju se... A sebe pak do srdce. Je to armádní revolver nejtěžšího kalibru, můžeme si být úplně jisti. Než uslyší ve vesnici ty dva výstřely, bude po všem. Nemusíš mít strach.“

„Tady ne,“ řekne náhle Kristina, „ne tady a ne teď. Protože...“ Podívá se na něho, vezme ho za ruku a její ruka je teplejší než jeho, „chtěla bych, abychom předtím byli ještě jednou spolu, beze strachu a hrůzy... Celou noc... možná že si máme přece jen ještě co říct... to poslední, co si člověk v životě nikdy neřekne... A potom... chtěla bych být jednou s tebou... úplně... jednu noc... A ráno ať nás pak najdou.“

„Ano,“ odpoví Ferdinand. „Máš pravdu, člověk si má vzít ještě to nejlepší ze života, než ho zahodí. Odpuť, že jsem na to nepomyslel.“

Sedí zase beze slova a kolem sebe mají jemně hladivý vítr. Cítí slunce, měkké, dobré a vlažné. Krásně se tak sedí. Aspoň jednou radostně a báječně bezstarostně. Vtom se naproti ozve úder, jednou, dvakrát, třikrát, zvon z věže. Kristina vyletí. „Tři čtvrtě na dvě!“

Obličej mu ozáří světlý smích. „Vidíš, to jsme celí my. Jsi statečná a nebojíš se zemřít. Ale přijít pozdě do úřadu, to se bojíš. Tak jsme zotročení, tak hluboko nám to už sedí v krvi. Je opravdu načase osvobodit se od celého toho nesmyslu. Chceš tam skutečně ještě jít?“

„Ano,“ řekne Kristina, „bude to tak lepší. Ráda bych předtím ještě uvedla všechno do pořádku. Je to hloupé, ale bude to pro mě lehčí, když budu mít všechno v pořádku a napíšu pár dopisů. A pak... když tam dnes budu do šesti večer, nikdo nebude nic tušit a nikdo mě nebude hledat. A večer pojedeme do Kremže nebo do St. Pöltenu nebo do Vídně. Mám ještě peníze na pěkný pokoj, a navečeříme se a budeme jednou žít, jak chceme... jenom musí být všechno hezké, úplně krásné, a až nás tam ráno najdou, to už pak bude všechno lhostejné. V šest hodin mě odtud odvezeš, teď už na tom nezáleží, když mě uvidí, ať si říkají, ať si myslí, co chtějí... Potom za sebou zavřu dveře, a za vším, za vším... Potom budu svobodná... potom budeme opravdu svobodní“ (Zweig 1986, 198-202).

Rozšířená sebevražda může být pachatelem pojata různým způsobem, např. jako satisfakce činem (induktor dokumentuje svoji hodnotu, významnost tím, že indukovaný pro něj „obětuje“ život), jindy jako snaha stát se absolutním vlastníkem nějakého člověka nebo jako touha po lidském společenství, projevená tímto krajním způsobem (společenství smrti, když nelze realizovat společenství života). V některých rozšířených sebevraždách vystupuje do popředí pochopitelně i tendence pomstít se, při čemž indukovaný v tomto případě hraje úlohu nástroje, prostředníka této pomsty. Ghysbrecht (s odvoláním na Strowski de Lenka) uvádí případ ženy, která z pomstychtivých důvodů dala svému synovi napsat dopis na rozloučenou, který končí: „Tati, zemřu raději s maminkou, než bych žil s Tebou“ (Ghysbrecht 1967, 80-81).

Zvláštní pozornost odborníků, bohužel však i senzacechtivých novinářů i široké veřejnosti, poutají rozšířené (většinou dvojité) sebevraždy významných osobností. Dvojitou sebevraždou zemřeli v roce 1911 francouzský socialista Paul Lafargue a jeho manželka Laura, dcera Karla Marxe. Sebevraždu Paula Lafargua, významného komunistického aktivisty a funkcionáře „Dělnické strany Francie“, lze považovat za ryze bilanční, profylakticky zaměřený sebevražedný čin přesvědčeného ateistického socialisty. Je zřejmé, že Lafargue v dvojité sebevraždě zaujímal jednoznačně pozici induktora, kdežto manželka Laura souhlasícího indukovaného. V objasňujícím dopise na rozloučenou (dopis byl uveřejněn v L'Humanité 27.11.1911) Lafargue mimo jiné píše:

„Zabívám se, jsa tělesně i duševně zdrav, aby mě neúprosné stáří, jež mě postupně zbavuje radostí ze života a ubírá mé síly fyzické a duševní, nezparalyzovalo energii a nezlomilo vůli a neudělalo ze mne přítěž mně samému i druhým. Po léta jsem si sliboval, že nepřekročím sedmdesátku; stanovil jsem si roční dobu odchodu a způsob provedení: injekci kyseliny kyanovodíkové. Umírám s nesmírným potěšením u vědomí, že v blízké budoucnosti věc, jíž jsem 45 let sloužil, zvítězí. Ať žije komunismus! Ať žije mezinárodní socialismus!“ (cit. podle Deshaiese 1947, 149). Deshaies upozorňuje na Lafarguův nízký sociální původ, který mohl stát v pozadí jak Lafarguovy socialistické orientace, tak sebevraždy. Několik desetiletí před Lafarguem a jeho manželkou zemřel dvojitou sebevraždou básník Kleist s Jindřiškou von Vogel. Motivací Kleistovy sebevraždy se zabývá obsáhlá literatura (např. Loch 1978; Goldamer 1980). Případ dvojité sebevraždy vylíčil Kleist literárně v novele „Verlobung in San Domingo“. Básník Crosby se v roce 1929 zastřelil se svou milenkou. Básnický materiál Crosbyho byl Murrayem zpracován psychoanalyticky (Murray 1931). V roce 1942 spáchal sebevraždu v Brazílii spolu s manželkou rakouský romanopisec Stefan Zweig.

Tzv. rodinné sebevraždy se často vyskytovaly v nacistickém Německu za pronásledování Židů. Tragický je případ německého spisovatele

Kleppera, jak jej známe z jeho deníku (Klepper 1956). Také o Klepperově dvojité sebevraždě pojednáváme v druhé části naší knihy.

Klasickým případem masové sebevraždy je vystoupení (ve starověké Alexandrii) pesimistického hedonisty Hegesia, který svými přednáškami vyvolal celou sérii sebevražd, takže přednášky musely být zakázány. Právem byl Hegesias nazýván „řečníkem smrti“. Také svým spisem „Zoufalec“ přemlouval občany k sebevraždě (Deshaies 1947; Tvrdý 1947). Neočekávaně a autorem zcela nechtěně a nezamýšleně vznikla úplná epidemie sebevražd po uveřejnění Goethova románu „Utrpení mladého Werthera“ (v roce 1774, česky viz např. Goethe 1954). Román vyvolal blouznivou módu nejen v životním stylu a oblékání, nýbrž i v sebevražedném činu, kterým Goethův literární hrdina Werther ukončil svůj život. Tato neočekávaná epidemie se Goetha velmi dotkla. (K wertherovské suicidální epidemii viz např. Hünich 1912.)

II. Současná problémová a metodologická východiska výzkumu sebevraždy – Jejich kritika

1. Sociologický přístup

Výzkum sociálních aspektů sebevraždy je spjat s rozvojem *sociologie*, která se už koncem minulého století pokoušela postihnout a analyzovat vzájemné vztahy mezi sebevraždou a některými sociálními faktory (např. hustotou obyvatelstva, vzděláním, politickými a ekonomickými poměry ap.). Zejména klasická monografie Durkheimova (1897) ovlivnila metodologicky mnohé pozdější práce. Do problémového okruhu sociologie sebevraždy lze zařadit monografii Masarykovu. Sociologický přístup se však nevyhnul přecenění exogenních vlivů a podcenění faktorů psychologických, jak můžeme dokumentovat právě na Durkheimovi a Masarykovi.

Durkheim (1897) pod vlivem svého redukcionisticky pojatého sociologismu vysvětluje sebevraždy jednoznačně vnějšími vlivy (později i jeho žák Halbwachs – 1930). Podle Durkheima se může stát sebevrahem v podstatě každý člověk, jestliže se ocitne v jisté nepříznivé konstelaci sociálních podmínek. Odlišné společenské formace mají však odlišné varianty nepříznivých vlivů. Rozvoji sebevraždy jsou příznivé takové situace, v nichž dochází k oslabení sociálních vazeb (k dezintegraci vztahu mezi individuem a jeho sociální skupinou). Podle formy narušení těchto vazeb rozlišuje Durkheim tzv. *egoistickou* sebevraždy,

vyplývající z nedostatečné vazby mezi jedincem a společností, tzv. *altruistickou* sebevraždu, v níž vázanost individua na skupinu je příliš těsná, takže jedinec nemá pro motivy svého jednání dostatečný odstup (do uvedeného druhu by patřila např. sebevražda motivovaná sebeobětí pro skupinu) a tzv. *anomickou* sebevraždu, v jejímž pozadí stojí náhlé sociální zvraty, které podstatně naruší kontakt jedince s jeho dosavadním společenstvím. Osobní postoje a vnitřně motivované rozhodnutí sebevraha hrají podle Durkheima nepodstatnou roli.

Vůči Durkheimovu striktnímu sociologismu lze namítnout, že člověk není trpným produktem svého sociálního prostředí. Jinak by za jistých nepříznivých sociálních podmínek musely dosahovat sebevraždy masového charakteru. Člověk je autonomní jednotkou, která podléhá – mimo jiné – i zákonitostem své vlastní individuality (Thomae 1968). Lidský jedinec je pochopitelně vystaven přírodním a sociálním vlivům a historické situaci, v níž žije, tyto vlivy však zpracovává aktivním způsobem: *vědomě* je přijímá, nebo odmítá, bere za ně odpovědnost a sám určité vlivy přetváří a modifikuje. V sociologizujícím přístupu se projevují tendence analyzovat *sebevražednost* spíše jako sociální jev než jako individuální čin. Obě hlediska však nelze pojímat odděleně. Úvahy o obecněji a širě působících vlivech (k nimž patří právě vlivy sociální) musí být konfrontovány s výsledky analýz konkrétních případů.

Masarykova habilitační práce (Masaryk 1930) vyšla poprvé německy roku 1881. V pozdějších vydáních byla doplněna novější literaturou, nikoli změněna ve svém základním pojetí. Masaryk ve své knize podává obsáhlý přehled a analýzu (podpořenou statistikami) jednotlivých suicidálních vlivů, od přírodních přes somatopsychické až po sociální a kulturní. Tyto vlivy řadí podle jejich závažnosti (intenzity) a dělí je na disponující (nepřímé) a determinující (určující, přímé). V ústřední části své práce však jednotlivé vlivy podřazuje předpokládané příčině základní, za niž označuje současný civilizační vývoj. Nepříznivé důsledky rozvoje civilizace, projevující se v mravním a především náboženském úpadku, mají podle Masaryka rozhodující podíl na růstu sebevražednosti.

Námítky J. Krále vůči Masarykovým jednostranně sociologizujícím tendencím nám nejlépe osvětlí některé slabiny sociologického přístupu. Podle Krále (1927) a) není jednoznačně prokázáno, že u necivilizovaných národů – jak trdíl Masaryk – se sebevraždy vyskytuje jen ojediněle. Právě naopak: některé primitivní kmeny a národy vykazují vysokou sebevražednost. b) Předpoklad, že zejména náboženský světonázorový postoj má brzdicí vliv na rozvoj sebevražednosti, není dostatečně prokázán. Statistické údaje nemohou odhalit, zda u jednotlivých osob jde o skutečně živý náboženský postoj, či o náboženství pouze matrikové. A dále: některá náboženství se stavějí k sebevraždě kladně (např. buddhismus). c) Civilizačním vývojem (rozvojem vědy, umění, filozofie, zvýšením individuální i sociální nezávislosti a odpovědnosti) se hluboce mění životní perspektivy moderního člověka v kladném i záporném smyslu. Tyto proměny nemohou být vysvětleny pouze jako důsledek postupující beznáboženskosti. Proměna postojů moderního člověka je podmíněna složitěji.

Král v závěru své kritiky Masaryka vyslovil velmi moderní požadavek komplexního přístupu k fenoménu sebevražednosti: „... sebevražednost není následkem příčiny jedné, ani jako hlavní, nýbrž různých příčin, a má-li své příčiny v jevech civilisace, tedy ne jedné složky civilisace, nýbrž složek více, a to rozmanitých. Redukce těchto složek na jednu jako trvale hlavní, základní, není pro sociologa (ani methodicky) dobře možná /.../. Proto neuspokojuje ani souhrnné vysvětlení Masarykovo beznábožností“ (Král 1927, 23).

Zásadní kritiku sociologického pojetí sebevraždy, a to z pozice psychologie, podává v novější době Deshaies (1947). Uvedeme hlavní Deshaiesovy námítky, které nám současně poslouží jako úvod k následujícímu zhodnocení úlohy statistiky ve výzkumu sebevražednosti. Deshaiesova kritika se obrací vůči třem principům sociologického pojetí suicidia:

a) Princip *statistické stálosti* převádějí sociologové na zákon sociality. Existuje určitá statistická stálost např. v pracovních nehodách, v úmrtích způsobených bleskem, v nedoručených dopisech, ve ztracených

deštnících atd. Budeme tvrdit – ptá se Deshaies – že tato stálost náhod je sociální nebo pouze sociální povahy? Víme, že tato stálost odpovídá okolnostem zčásti náhodným, nezávislým na sociálních podmínkách (na „kolektivní reprezentaci“), zčásti pak podmínkám technickým, psychologickým a organickým (nepozornost, únava, nemoc apod.). Jejich statistická stálost je prostě odleskem počtu pravděpodobnosti. Totéž platí i pro sebevraždu. Percentuální stálost výskytu suicidia není ještě důkazem jeho sociální povahy.

b) Princip *morfoetiologické homogenity* vyjadřuje v podstatě názor, že to, co je sociální, nelze vyložit jinak než sociální příčinou. Takové pojetí kauzálního vztahu je však jednostranné. Např. určité běžné procedury při jídle (prostření, způsoby chování při stolování) jsou jistě socializovaným činem, sama původní potřeba jíst však není sociální, nýbrž biologické povahy. Na výše uvedený princip navazuje ještě princip *unicity*, který vyjadřuje starou zásadu determinismu: stejné příčiny mají za následek stejné účinky. K této ekvivalenci je však nutno dodat: jen za předpokladu, jsou-li dány stejné podmínky. Deshaies uvádí příklad: upadnutí člověka na ulici může být způsobeno špatným vykročením, slupkou, epileptickým záchvatem, ranou klackem do hlavy, kolapsem, simulací nebo hrou. Není nesnadné pochopit, že každá z těchto příčin má svůj vlastní determinismus. Obecně shrnuto: každý složitý jev – a tím je suicidium povýtce – může mít více příčin. A dále: sociální jev může být podmíněn také mimosociálně.

c) Princip *sociogeneze* podle Deshaiese znamená, že původ a příčiny suicidia jsou kladeny do společnosti (jak to činí Durkheim nebo Halbwachs). Vezmeme-li určitý časový úsek a určité místo, např. za 1 měsíc se do Seiny vrhne asi 100 osob, nemůžeme tvrdit, že všichni tito lidé, rozdílní pohlavím, věkem, povoláním, zdravotním stavem, uposlechli společného sociálně podmíněného imperativu. Nehledě na skutečnost, že obrovské množství dalších lidí v obdobné sociální situaci sebevražedně nejednalo. Jde tedy o individuální vlastnosti a okolnosti, byť třeba socializované.

Deshaiesův závěr: „Jako individuální chování, vázané na žitou situaci, má sebevražda strukturu psychologickou, ne sociální“ (Deshaies 1947, 319). To ovšem nevylučuje, že sebevražda – jako většina lidských projevů – je včleněna do určité sociální situace.

Sociologický výzkum už celá desetiletí užívá jako jednu ze svých metod statistiku, zejména demografickou statistiku. Statistika se po 2. světové válce stala jakousi univerzální metodou, kterou užívá stále více věd nejen technických a přírodních, nýbrž i humanitních. Statistika se uplatňuje také ve výzkumu sebevraždy. Musíme se proto ptát, v čem spočívají meze statistiky v této oblasti lidského jednání. Statistika nám především poskytuje údaje o *častosti* výskytu určitého jevu, není však většinou s to objasnit *srozumitelné vnitřní souvislosti* konkrétního případu. „Vědci se netáží, proč se věci dějí, ale jak se dějí“ (Janata 1995). A právě vnitřní souvislosti mohou být klíčem k odhalení pravé příčiny jevu. Statistika vesměs pracuje – i když stále složitěji a diferencovaněji – s kauzálním modelem příčiny a následku. Jaspers (1965) v tomto smyslu upozorňuje na mnohoznačnost a problematičnost pojmu „kauzální příčina a následek“. Už Deshaies – jak jsme uvedli – upozornil na skutečnost, že tentýž jev může mít více příčin. Jaspers proto dovozuje, že neexistuje, zejména u složitých psychosociálních jevů, „jednolinkový“ vztah mezi příčinou a následkem. Mezi oběma kauzálními body leží mnoho často nepostřehnutelných mezičlenů, které ovlivňují výsledný fenomén. Haas a kol. (1964) nastiňují podobný problém v souvislosti s konkrétní tematikou: Jestliže přihlížíme k výsledku výzkumů, podle nichž sociální dezorganizace je příčinou růstu jednak sebevraždy, jednak delinkvence a duševních chorob, musíme se ptát, kteří diferenciální činitelé podmiňují „volbu“ mezi těmito sociopatickými jevy. Autoři zdůrazňují mnohočetnost podmiňujících faktorů, které se mohou ve svých účincích za jistých okolností posilovat, za jiných oslabovat. Proto je bezpodmínečně nutná pečlivá analýza a interpretace statistických výsledků. Uvedený příklad nám současně dokumentuje, jak je nebezpečné vyvozovat – pouze na základě číselných

údajů – jednoznačné a dalekosáhlé závěry o složitých psychosociálních jevech. V této souvislosti je příhodné uvést Dubitscherovu poznámku, že statistické výsledky nám zobrazují suicidium v jistých typických projevech, aniž je tím odhalena podstata suicidálního jednání (Dubitscher 1957).

Námítky vůči přeceňování statistiky ve výzkumu sebevraždy se však netýkají pouze obecných metodologických aspektů, nýbrž navíc jedné zcela konkrétní a důležité okolnosti: *nespolehlivosti výchozích údajů*, které potom tvoří podklady pro statistické zpracování. Už Gaupp (1905) vznáší zásadní (psychologickou) námitku: uváděné nepodstatné příčiny nelze považovat za dostatečný důvod k suicidálnímu činu. Prokop (1940) poukazuje na nespolehlivost údajů příbuzných suicidanta (utahování skutečné motivace i samotného činu) a na nemožnost v některých případech zjistit, zda šlo o sebevraždu, vraždu či nešťastnou náhodu. Stengel (1961) pak přímo obviňuje statistiku ze stagnace a sterility výzkumu sebevraždy v posledních desetiletích. Výsledky statistického šetření vedou snadno ke spekulacím, které nejsou přístupny dalšímu ověření. Z ryze psychologických důvodů odmítá statistiku Hillman (1966). Jiní autoři význam statistiky ve výzkumu sebevraždy uznávají, i když si uvědomují její nedostatky (např. Pöldinger 1968). Dubitscher (1957) zastává stanovisko, že od statistiky nemůžeme očekávat řešení problému sebevraždy, takové řešení nám může přinést pouze psychologická analýza jednotlivých případů.

Zcela bez statistiky se však neobejdeme, protože nám alespoň ukazuje směr, kterým by se měla ubírat detailnější psychologická analýza.

Vraťme se ještě jednou k problému, na který jsme ukázali v souvislosti s jednostranným sociologismem: je sebevražda individuálním nebo sociálním jevem? Domníváme se, že tuto antinomii lze řešit způsobem, jakým to činí např. Růžička (1968). Suicidální jednání jako projev a následek určitých psychických stavů člověka je jednoznačně jevem individuálním, patří tedy značnou měrou do psychologie. Existuje však současně řada faktorů spoluvytvářejících určité sociální pole,

které „více nebo méně zabraňuje nebo naopak uvolňuje cestu suicidálním projevům. Přistupujeme-li k problematice sebevražd z tohoto aspektu, jeví se nám společenským projevem, který je hromadné podoby, a proto dostupný statistické deskripci a analýze. Vyplývá z povahy této analýzy, že určité společenské procesy můžeme postihnout jen ve zjednodušené formě. Nahrazujeme složitost vnitřní diferenciací vnějších podmínek jednoduchou dichotomií – např. studiem rozdílné incidence sebevražd ve městech a na venkově. Podobně i rodinné prostředí je substituováno pouhým zjištěním rodinného stavu bez zřetele k dalším kvalitativním hlediskům, ovlivňujícím nepochybně pravděpodobnost realizace sebevražedného úmyslu. Přes tyto výhrady poskytuje však statistická analýza údajů o sebevraždách významné podklady jak pro ověření některých sociologických hypotéz, tak /.../ i pro další /.../ zkoumání etiologie takových jednání a pro rozvíjení dalších podrobnějších šetření...” (Růžička 1968, 42).

Statistika se zabývá (obecně vyjádřeno): a) jevy hromadné povahy, b) kvantitativní stránkou těchto jevů. I když si všímá částečně i individuálních vlastností zkoumaného člověka, vždycky jen takových stránek, které lze kvantifikovat. V tomto smyslu statistika může sice doplnit psychologickou analýzu, v plné míře ji však nahradit nemůže.

2. Medicínský přístup

Sociologický přístup nutně zaměřuje pozornost na vnější (zvnějšku postižitelné) projevy suicidálního jednání. Vědecká hodnota tohoto přístupu se zvyšuje tehdy, jestliže není pojat absolutisticky jako jediný zdroj informací o sebevražedném jednání. Uvedený přístup musí být proto otevřen zejména dvěma dalším oblastem zkoumání – medicínskému (psychiatrickému) a psychologickému. Vnější projevy sebevraha musí být totiž doplněny zkoumáním vnitřní subjektivně prožitkové stránky suicidia.

V souvislosti s medicínským přístupem zcela logicky vyplyne problém *patologičnosti* suicidálního jednání. Musíme se proto především ptát, čím je ovlivněn značně rozšířený názor, že *každá* sebevražda je určitým způsobem podmíněna patologicky. V pozadí tohoto pojetí stojí vědomé i nevědomé *hodnocení smrti* v naší sociokulturní oblasti. Tradicí utvářený a emocionálně podbarvený postoj však nemusí nutně objektivním způsobem zrcadlit reálnou skutečnost nějakého jevu. Uvažme, jak odlišně by patrně byla posuzována sebevražda (a sekundárně orientován i výzkum sebevraždy), kdyby dobrovolná smrt figurovala v obecném povědomí jako vysoce kladný čin. Např. v antickém Římě oceňovaly některé filozofické směry sebevraždu kladně. Uvedli jsme také příklad suicidálního způsobu „harakiri“ jako součásti mravního kodexu japonských samurajů. Ještě do 20. století přetrvával v naší sociokulturní oblasti názor – např. v pruské armádě – že ztracená vojenská čest může být znovu získána sebevraždou. Obecné mínění, živé tradicí, může tedy přímo nebo nepřímo ovlivnit i odborný vědecký postoj k sebevraždě.

Samotná otázka „normy“, „normality“ a „patologie“ (obecně, nikoli pouze ve vztahu k sebevraždnému jednání) je mimořádně složitým problémem metodologickým i aplikačním. Lze k němu přistupovat z různých hledisek jednotlivých věd i filozofických názorů. Např. otázka normality osobnosti (ať ve smyslu absence nemoci nebo ve smyslu optimální psychobiologické existence) má na jedné straně kořeny v obecných biologických zákonitostech, na druhé straně ve specifických zákonitostech psychického vývoje a psychosociální interakce člověka a koneckonců i v eticko-filozofických normách. „Problém normality osobnosti je problém v podstatě interdisciplinární, který nelze řešit ani pouze z úzce biologizujícího, ani z úzce psychologického nebo normativního hlediska“ (Syřišťová 1972, 14). Zajímavý postřeh k otázce normality podává psychiatr Nevole: „Obecné hodnocení duševních projevů jako kladných nebo záporných, zdravých nebo chorobných je obtížné proto, že řád lidské společnosti je produktem téhož duševního a biologického dění, pro něž má být potom měřítkem“ (Nevole 1966, 292).

Dalším faktorem vytvářejícím přesvědčení o jednoznačné patologičnosti sebevraždy je *úzce medicínský přístup ke smrti*. Centrální úsilí medicíny spočívá v odvracení smrti za každou cenu a všemi prostředky. Optimální norma je proto spatřována v optimu zdraví. Smrt je naopak kladena do úzkého vztahu k nemoci: člověk umírá, protože nelze zabránit nějakému patologickému procesu. (Vliv medicínské interpretace „zdraví“ a „nemoci“ se projevuje např. v nesprávném hodnocení věkového úseku stáří, které je pak ve všech svých formách a projevech považováno za patologické; právem je toto pojetí kritizováno mnohými gerontology.) Jestliže medicína hovoří o sebevraždě jako symptomu nebo syndromu, prozrazuje svoje úzce patologizující hledisko. Symptodem nebo syndromem může být suicidium pouze v případě těžké poruchy somatického nebo psychického rázu. Sama o sobě však sebevražda symptomem nebo syndromem není. Podle Hillmana (1966) se musíme snažit především porozumět samotnému člověku, o jehož sebevraždu jde, pokusit se sestoupit do hlubin jeho osobnosti, odhalit smysl, který přikládá utrpení a smrti. V každém případě problém dobrovolné smrti mnohonásobně překračuje úzce medicínské pojetí suicidia jako „poruchy“.

Značně rozšířenou variantou patologizujícího pojetí sebevraždy je hypotéza, že podstata sebevraždy spočívá v *oslabeném* či jinak *deformovaném* *pudu sebezáchovy*. Deformaci podle tohoto pojetí mohou způsobit různé somatické nebo psychické choroby (lues, poškození mozku, epilepsie, nadměrný a pravidelný abusus alkoholu, hormonální disfunkce ap.). Zastáncem tohoto pudového hlediska je např. psychiatr Prokop (1940), který ve své monografii člení příčiny sebevraždy tradičně na exogenní a endogenní; vnější vlivy však nepovažuje samy o sobě za rozhodující, protože primární je vždy reakce osobnosti. Nepříznivým exogenním vlivům je vystaveno mnoho lidí, a přece u nich nedochází k sebevraždě. Podkladem suicidálního jednání je podle Prokopa jednak celkový psychický stav individua, jednak aktuální duševní stav, který pak vede k vlastnímu činu. Vnitřní faktory tedy představují

latentní dispoziční základnu, která se vlivem nepříznivých exogenních podmínek aktivizuje. Prokopovo hledisko nejlépe objasňuje jeho biologizující definice sebevraždy: „Z biologického hlediska je sebevražda v podstatě zvrácením, negací pudu sebezachování, který je dán každému organismu jako nejmocnější ochrana jeho vlastní existence. Pud sebezachování je de norma ze všech pudů nejpůvodnější a nejmocnější a může být překonán jen tehdy, je-li oslaben, chabý, hypoplastický nebo je-li přehlušen nově vzniklým elementem afektivním. Obojí je projevem abnormním, jehož studium spadá do oboru psychiatrie. Proto materiál zpracovaný z hlediska psychiatrického může přinést nová hlediska pro řešení problému sebevraždy“ (Prokop 1940, 10).

Vůči jednostranně patologizujícímu pojetí sebevraždy lze namítnout, že pud sebezáchovy, společný zvířeti i člověku, nelze brát za základní kritérium normy nebo patologie. Tento pud v případě člověka je totiž výrazně *hominizován*. I když suicidální jednání představuje vážné ohrožení organismu, nemůžeme je posuzovat jednostranně biologicky, nýbrž především psychologicky a sociokulturně. Např. určitá vnímavost, ba přecitlivělost k obecně lidským hodnotám nemůže být pokládána za patický projev. Jinak bychom byli nuceni považovat za patologické i různé formy sebeoběti (z altruistických důvodů), popřípadě i nadměrné úsilí v jakémkoli úseku lidské činnosti, protože koneckonců vystavuje organismus riziku enormního přetížení nebo poškození. Hovoříme-li proto v případě homo sapiens o pudu sebezáchovy, nemůžeme hledat rovnocenný model u zvířecího pudu. Názor o všemohoucnosti pudu sebezáchovy, pojatého ryze biologicky, zabraňuje pochopit bazální mechanismy sebevraždy. Bertalanffy (1972) velmi přesvědčivě dovozuje, že svět, v němž člověk žije, není svou nejvlastnější podstatou světem přírody, přírodních zákonů, nýbrž světem symbolů. Toto univerzum symbolů, jehož projevem a podstatou je svět lidské kultury a civilizace, je nejvlastnější doménou člověka.

Přes uvedené námitky je však nutno konstatovat, že psychiatrie vnesla do moderního výzkumu sebevraždnosti významné podněty. Její

podíl na osvětlení a pochopení patických mechanismů suicidálního jednání má proto zásadní význam. Statistické přehledy i případové studie ukazují úzkou souvislost mezi určitými psychickými poruchami a suicidálním jednáním. V mnohých psychiatrických učebnicích se proto rozlišují dvě základní skupiny: *patologická a nepatologická suicidia*. – Zhruba – i když ne úplně – se kryjí s tzv. *psychotickými a neppsychotickými sebevraždami*, jejichž vzájemným poměrem se zabývají četné novější práce o sebevraždě. Schneider (1933) uvádí poměr 8 : 1 ve prospěch neppsychotických suicidií, nověji Gruhle (1952) poměr 4 : 1. Oba autoři se však shodují v názoru, že problematika sebevražednosti spadá spíše do oblasti sociálně-psychologické než medicínské. Feudell (1965) stanovil jen u třetiny ze svých 700 vyšetřovaných případů suicidálních pokusů „endogenní dispozice“ ve smyslu psychopatico-psychoformní hraniční situace; vyslovené psychózy našel pouze u 10%. Schipkowensky (1965) vyslovuje názor, že psychotické sebevraždy se vyskytují zhruba v 10-20% všech případů sebevražd. Martonová (1965) našla ve skupině suicidálních pokusů věkově mladších osob 11,4% psychotiků. Prokůpek (1972) podává celostátní přehled diagnostických skupin u sebevražd a sebevražedných pokusů v Československu za léta 1963 – 1970 (první číselný údaj v závorce značí dokonanou sebevraždu, druhý tentamen; údaje jsou uváděny v procentech z celkového počtu případů): psychózy (29,8 – 9,9), neurózy, psychopatie a přechodné psychické poruchy (32,9 – 70,2), alkoholismus (16,5 – 5,0), sine morbo psychico (19,7 – 12,2).

Detailní analýza způsobu sebevraždy a odhad možnosti suicidálního jednání u jednotlivých psychických poruch má význam nejen diagnostický, nýbrž i profylakční. Pöldinger (1968) podal přehled mimořádně suicidiem ohrožených skupin; u duševních poruch jsou to především deprese, náruživosti všeho druhu, alkoholismus, chybný psychický vývoj (zejména na podkladě neurózy), psychopatie a psychózy. Z jednotlivých chorobných příznaků představuje zvýšené nebezpečí suicidia počátek nebo odeznívání depresivní fáze, úzkostné a afektové ladění, pocity viny a insuficience, biologická krizová období (puberta, gravidita,

klimakterium), nevléčitelné nemoci, alkoholismus a toxikomanie. Na základě bohatého statistického, klinického a experimentálně-psychologického materiálu vypracoval Pöldinger speciální „rizikový seznam“, který umožňuje u vyšetřovaných jedinců číselně odhadnout výši nebezpečí sebevražedného jednání (Pöldinger 1968; 1969). Nevole a kol. (1956) zdůrazňují nebezpečí sebevraždy u melancholie, avšak také u schizofrenie, epilepsie, alkoholismu a obecně u reaktivních psychických poruch.

Sebevražda je tedy častým doprovodným jednáním u osob s psychickými poruchami; není však bezpodmínečně nutným symptomem těchto nemocí, tím méně chorobou *sui generis* (ve smyslu nosologické jednotky). Stále větší počet psychiatrů připouští možnost, že sebevražedné jednání se vyskytuje i u jedinců bez patrných známek duševní nebo tělesné poruchy. Přesto však stále ještě panují tendence považovat suicidální jednání a priori za patologický proces, náležející proto především do sféry psychiatrie (např. Prokop 1940; Ringel 1953; Thomas 1964 aj.). Tyto tendence mohou být posilovány faktem, že ve způsobu provedení činu a v některých dalších (spíše však vnějších) okolnostech není podstatných rozdílů mezi sebevrahem výrazně psychicky alterovaným a sebevrahem bez známek duševní narušenosti. U doložených sebevražd je pak vůbec nesnadné vytvořit si – retrospektivně – přiměřený obraz o psychickém stavu suicidanta nebo dokonce stanovit příslušnou diagnózu. Údaje příbuzných jsou nespolehlivé, často úmyslně nebo neúmyslně zkreslené; také zachránění suicidanti neradi ex post poskytují informace o bližších okolnostech a pohnutkách činu. Prokůpek (1968) ukazuje na další nebezpečí psychiatrizace sebevraždy: psychiatři se ve svých zařízeních setkávají už s jistou selekcí případů (právě s osobami psychicky alterovanými), což může podstatně ovlivnit jejich posouzení sebevraždy (ve smyslu neoprávněných generalizací). Nejednotnost diagnostických kritérií při psychiatrickém vyšetření osob se suicidálními pokusy je ovlivněna také snahou vyšetřujícího projevit profesionální zdatnost za každou cenu (odborník se „nutí“ do některé

z psychiatrických diagnóz – zejména neurózy a psychopatie). Pro některé psychiatry je dokonce už samo suicidální jednání dostačujícím důvodem pro stanovení diagnózy psychopatie nebo neurózy. Problém má však ještě další aspekty a nuance (uvádí je Deshaies 1947): jestliže psychiatr nezjistí „psychiatrické pozadí“ suicidia, způsobuje případ rozpaky. Aby se psychiatr vyhnul takovým obtížím, dává přednost patologickému pojetí suicidia (tedy – jak jsme uvedli – nutí se do psychiatrické diagnózy). Ještě v obecnější rovině pojímá tuto obtížnou otázku Hillman (1966). Lékařovo pojetí „normality“ – a tím také odchylky od normy – je dáno více faktory: lékařovým medicínským vzděláním, jeho klinickými zkušenostmi, četbou, osobní tolerancí vůči vlastnímu strachu ze smrti. Je zde ovšem námitka vůči existenci nepatologické sebevraždy, kterou nelze zlehčovat. Jediným kritériem pro posouzení mentálního stavu sebevraha v okamžiku suicidálního činu je jeho jednání; a právě samotný suicidální čin je důkazem nenormálnosti sebevraha (Dahlgren 1945). Točíme se v začarovaném kruhu. Tato obtíž nás znovu vrací k promýšlení prostředků, jimiž bychom stanovili hraniční čáru mezi patologickou a (předpokládanou) nepatologickou sebevraždou. Patologické sebevraždy (jejichž krajní formy považujeme – jak jsme naznačili – spíše za sebezabití) skutečně existují. Avšak – jak to pregnantně vyjadřuje Deshaies – existuje-li větší či menší počet patologicky podmíněných sebevražd, „neexistuje zdaleka vždycky, a když existuje, nestačí všechno vysvětlit“ (Deshaies 1947, 343). Je rozdíl mezi sebevražedným činem psychotika, který se zabíjí pod vlivem svých halucinací, a sebevraždou člověka, který v sebedestruujícím činu nachází východisko z nesnesitelného utrpení, popř. suicidiem „zločince, jenž vykonává nad sebou spravedlnost“ (Deshaies 1947, 248). Jednostranná patologizace (v užším smyslu psychiatrizace) znesnadňuje pojmout fenomén sebevraždy v jeho sociokulturní a antropologické významovosti: zapomíná se, že sebevražda, jako součást lidského vědomí smrti, stává se mnohým jedincům prostředkem, jak tímto krajním způsobem vyjádřit svůj hodnotový postoj ke světu a životu.

Starší i novější výzkumy sebevražednosti i zprávy o sebevraždách v nejrůznějších historických etapách vývoje lidstva podporují oprávněnost názoru, že vedle patologicky podmíněných suicidií existují i sebevraždy osob v podstatě normálních. Bylo by nevědecké zavírat oči před skutečností, že i odborníci psychiatrii jsou nuceni vydělit ze svých zkoumaných souborů skupinu suicidantů, u nichž není možno nalézt žádné známky psychické nebo somatické poruchy. Pro tuto nepatologickou formu suicidia se všeobecně vžilo označení *bilanční sebevražda*. (Definici bilanční sebevraždy jsme uvedli v úvodní kapitole naší studie.)

Někteří autoři existenci bilančních sebevražd popírají. Uvedli jsme už Prokopa (1940), který považuje každou sebevraždu za patologický proces; pud sebezáchovy je tak silný, že nemůže být překonán rozumovou úvahou. Thomas (1964) ve své profylakticky zaměřené monografii považuje sebevražedný čin za konečnou fázi patologického vývoje a připouští bilanční sebevraždu pouze za zcela mimořádných okolností. Také Ringel (1953) existenci bilančních sebevražd odmítá. Zdrženlivě se k existenci bilančních sebevražd staví Martonová (1967), i když nepopírá, že suicidální čin nemusí nutně vzniknout na základě duševní poruchy. – Naopak Zwingmann (1965) správně dovozuje, že odmítnout existenci bilančních sebevražd by znamenalo rezignovat na jejich psychologické vysvětlení z hlediska normální osobnosti. Obdobné stanovisko zastávají Dubitscher (1965), de Boor (1965), Leonhard (1965) aj. U nás možnost sebevražedného jednání v podstatě psychicky zdravých osob zdůrazňuje např. Prokůpek (1968).

Původce označení „bilanční sebevražda“ Hoche (1919) příliš jednostranně zdůraznil racionální přístup k dobrovolné smrti a chladnokrevnost sebevraha. Mnozí autoři proto přikládají bilanční sebevraždě znak normality až přehnaně. Odborník ví, jak je nesnadné uspokojícím způsobem vymezit kritéria normality. I fyzicky a psychicky zdravý, harmonický člověk může za jistých okolností vykazovat (třeba jen přechodně) neurotické a jiné psychické poruchy. I když otázka fyzického

a psychického zdraví je v souvislosti s bilanční sebevraždou centrální, nelze se soustředit pouze na ni. V naší koncepci pojmáme existenci bilanční sebevraždy především jako plodnou *pracovní hypotézu*, důležitou zejména pro psychologii. Jestliže bychom suicidium považovali pouze za výsledek patologického procesu, za symptom choroby, museli bychom rezignovat na výzkum rozsáhlé a složité oblasti lidských snah po smysluplnosti; toto specificky lidské úsilí má svoje extrémní, nikoli však nutně vždy patologické formy. Přílišnou patologizací sebevraždy nám unikají širší souvislosti smysluplného vztahu člověka ke smrti a k životu, a vůbec ke jsoucnu jako celku.

Nelze však popřít, že při *realizaci samotného činu* (a v jistém časovém úseku *před* provedením sebevraždy) dochází patrně i při bilančním suicidiu u některých jedinců k patologickým projevům, zejména v emoční sféře. Nezapomínejme, že suicidant, má-li důsledně vyvodit ze svého nihilistického hodnotového postoje nejkrajnější závěry, je nucen podstoupit zásadní boj s pudem sebezáchovy. Tím se nachází v mezní životní situaci se všemi jejími zátěžovými důsledky. Z pouhého závěru však nelze vyvozovat, že celý předchozí a dlouhodobý suicidální vývoj byl podmíněn patologicky.

3. Psychologický přístup

Ani psychologický výzkum sebevraždy, pokud je podnikán z pozice tradiční, empirické, zejména experimentální psychologie, se nevyhnul určitým jednostrannostem a deformacím. Pro psychologický přístup proto v podstatě platí obdobné kritické výhrady, které jsme uvedli při hodnocení sociologického pojetí výzkumu sebevraždnosti.

Psychologický výzkum sebevraždy je převážně zaměřen na postižení některých psychických, zejména osobnostních vlastností suicidanta. Cílem srovnávacího výzkumu („suicidální“ skupina zachráněných sebevrahů se srovnává s nějakou kontrolní srovnatelnou „nesuicidální“

skupinou) je zjistit specifické osobnostní vlastnosti sebevraha, které by potom mohly být pojaty jako predispoziční terén suicidální aktivity. Obecně lze říci, že v tomto typu výzkumu lze užít jakýchkoli psychologických metod (testů, dotazníků ap.), které jsou s to postihnout strukturu a dynamiku zkoumané osobnosti. Teprve v posledním desetiletí se objevily metodiky zaměřené přímo na „suicidální vlastnosti“; jejich úkolem je odhalit v běžné populaci potenciálního sebevraha (potenciálního co do předpokládané kumulace „suicidálních“ znaků). Přehled těchto psychologických výzkumných metod a studií podává např. Pöldinger (1968, zejména pro účely psychiatrie) a Schlieffen (1969). Přednost uvedeného srovnávacího přístupu spočívá v exaktnosti vyhledávání a analýzy předpokládaných suicidálních osobnostních znaků. Výsledky se potom mohou stát podkladem složitější korelační analýzy. Přehled se pochopitelně týká výsledků šetření u zachráněných suicidantů, nikoli výzkumu „ex post“ technikami u dokonaných sebevražd.

Srovnávací přístup má však svoje hranice, které nemůže překročit. Nevýhodou je např. fakt, že je nutné dodržovat určité (umělé) podmínky a určitá pravidla experimentu, což nutně vede k „slepotě“ vůči jiným aspektům zkoumaného jevu, které stojí mimo rámec experimentálního projektu. U složitě podmíněných a dynamických psychických jevů, jako je právě suicidální motivační struktura, je experimentální přístup použitelný jen zčásti. Při výzkumu a objasňování složitých sociálních vztahů nelze totiž většinou užít jednoduchého modelu unilineární kauzální závislosti; takový „jednolinkový“ vztah mezi příčinou a následkem neexistuje. Do popředí pak navíc vystupuje otázka *alternativnosti*. V některých situacích ztrácí (předpokládaný) suicidální faktor svoji závažnost, ustupuje do pozadí, v jiných opět jeho „suicidální potenciál“ vzrůstá. Proto se také doposud nepodařilo žádnou srovnávací psychologickou metodou eliminovat jeden ústřední faktor či skupinu homogenních faktorů, které by bylo možno označit za specifické pro suicidium.

Pro ilustraci uvedme stručný přehled psychologických testů, kterých lze užít i při výzkumu sebevraždy. V přehledu se opíráme především

o monografii Schlieffena (1969). Schlieffen zahajuje svůj přehled referencí o testu MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory). Volba MMPI ve výzkumu sebevražednosti není náhodná: jde totiž o jeden z nejrozsáhlejších dotazníků, postihujících různé aspekty osobnosti, včetně širšího formujícího terénu: tělesný stav, životní zvyky, rodinné a manželské poměry, vztahy ke společnosti, psychopatologické symptomy, morální a obecně lidské postoje atd. Ve výzkumu Simona a Halese (1949, cit. Schlieffen 1969) vykazovala skupina 50 pacientů s psychickými poruchami a suicidálními tendencemi zvýšené hodnoty ve znaku D – (deprese) a Pt – (psychastenie). Zajímavý případ udávají Holzberg, Cahen a Wilk (1951, cit. Schlieffen 1969): čtyřiaadvacetiletý pacient, který byl vyšetřován nejrozličnějšími psychologickými testy, spáchal tři dny nato sebevraždu. V MMPI vykazoval zvýšené hodnoty ve znaku „deprese“ a „schizofrenie“. Kvalitativní analýza odpovědí ukázala nadměrně přizpůsobivého, pasivního jedince, který se neodvážil postavit vůči sociálním normám, člověka s nedostatkem sebedůvěry, málo energického, s tendencí unikat z reálného života do fantazie. – Zajímavé jsou výsledky dalších dvou prací (Rosen, Hales a Simon 1954; Farberow 1950, cit. Schlieffen 1969): pacienti, kteří svoje suicidální představy jen slovně formulovali (nikdy však suicidální čin neprovedli), jeví se v MMPI narušenější než pacienti se somatickou chorobou nebo ti, kteří už měli suicidální pokus.

Další užívanou metodikou je projekční obrazově frustrační test Rosenzweigův (existuje forma dětská a forma pro dospělé – Rosenzweig 1945; 1948). Metodika má postihnout typické způsoby reakce v každodenních situacích se zátěží (stresem), a to tím způsobem, že vyšetřovaný jedinec se ztotožní s anonymními osobami, nakreslenými na jednotlivých obrázcích, na něž potom reaguje slovní odpovědí. Nakreslené postavy jsou vždy zasazeny do určité stresové situace (Rosenzweig 1948). Pro výzkum sebevraždy má test význam proto, že postihuje agresivní (a autoagresivní) tendence. Uváděné výsledky však nejsou jednotné: v některých pracích se neukázaly zásadní rozdíly mezi skupinou

suicidantů a kontrolní skupinou (Schlieffen 1969). V jiném výzkumu (Winfield a Sparer 1953, cit. Schlieffen 1969) sice skupina 26 vyšetřovaných suicidantů vykazovala – oproti normální skupině – výraznější intropunitivní tendence, výsledky však nepotvrdily hypotézu, že suicidanti jednoznačně tendují k agresi obrácené dovnitř, vůči vlastní osobě.

Obdobné výsledky přinesl i další projektivní test, Murrayova metodika TAT (Thematic Apperception Test). Test se skládá ze série obrázků, které jsou zkoumané osobě předkládány s pobídkou, aby k nim vyprávěla příběh. Metodika je zaměřena na emocionální sféru osobnosti, na konfliktní prvky, životní historii a charakterové vlastnosti (Stern, W. 1954a). Výsledky zkoumání u skupin suicidantů ukazují opakující se pocit viny, deprese, nepřátelství a přání zemřít. „Hrdina“ vyprávěných příběhů se většinou nachází v sociální izolaci. Schneidmanovi a Farberowovi (1958, cit. Schlieffen 1969) se však nepodařilo – z aspektu hrdiny ve vyprávěných příbězích – postihnout v TAT zásadní rozdíly mezi „suicidální“ a „nesuicidální“ skupinou.

Významnou pozici v psychologickém výzkumu sebevraždy zaujímá Rorschachův test (ROR). Jednotlivé práce odrážejí všechny přednosti a nedostatky tohoto testu (což platí obecně o všech užitých technikách, zejména projekčních). Hertz (1948) stanovil na základě vyšetření svých neurotických a psychotických pacientů (které rozdělil na skupinu „suicidální“ a „nesuicidální“) určité typické „konfigurace“ v ROR nálezu. Jistá koincidence znaků v ROR by tak mohla upozorňovat na zvýšenou možnost suicidálního jednání. Hertzovy znaky však odrážejí některé typické rysy psychicky alterované osobnosti obecně, takže nelze mluvit o specificky suicidálních znacích. Proto také jiným badatelům se nepodařilo rozlišit podle Hertzových „konfigurací“ suicidanty od nesuicidantů.

Velikou šíří uplatnění, současně však skoro nepřehlednou pestrost různých zaměření, představují další druhy dotazníků. Vyhovují zejména dotazníky zaměřené na patologické symptomy, frustrační toleranci,

sociální adaptabilitu, oblast hodnot a životního smyslu a další osobnostní rysy. Pro naši rámcovou charakteristiku není nutné podávat výčet těchto metodik. Za zmínku však stojí práce Kocourkové a Konečného (1972). Autoři vyšetřili skupinu 20 mladistvých suicidantů ve věku 16 – 19 let baterií psychologických testů. Výsledky u suicidantů srovnali s kontrolní skupinou. Práce má orientační charakter a naznačuje směr, kterým by se mohlo ubírat další hloubkové zkoumání (zřetel k emoční labilitě, intrapunitivitě, zvýšené úzkostlivosti, existenciální frustraci). Nebyl nalezen pozitivní vztah mezi úrovní inteligence a suicidálním jednáním.

Rozsáhlé uplatnění nejrůznějších psychologických technik ve výzkumu sebevraždy vede v posledních letech k logické snaze vypracovat speciální metodiky, které by postihovaly výši „suicidálního rizika“. Pöldinger (1968) se ujal tohoto úkolu: vypracovat na statistickém podkladě metodiku, která by byla schopna postihnout patopsychologické, psychologické a sociologické faktory suicidálního vývoje. Na základě statistické analýzy výsledků zkoumání sestavil Pöldinger tzv. rizikový soupis k odhadu suicidality a upravil ho do korelační tabulky. Tabulka dovoluje odhadnout, podle vypočteného korelačního koeficientu, suicidální riziko u jednotlivého zkoumaného případu. Výsledné „rizikové číslo“ (získané součtem číselně vyjádřených dílčích suicidálních aspektů) tak představuje kvantifikovaný odhad nebezpečí suicidálního jednání. Doposud se nepodařilo eliminovat jeden ústřední faktor (ba ani skupinu příbuzných faktorů), který by mohl být označen jako specifický pro suicidium.

Kritikou extrémních forem sociologického a medicínského přístupu jsme neustále naráželi na nevyslovený metodologický předpoklad, který se ještě zvýrazní, přistoupíme-li k objasnění suicidia z hlediska psychologického. Při vymezování psychologických podmínek lidského chování nelze většinou uplatnit (jak jsme už upozornili) kauzální model příčiny a následku, obvyklý v přírodních vědách (Dubitscher 1957; Jaspers 1965). Složité psychické jevy často vyžadují finální objasnění, nikoli

kauzální přístup. Duševním souvislostem *rozumíme* zevnitř – jak zdůrazňuje Jaspers (1965) – *a vysvětlujeme* je jako sled po sobě následujících dějů zvnějšku.

Moderní vývoj psychologie naznačuje, že tato vědní disciplína, stojící na rozhraní věd přírodních a sociálních, bude patrně předurčena syntetizovat na vyšší úrovni dosavadní protichůdné metodologické přístupy: přírodovědný a humanitní. Ve výzkumu sebevražednosti lze v podstatě rozlišovat 2 výzkumné tendence: a) první se přidržuje *kauzálního* přístupu a hledá vztahy mezi jednotlivými psychickými (především osobnostními) vlastnostmi a suicidiem, b) druhá směřuje k odhalení a analýze *prožitkových obsahů* a většinou i jejich *vývoje*. Přihlíží spíše ke *smysluplným souvislostem* v životě sebevraha a k *dynamické stránce* suicidálního fenoménu. Obě hlediska (kauzální a finální) mají sice svoje extrémní varianty, nejsou však od sebe striktně oddělena.

Detailnějšímu rozčlenění a logickému utřídění současných psychologických výzkumů sebevraždy brání nedostatek zásadních kritérií, která by dovolovala zařadit práce do vyhraněných tematických skupin. Existují např. sociologické, medicínské, etnografické a jiné výzkumy, které svoje výsledky objasňují psychologicky. Mnohé psychologické práce se naopak zase zabývají patologickými nebo sociálními aspekty. K analýze výsledků se často přistupuje s apriorními teoretickými předpoklady. Navíc celý obraz komplikují zásadní difference metodické: zachránění suicidanti jsou vyšetřováni běžnými psychologickými metodikami, u dokonaných sebevražd je však nutné užít technik „ex post“. Některé psychologické práce studují pouze dílčí specifické aspekty sebevraždy. Avšak i psychologii odlehlé výzkumy se nemohou vyhnout alespoň odkazu na psychologickou problematiku, neboť suicidální jednání je koneckonců determinováno psychikou sebevraha (Deshaies 1947).

Obraťme nyní pozornost k některým psychologickým hypotézám a teoriím sebevraždy, které vyrůstají buď z klinických nebo experimentální cestou získaných výsledků, nebo jsou odvozeny – více méně apriorně – z určitého širšího teoreticko-filozofického předpokladu.

Pozitivní rys těchto prací tkví ve snaze postihnout suicidální chování ze širších souvislostí sebevrahova života; obracejí proto pozornost zejména k etiologii, dynamickým a vývojovým aspektům.

Psychologické koncepte sebevraždy částečně ovlivnilo *psychoanalytické* pojetí sebevraždy, konkrétně Freudova koncepte pudu smrti. Ačkoli Freud svůj teoretický předpoklad samostatného *pudu smrti* (Thanatos, Todestrieb) detailně nerozpracoval a některé aspekty dokonce výslovně označil za spekulativní (Freud 1989, 46), našlo psychoanalytické pojetí sebevraždy určitý počet přívrženců. O sebevraždě nenapsal Freud žádný samostatný článek nebo studii. Jednotlivé poznámky k tomuto tématu jsou roztroušeny v řadě jeho prací, zabývajících se jinými problémy. Ucelenější názor na podstatu suicidia podává Freud teprve v souvislosti s novým promyšlením teorie pudů (kolem roku 1920, zejména ve studii „Jenseits des Lustprinzips“). Tato orientace byla s největší pravděpodobností vyvolána snahou překonat některé nejasnosti v teorii pudů. Freudova teorie pudů doznala v průběhu vývoje psychoanalýzy několik podstatných změn. Freud zprvu rozlišoval pud sebezáchovy, z něhož se během ontogeneze vyděluje pud „já“ (Ichtrieb) a sexuální pudy. Později Freud zdůrazňoval – v intencích své teorie – stále větší význam sexuálních pudů, které oproti pudu sebezáchovy jsou neskonalé proměnlivější, mají výrazně libidinózní charakter a mnohوزnačně ovlivňují psychický život. Jsou řízeny vlastními zákonitostmi a schopny dalekosáhlé proměny (např. cestou sublimace).

V protikladu k pudům udržujícím a rozmnožujícím život stojí *pud smrti* jako mocná síla, která jako by odkazovala všechno živé k prapůvodnímu stavu: neživé přírodě. Freud byl přesvědčen, že obě mocné síly, libido a pud smrti, jsou člověku dány už od narození. V pozdějším lidském vývoji je sice destrukční pud zatlačován pudem sexuálním, objevuje se však vždy znovu a znovu v jednotlivých psychosexuálních vývojových stádiích, výrazněji pak zejména při neurotických poruchách. „Eros“ a „Thanatos“, dva rozhodní, ale fatálně nerozluční antipodi, představují tak nejpůvodnější a nejmocnější pudové síly v člověku.

Podle Freuda tedy existuje primární biologická tendence ke smrti, s pasivními a aktivními projevy. Pud smrti na sebe bere různé formy agrese a destrukce, zaměřené nejen navenek (vůči jiným lidem), nýbrž i dovnitř, vůči vlastní osobě. Jestliže pud smrti dominuje, zejména vlivem silných nebo častěji se opakujících traumatizujících událostí, objeví se v nejrozmanitějších podobách, zejména jako sadismus a masochismus a jiné formy sebeničících tendencí. Podmínky pro autoagresivní jednání vzniknou např. tehdy, jestliže jedinec zažívá ambivalentní city (lásky a nenávisti) vůči druhé osobě, kterou ztratil. Ztotožněním jedince s tímto objektem ambivalentních citů nastává přesun agrese z původního objektu libida na vlastní osobu; tak vzniknou agresivní sadistické tendence obrácené dovnitř. Čin, který se jeví jako sebevražda, je tedy – podle Freuda – v podstatě vraždou, neboť úmysl zabít platí někdejšímu objektu lásky, se kterým se pachatel podvědomě identifikoval.

Námitky, které lze vznést vůči Freudově teorii pudu smrti, jsou obdobné námitkám vůči psychoanalýze vůbec. Podle psychoanalýzy je člověk – i když složitě jedná – hříčkou všemocných a v podstatě nezměnitelných biologických pudových sil. Freudovo pojetí je tedy strohým biologickým determinismem. Stengel (1969) upozorňuje, že bližní (Mitmenschen) hraje sice ve Freudově teorii pudu smrti jistou roli, ale jen jako intrapsychický objekt nenávisti. Velmi pregnantně komentuje otázku pudu smrti Caruso (1968): čistě biologický pud, který by nebyl polidštěn, ovlivněn kulturou, u člověka neexistuje. Člověk ví o své smrti a tzv. pud smrti „je vlastně souhrnem specifických reakcí homo sapiens na vědění o smrti“ (Caruso 1968, 218). Kultura, jakékoli vytváření hodnot, které podporují a rozmnožují život, je mimo jiné i odpovědí člověka na hrozbu smrti. (Právě v pojetí pudů se s Freudem rozešli někteří jeho žáci, např. Adler.) Mechanismy autoagrese vysvětluje Freud příliš jednostranně. I kdybychom připustili, že autoagresivní jednání lze objasnit prostřednictvím psychoanalýzy, není možné tímto modelem (mimo chodem převzatým jednoznačně z patologie) vysvětlit všechny formy autoagrese. Na jedné straně figuruje u Freuda všemocný – uměle

vykonstruovaný – pud smrti, na druhé straně je mechanismus autoagrese pojat úzce. Pro Freuda platí obdobná výtka, kterou jsme v jiné souvislosti uvedli v kritice sociologismu: redukcionismus (vysvětlení složitého fenoménu sebevraždy z úzké a mechanisticky pojaté sociální nebo biologické složky) a nepřípustná generalizace.

V souvislosti s Freudovou teorií pudů upozorňujeme na vliv Nietzsche na zakladatele psychoanalýzy. Domníváme se, že v pozadí Freudova pojetí pudů stojí nejen Nietzsche, nýbrž jeho prostřednictvím i Dostojevský. Zůstává dosud nerozřešen důležitý problém – na který už v roce 1905 upozornil Smirnov – zda Nietzscheova filozofie (včetně jeho kladného hodnocení sebevraždy) nebyla zásadně ovlivněna Dostojevským, především jeho *Běsy* a *Bratry Karamazovovými* (Smirnov 1905). Freud ostatně věnoval Dostojevskému pozornost právě v souvislosti s agresivním jednáním (Freud 1989, 151 a násl.).

Freudovu hypotézu pudu smrti rozvinul Menninger (1938). Suicidální jednání obsahuje tři zřetelně odlišitelné agresivní, destruktivní tendence: přání zabít, přání být zabit a přání zemřít. Menningerovo pojetí sebevraždy je – právě pod vlivem Freudovy hypotézy – velmi široké: zahrnuje např. různé druhy asociálního jednání, těžké neurotické poruchy, sebepoškozovací a sebemrzačící tendence, alkoholický návyk, a dokonce i askezi (v níž Menninger vidí druh chronické sebevraždy). Také Zilboorg (1936) spatřuje v suicidiu výraz pudových tendencí potlačujících život. Současně však více zdůrazňuje zřetel sociální (roli defektního domova v dětství, broken home). U suicidentů nachází ve velké míře nepřátelský postoj k jiným lidem a neschopnost je milovat (Zilboorg 1936; 1936a). Další psychoanalyticky orientované autory uvádí Jackson (in Shneidman, Farberow 1963): Palmer (1941) poukazuje na nepříznivé zážitky v dětství, zejména na ztrátu či nepřítomnost rodičů v rozhodujících obdobích vývoje. Jiní autoři vidí podstatu autoagresivního jednání ve ztrátě životně důležitého libidinosního objektu. Bergler (1946) rozlišuje několik typů sebevraždy (introjekční, hysterickou a smíšenou). Za faktor rozhodující pro konstituování suicidálního

terénu považuje vnitřní, masochisticky zabarvenou pasivitu. Z našich autorů kombinaci sociologického a psychoanalytického hlediska uplatnili Haas a kol. (1964). Zkoumal psychosociální aspekty sebevraždy a delinkvence (na skupině 20 osob se suicidálními pokusy a stejně velké skupině delinkventů). U obou skupin jde o agresi, jednou však obrácenou dovnitř, podruhé vůči vnějšímu objektu. Ukázalo se, že významným diferenciativním činitelem mezi oběma soubory je vztah sebevrahů k matce. U suicidantů byl tento vztah výrazně konfliktový, až hostilní, u delinkventů dobrý.

Z nepsychoanalyticky orientovaných autorů lze na prvním místě uvést zakladatele individuální psychologie Adlera (původně Freudova žáka). Adler posuzuje sebevraždu z hlediska interpersonálních vztahů. Mnohá dětská suicidia považuje za výraz konfliktu dítěte s dospělým a za projev úsilí překonat pocity méněcennosti. Děti s tendencemi k suicidiu vykazují větší zranitelnost, jsou egoističtější, málo altruistické, nejsou schopny normální sociální komunikace, mají zvýšený pocit své mimořádné hodnoty (Adler 1937). V intencích své individuální psychologie Adler zdůrazňuje u suicidantů sebeuplatňovací sklony. Ústředním cílem lidského života je „zdolávání, dokonalost, jistota, převaha“ (Adler 1933, 97). Základní sociálněvýchovné vlivy v dětství jsou rozhodujícími formativními faktory osobnosti; proto nesprávná výchova může být predisponujícím činitelem suicidálního vývoje. Také Adlerova žačka Andicsová dokumentuje na skupině pacientů se suicidálními pokusy tezi, že pocit smyslu nebo nesmyslu života je závislý na interpersonálních vztazích (Andics 1938).

Názory na psychologickou podstatu suicidia jsou velmi pestré. Davidson (1934, cit. Jackson 1963) se zaměřil na závěr suicidálního vývoje. Člověk suicidálně jedná, jestliže vyčerpá své energetické zdroje a ztratil cíl života. Bezprostřední nepříznivá situace se za takových okolností stává patologickou dominantou, která sebevrahovi zabraňuje, aby rozeznal patologičnost svého jednání. Williams (1936, cit. Jackson 1963) se domnívá, že zklamání a frustrace představují podmiňující

terén pro sebevraždu. Musí zde však existovat ještě dodatečný osobnostní faktor. Se zklamáním a frustrací se setkává každý člověk, a přece nepáchá sebevraždu. Williams vidí rozhodující osobnostní faktor v narcismu a rigiditě; obě složky zabraňují adekvátní adaptaci. Obdobně Gruhle (1952) spatřuje základ suicidálního jednání v selhání osobnosti vůči náročné situaci. Leonhard (1965) a Ringel (1953; 1965; 1969; 1969a) zdůrazňují vývojový aspekt a hodnotovou oblast. Leonhard odmítá jednorázovou nepříznivou událost jako příčinu sebevraždy (uznává ji nanejvýš u dětských suicidií a v některých patologických případech). Vnější nepříznivé vlivy se mohou prosadit jen tehdy, jestliže jsou spojeny s psychologickým vývojem k sebevraždě. Sebevrahy autor charakterizuje jako osoby slepé pro hodnoty. Dubitscher (1957) zdůrazňuje osobnostní předpoklady (v biologickém i psychopatologickém smyslu). Upozorňuje rovněž na světonázorové postoje, které však nutno brát v jejich historické podmíněnosti. Ghysbrecht (1967) dovazuje, že příčiny sebevraždy – sexuální, sociální a existenciální frustrace – mají společný základ, totiž neschopnost individua mezilidského kontaktu. Svoji tezi objasňuje na analýze případů tzv. dvojitých sebevražd.

Závěrem našeho stručného přehledu uvedme Jacksonovu (1963) klasifikaci psychologických determinant suicidálního jednání, která otevírá nové možnosti výzkumu psychologických komponent sebevraždy. Jackson rozlišuje: 1) *Zaměření agrese vůči vlastní osobě*. Mechanismy autoagrese studují hlavně psychoanalyticky orientovaní autoři. Pojetí autoagrese však v sobě nemusí nutně obsahovat koncept „pudu smrti“. Do výzkumů autoagresivního jednání patří i otázky sebepoškozujícího jednání (mnohonásobné operace, sklon k nehodám). 2) *Obrození a restituce*: mnozí odborníci nacházejí v pozadí sebevražd představu odstranění „špatného já“ (touhu po radikální změně, aby se mohlo začít znovu a lépe). V některých případech jako by pachatel podvědomě věřil, že smrtí se spojí s milovaným objektem. Takové představy mohou zejména u dětí posilovat suicidální tendence (ztráta milovaného rodiče a touha se s ním znovu sejít). Do této skupiny lze také zahrnout

projevy obecně označované jako „útěk“ (od útěku dítěte z domova až po útěk ze života). V pozadí „útěku“ stojí snaha zranit osobu (tím, že ji opustíme) a naopak touha najít někoho, kdo o nás má zájem, tedy nalézt štěstí. 3) *Ztráta a následné zoufalství*. Zvláště sociologicky zaměření badatelé upozorňují, že sebevraždě vždy předchází nějaká ztráta, ať už ztráta vlastních tělesných nebo psychických sil, zneuctění (morální ztráta), ztráta jiné osoby, ztráta způsobená přírodními nebo sociálními katastrofami.

V závěru vyslovuje Jackson přesvědčení, že by bylo nesprávné objasňovat sebevraždu pouze z hlediska jediné motivace; sebevražda je činem multidimenzionálním, může být podmíněna a vyvolána více činiteli současně.

Ke stručnému přehledu psychologických přístupů k výzkumu sebevraždy připojme několik poznámek. Empiricko-experimentálnímu zkoumání se nepodařilo izolovat určité psychické vlastnosti, které by mohly být považovány jednoznačně za predispoziční terén suicidálního jednání. Naopak ty psychické vlastnosti, které bychom s velkou dávkou tolerance mohli považovat za predispoziční (a tedy i za predikční) nejsou specifické pouze pro suicidium. Jednostranná nebo předčasná orientace na výzkum osobnostních vlastností vede navíc k aktualistickému pojetí sebevraždy. Suicidálnímu jednání však nelze porozumět bez znalosti *předchozí životní historie sebevraha a bez analýzy jeho prožitkových obsahů*, tj. bez přihlédnutí k *dynamickovývojové stránce* suicidálních tendencí.

Psychoanalýza se pokusila svým pojetím pudu smrti o širší pohled na autoagresivitu. Její pokus však uvízl ve Freudově biologizujícím determinismu. Psychologický výzkum – nejen z pozice psychoanalýzy – je značně ovlivněn přírodovědnou a experimentální metodologií, která preferuje kauzální hledisko a zatlačuje do pozadí hledisko finální, teleologické. Hlavní důraz je tak položen na problém „*jak*“ probíhá suicidální proces, nikoli „*proč*“ probíhá určitým (a nikoli jiným) způsobem. Navíc zde vyvstává zásadní obtíž, totiž že běžnými psychologickými

metodami mohou být vyšetřeni pouze zachránění sebevrazi (po tentamenu), nikoli případy dokonaných sebevražd.

Náš přehled hlavních přístupů k výzkumu sebevraždy (od sociologického přes medicínský až po psychologický) nemá však pouze běžný informativní cíl. Tímto kritickým přehledem chceme současně ilustrovat základní výzkumnou tendenci, kterou akceptuje stále větší počet odborníků: *multiplicitu a rozmanitost podmiňujících faktorů a jedinečnost způsobu*, jakým se tyto faktory *zesilují a manifestují* v širších souvislostech a v koincidenci s jinými vlivy. Stále zřetelněji se ukazuje, že *sebevražednost je komplexním jevem*, který nelze zkoumat pouze z hlediska jediného vědního oboru. Na druhé straně však prohloubené studium speciálních stránek suicidia shromažďuje materiál k budoucí rozsáhlejší syntéze, která snad jednou bude schopna odhalit obecněji platné zákonitosti.

III. Hodnotově motivační koncepce sebevraždy

1. Hodnotové vědomí a hodnotový postoj

Pro objasnění významu hodnot a hodnocení v suicidálním jednání je vhodné nejprve objasnit úlohu hodnot v životě člověka obecně. Pro psychologii má centrální význam otázka *subjektivě-objektivého vztahu* jako východiska hodnotové aktivity. Hodnocení je vždy podmíněno subjektem, současně se však vždy vztahuje k něčemu, co leží mimo subjekt, ať toto „něco“ je reálné nebo ideální povahy. Nazývejme toto „něco“ mimo subjekt – *objektem*. Po pravdě řečeno tento objekt – kdybychom zcela abstrahovali od subjektu – žádnou „hodnotu“ nemá, nýbrž jen určité vlastnosti. Hodnoty nabývá objekt teprve hodnotovým postojem (či „výrokem“) subjektu. V pozadí veškerého hodnocení stojí *uspokojování* nějakých *potřeb*, které jsou pro člověka (pro subjekt) významné, důležité. Hodnocení je tedy definováno vztahem subjektu k vnějšímu světu; tak je hodnocení vždy *intencionální* povahy. Hodnoty a hodnocení si proto nelze představit bez dvou základních předpokladů: a) bez subjektu, b) bez světa, jehož určitou část si chce subjekt hodnotově přisvojit.

Axiologové upozorňují na problém *vztahu mezi hodnocením a poznáváním*. Poznávací a hodnotící procesy se podmiňují, avšak *nepřekrývají*. Poznávací aktivitou usilujeme poznat svět i samy sebe v jejich skutečných,

na subjektu více méně nezávislých vlastnostech. V hodnocení naopak vystupuje do popředí *subjektivně emocionální složka*. Hodnocením postihujeme objekt v jeho *významu* pro subjekt.

Jako syntetizující označení hodnotové aktivity člověka je podle našeho soudu vhodný termín *hodnotové vědomí*. Pokusme se nastínit některé charakteristické rysy tohoto hodnotového vědomí:

1) Strukturu a obsahovou náplň hodnotového vědomí nelze ztotožňovat – jak jsme výše uvedli – se souborem poznatků o nějakém objektu. Při hodnocení nás primárně nezajímá, jak hodnocený objekt reálně funguje prostřednictvím svých objektivně zjistitelných vlastností, nýbrž jaký má význam pro daného jedince.

2) Bez individuálního zaměření k vlastnímu „já“ je jakýkoli hodnotící akt neuskutečnitelný.

3) Každým hodnotícím aktem se ztotožňujeme – třeba neuvědoměle – s hodnotovým pojetím doby a kultury, v níž žijeme.

4) Hodnotové vědomí je výrazem aktivního vztahu individua ke světu; nejde tedy o pasivní „nazírací modus“, nýbrž o činitele dynamizujícího celý psychický život, zejména člověkovu osobnost.

5) Ve své konečné syntéze je hodnotové vědomí *sebeuvědomovacím procesem*, jímž subjekt postihuje, čím je pro něho přírodní a lidské prostředí a jakou úlohu on – jedinec – v tomto prostředí hraje. Hodnotové vědomí proto vždy v sobě nějakým způsobem obsahuje světonázorovou složku.

6) Výzkum hodnot se dnes provádí příliš staticky, většinou bez zřetele k biopsychické podstatě člověka. Zaměřuje se převážně na aktuální hodnotovou strukturu jedince určitého věku. Současný výzkum hodnot nezkoumá, čím je vznik a rozvoj jednotlivých hodnot podmíněn, a nedostatečně analyzuje vztah hodnotových postojů k pudu sebezáchovy. V případě homo sapiens je totiž biologická sféra překonávána sférou duchovní, ideovou. Bertalanffy (1972) upozorňuje, že lidské jednání je ovlivňováno symbolicky, sférou hodnot a že tedy člověka ovlivňuje nikoli to, co reálně existuje, nýbrž to, co si o sobě člověk

představuje. Člověk realizuje smysl života třeba i proti biologickému pudu sebezáchovy, např. sebeobětováním (z altruistických důvodů), tvůrčí činností, různými formami překompenzace pocitu méněcennosti.

Za *hodnotové vědomí* lze proto považovat ony specifické psychické akty, které vyrůstají ze sebezáchovných a sebeuplatňovacích tendencí člověka a vytvářejí tak – mnohdy třeba jen potenciálně – předpoklad jeho charakteristického subjektivního vztahu k objektu. *Hodnotový postoj* je pak *aktualizované hodnotové vědomí*, určitý projev vědomí, vyjádřený v konkrétním hodnotícím aktu vzhledem ke konkrétnímu objektu.

Modelovou představu hodnotového vědomí musíme ještě blíže specifikovat v jejím vztahu ke *světonázorovému postoji*. Jelikož hodnocení a hodnoty nemohou být odtrženy od prožitků subjektu a individuum samo představuje vrcholnou hodnotovou instanci v tom smyslu, že je „zdrojem“ hodnocení (neboť jedinec rozhoduje jako svébytná bytost o tom, co hodnotou je nebo není), směřují u člověka koneckonců všechny prožitky hodnoty k postižení smyslu vlastního života a jeho prostřednictvím celého jsoucna. V tomto faktu spočívají subjektivní předpoklady pro konstituování světonázorového postoje. Světonázorový postoj jako jedna z vrcholných složek hodnotového vědomí je výrazem specificky lidského úsilí po *smysluplnosti*. Zřetel ke smysluplnosti je oním centrálním faktorem, který proměňuje *vědění o světě v prožitek světa*. Znovu musíme zdůraznit odlišnost poznávacího a hodnotícího procesu. Světonázorový postoj není pouhým souhrnem poznatků o světě, pouhým teoretickým doplňkem našeho vědění o světě i o nás samých, nýbrž je *specifickým prožitkem, viděním světa*. Světonázorový postoj se tak stává vrcholným dynamizujícím projevem osobnostně (a tedy subjektivně) podmíněného hodnotového vědomí. Umožňuje člověku smysluplně, aktivně a tvořivě prožít vztah k vlastní existenci, k ostatním lidem, ke společnosti, kultuře a celému jsoucnu; daleko tedy překračuje funkci pouhého poznávacího aktu. Ve svých konečných cílech je tedy aktivním prostředkujícím činitelem v člověkově úsilí o smysluplnost života.

2. Sebevražda a hodnoty

Člověk nemůže trvale existovat s pocitem, že buď on sám, nebo i prostředí, ve kterém žije, je bez hodnoty. Homo sapiens se od všech ostatních živých tvorů liší schopností vkládat do svého života a do veškerého jsoucná smysl. A dobrovolná smrt je právě nejzazší reakcí na ztrátu smyslu. Hodnotová oblast proto představuje vstupní bránu k psychologickému objasnění sebevraždy.

Položíme-li si otázku, které hodnoty lze považovat za rozhodující pro konstituování suicidálního vývoje nebo – jinak řečeno – které hodnoty zprostředkují ústřední zážitek smyslu nebo nesmyslu života, dojdeme k nejpravděpodobnějšímu předpokladu, že takovým konstituujícím činitelem je *hodnotový prožitek vlastního „já“ (sebehodnocení)*. Smysl života nemůže být konstituován bez hodnotového postoje k vlastní osobě. A naopak: systém už vytvořených hodnot zpětně zprostředkuje jedinci důvody, proč žít, proč má jeho existence smysl.

Zjištění, že smysl života nemůže být vytvořen bez hodnotového vztahu k vlastní osobě, představuje však pouze polovinu řešené otázky. Údiv i zkušených odborníků nad faktem, že suicidantovo jednání (včetně dokonané sebevraždy) je obráceno ven, do lidského společenství, je překvapivý a nepochopitelný. Nechtějí vidět, že ztráta nebo obnovení smyslu života – jako vůbec celý hodnotový systém – jsou vázány na postoj subjektu k vnějšímu světu, na možnost přiměřených sociálních kontaktů. Vraťme se v této souvislosti ještě jednou k funkci sebevraždy jako „volání o pomoc“. Suicidant v podstatě *volá po společenství*, jehož pomocí *chce dosáhnout potvrzení vlastní hodnoty*. Nevolá tedy po jakémkoli společenství, po jakém volá – poněkud paradoxně vyjádřeno – např. tonoucí, bojující o holou biologickou záchranu života. Sebevrah ztrácí život tak říkajíc v druhé instanci, jako následek ztráty smyslu (která je podmíněna nevírou, že je někým milován, tedy zhodnocen). Suicidant by většinou velmi rád žil, ale s podmínkou,

že život má smysl, hodnotu. Mnohdy se sebevrah snaží – extrémně a paradoxně, ale ne bez vnitřní logiky – potvrdit právě smrtí hodnotu života. Proto je jeho „volání o pomoc“ tak často nevyslyšeno, ba vůbec neuslyšeno: ono „volání“ má totiž svůj specifický – hodnotový – kód. Jestliže kód není okolím správně dešifrován, nemůže ani společenství – pouhé fyzické shromáždění osob bez vnitřního vztahu k sebevrahovi – uplatnit svůj brzdicí vliv na suicidium.

Interpersonální vztahy (realizované v dětství v rodině) jsou jedním z častých *konstituujících činitelů zážitku životního smyslu a účelu*. Člověk tohoto smyslu dosahuje médiem lidského společenství, a to konkrétní zkušeností lásky, sympatie, ochrany, spolupráce s ostatními lidmi ap. Zkušeností „nelásky“, vytvořenou v dětství nebo dospělosti nějakou výrazně frustrující událostí nebo dlouhodobě působícími negativními vlivy, vzniknou podmínky pro *novou „hodnotovou situaci“: člověk je zabrzděn a deformován ve svých možnostech realizace smyslu*. Tato realizace – jak jsme naznačili – je podmíněna *jedincovým sebepřesahováním do sociální oblasti*. Jestliže je sebepřesahování znemožněno (např. tím, že subjekt nabude o „světě“ negativní zkušenost zásadního rázu), je jedinec jakoby ze světa vyloučen a zatlačen do sféry své subjektivity. Tím jsou položeny předpoklady k extrémnímu egocentrickému vývoji a k suicidálním tendencím.

Nastává situace, kterou Ringel (1965; 1969) označuje termínem *presuicidální syndrom*. Normální lidský život je charakterizován množstvím možností rozvoje a tvorby. Pro suicidální vývoj je naopak typické *zúžení a omezení rozvoje*. Mnohé hodnoty jako by pro budoucího sebevraha byly neupotřebitelné. Zúžení se zejména projevuje ve znehodnocení interpersonálních vztahů a ve zúžení možností tvorby životně důležitých hodnot. Nastává převaha subjektivních hodnotových soudů, kdežto naopak schopnost objektivace dalekosáhle chybí. Suicidant se jeví jako člověk, který není schopen čerpat z plnosti kladných životních hodnot.

Velmi názorný doklad ústřední úlohy negativního hodnotového postoje (vytvořeného záporným postojem matky k dítěti a vlivem dalších nepříznivých okolností sociálního rázu) podává Mečíř (1972) v analýze

případu suicidálního jednání šestiletého dítěte. Případ je tím cennější a pozoruhodnější, že ukazuje závislost mezi negativním interpersonálním vztahem, hodnotovou reakcí a suicidálním jednáním přímo in statu nascendi, a to ve výrazné, ničím nezkreslené a nezahalené podobě. Jednání dítěte vykazuje všechny znaky bilanční sebevraždy, což je v tomto věku samo o sobě něčím mimořádným.

Suicidantka byla nemanželským dítětem. Matka se provdala za jiného muže, manželství však bylo rozloučeno vinou nezřízeného života obou partnerů. Děvče (spolu se svým bratrem) bylo dáno od svých 3 a půl let do dětského domova. O dítě se částečně starali prarodiče, hlavně dědeček, ke kterému děvče přilnulo. Matku však měla suicidantka nejraději, i když se o ni matka nikdy nestarala. O prázdninách děvče požilo u svého dědečka prášky, které našlo ve skříni. Pachatelka byla stará 6 let a 3 měsíce. Po zachránění dítě uvedlo, že vzalo prášky v sebevražedném úmyslu, aby se vyhnulo návratu do dětského domova. Citujeme několik doslovných odpovědí pachatelky, které svědčí o jasném úmyslu zemřít a dosáhnout tak radikální změny sociální situace, která vyvolávala psychické strádání a pocity nelásky, „odstrčenosti“. Psychologické vyšetření ukázalo mentální úroveň při horní hranici průměru; výsledky projekčních testů svědčily pro citovou deprivaci. (V závorkách uvádíme doslovné otázky vyšetřujícího pedopsychiatra.)

„(Proč jsi řekla panu doktorovi, že jsi chtěla umřít?)

„Já jsem se chtěla otrávit – já jsem nechtěla být na světě už!“

(Proč?)

„Mně se svět nelíbil.“

Stále značný motorický neklid.

(Jak to vypadá, když člověk není na světě?)

„Já nevím, jako že spí.“

(Maminka tě má ráda?)

„Má – ale nechce mne už. Já mám ráda ty, co mě mají rádi.“

Sděluje ještě, že ji děti v dětském domově dost tlučou“ (Mečíř 1972, 201-202).

3. Mechanismy autoagrese

Sebevraždy se někdy uvádí do úzké souvislosti s vraždou: oba způsoby jednání předpokládají silné agresivní tendence. Z hlediska *směru agrese* rozlišujeme agresi zaměřenou *navenek* (s nejzazším destruuujícím činem: vraždou, zabitím) a *introvertovanou agresi* (obrácenou vůči vlastní osobě pachatele: sebeničící tendence nebo přímo sebevraždy). Co působí, že se agrese rozdvíjí, popř. změni směr?

Pokusili jsme se objasnit autoagresivní sebevražedné jednání z hlediska *vývoje a proměny sebevrahova hodnotového vědomí* (Viewegh 1973; 1973a). Vyjděme ze základního faktu, že agrese vždy směřuje – nějakým jednáním, činem člověka – ke zničení objektu. Ve sféře biologické jedná člověk agresivně *navenek*, jestliže nastane přímé ohrožení života (agrese z pudu sebezáchovy). Agrese se však realizuje i v takových situacích, které bezprostředně s biologickým ohrožením nesouvisí. Domníváme se, že z hlediska hodnotových postojů lze v suicidálním jednání rozeznávat dva způsoby autoagrese: a) agresi primární, b) agresi sekundární (zprostředkovanou). Pro její jednodušší formu analyzujeme nejprve agresi sekundární.

Sekundární agresi bychom také mohli nazvat *útěkovou*. Její podstatou je typická reakce na útok – a tím je útěk. Obdobně totiž jako v bezprostředním ohrožení života může člověk reagovat buď útokem, nebo útekem, může totéž činit i v autoagresivně zaměřeném suicidálním jednání. (Nikoli náhodou se v obecném povědomí považuje sebevraždy za útěk – a proto za zbabělost.) Jestliže se např. člověk bojí pronásledování, chce se vyhnout mučení (časté případy za nacistické okupace), trestu, nebo je-li nevléčitelně nemocen a obává se dlouhodobého utrpení, či – v rovině ontologické – považuje-li celé jsoucno za nedokonalé (tedy za ústřední příčinu utrpení), utíká do nebytí, které představuje větší hodnotu než existence. Autoagresivní tendence jsou však v útěkových suicidálních reakcích něčím druhotným, protože nejsou vyvolány

pocity nehodnoty samotného subjektu, nýbrž spíše negativním hodnocením něčeho vnějšího. Proto označení „sekundární autoagrese“. Autoagresivní náboj v ní musí být teprve vytvořen, vyvolán *dodatečně, sekundárně*, většinou teprve v závěru suicidálního vývoje a do jisté míry „uměle“ jako nezbytný prostředek k překonání pudu sebezáchovy.

Tuto charakteristiku sekundární autoagrese musíme doplnit následující poznámkou. Poněkud zjednodušeně se tvrdí, že sebevrah je člověk, který nesnáší – nebo není schopen snášet – utrpení. Toto tvrzení však není tak jednoznačné. Člověk je s to snášet i mimořádně veliké strádání a utrpení, jestliže je přesvědčen o jeho *smyslu*. To, co přivádí sebevraha k suicidálnímu činu, je *hodnotový prožitek nesmyslnosti utrpení*.

Mechanismus *primární autoagrese* je komplikovanější. V této souvislosti se musíme znovu vrátit k hodnotovému významu „já“ a vůbec k hodnotovému vědomí, které reprezentuje v životě individua nejvyšší hodnotovou instanci. Pro větší názornost uveďme příklad: Jestliže na nás někdo *zvenčí* útočí, máme tendenci se bránit (čili zaměřit směr agrese navenek), pokud ovšem nezvolíme druhou alternativu – útěk. V některých případech však cíl naší agrese není tak jednoznačně situován mimo subjekt, vně. Jestliže nás např. někdo bez opodstatnění pomlouvá, snižuje naši důstojnost (tj. hodnotu našeho „já“), bráníme se, jsme „agresivně“ zaměřeni jednoznačně navenek, vůči pomlouváči. Jednoznačnost pramení z našeho nezvratného přesvědčení, že pomlouváč nemá pravdu. Jestliže se však domníváme, že „něco na pomlouvách je“, jednoznačné zaměření agrese navenek je oslabeno, zvikláno – jsou položeny předpoklady k *rozdvojení*. Rozdvojení je umožněno specifickou lidskou schopností autoreflexe, o které jsme se už zmínili: člověk má schopnost nazírat sebe *jako subjekt i jako objekt*. Tak lze za určitých okolností a v určitých situacích nazírat sebe sama jako *objekt, na který je možno v krajním případě i útočit, zničit jej*. V primární autoagresi je tedy *vlastní osoba pojata* (zejména ve svých seberealizačních aspiracích) *jako nedostatečná, bezcenná*: tento pocit vyvolává suicidantovu nenávist a *sebetrestající, popř. přímo sebedestruující tendence*.

Suicidální autoagresivita je proto v podstatě specifickou reakcí na ztrátu hodnoty vlastního „já“, je formou obrany vůči zdroji znehodnocení, a tím je podle suicidanta jeho vlastní „já“. Možnost suicidální primární autoagrese proto enormně vzrůstá, jestliže subjekt nabyl přesvědčení, že on sám je primárním zdrojem nehodnoty. Hodnotové vědomí tak vládne schopností přivodit v krajním případě i vlastní sebezničení.

Není nutné podrobně rozvádět rozličné sociální situace, které navozují podmínky pro prožitek subjektivní nehodnoty. V tomto smyslu by se dala vysvětlit kladná korelace mezi civilizační úrovní a frekvencí sebevražd: jedinec je ve složitých situacích moderní civilizace snáze konfrontován s vlastní „nehodnotou“, zejména v extrémně soutěživém prostředí konkurenčního boje. Vyšší či menší míra pocitu hodnoty našeho života závisí – jak se domníváme – na stupni *individuace*. Člověk naší západní civilizace bude s postupující individuací stále více zranitelnější. Čím diferencovaněji bude vnímat svůj význam (ať individuálně osobnostní, nebo profesionální či všeobecně společenský), tím více bude zraňován, hodnotově obnažován a vystavován různým možnostem frustrace „já“. Suicidanta lze charakterizovat jako osobu se specifickou přecitlivělostí vůči nedostatečné integritě vlastní osobnosti. V současných koncepcích sebevražednosti se málo přihlíží k okolnostem, které se např. objevují v původním mravním kodexu japonských samurajů. Sebevražda zde byla jistým výrazem protestu jedince vůči nějaké křivdě, páchané buď na jedinci, nebo na společenství, ke kterému náležel. Výrazem integrity osobnosti je *sebeúcta*; sebevražda je často protestem vůči porušení této integrity.

Překonávání faktických neúspěchů a nezdarů, opodstatněných i neopodstatněných pocitů méněcennosti nás však současně denně přesvědčuje, že člověk nepříznivým skutečností a pocitům dovede čelit, bojovat s nimi, přemáhat je – často právě zvýšenými výkony (v jejichž pozadí stojí právě kladné „sebezahodnocovací“ úsilí). Avšak ani introvertovaná suicidální agrese není zaměřena ryze a jednoznačně

destruktivně. Zdůraznili jsme už, že v suicidálním jednání je obsaženo úsilí po obnově *hodnotové rovnováhy*. Proto je také sebevrah až do posledních chvil života mnohoznačně svázán se svým sociálním prostředím, obrácen ke světu, do oblasti interpersonálních vztahů. Pohybuje se však v začarovaném kruhu: není schopen nalézt ve „světě“ přiměřenou protiváhu vůči pocitům vlastní nehodnoty. Na druhé straně je v takovém pocitu utvrzován neschopností prorazit vnitřní osamocenost. Mnohdy je nezájmem nebo přímo nepřátelským postojem okolí ze světa vytlačován. Proto je často i vnější svět suicidentem „trestán“ – místo navenek zaměřeným útokem – extrémně subjektivně, sebevraždou. Forma „potrestání“ (ať už nejbližšího okolí, nebo sebe) je ovšem inadequate: subjekt tímto činem ničí vlastní existenci a bere si možnost aktivně a tvořivě zasahovat do dalšího vývoje jsoucna. Volí však sebezničení proto, že pocit nehodnoty přesahuje míru, kterou je s to unést.

4. Aktualistické a vývojové pojetí sebevraždy

Dobrovolná smrt vzbuzovala ve všech historických obdobích mimořádnou pozornost. Tak je tomu ostatně i dnes. Nelze se proto divit, že i vědecký zájem se soustřeďuje především na samotný čin (popř. okolnosti, které suicidu bezprostředně předcházejí). Sociologie (zejména její pomocný obor: sociální statistika) i medicína musejí – už z důvodů tematické orientace své disciplíny – považovat za centrální bod zkoumání závěrečný čin. Např. statistika může do svých přehledů zahrnout pouze navenek projevené suicidální jednání (tentamen a dokonanou sebevraždou), nikoli vnitřní suicidální tendence potenciálních sebevrahů, kteří se možná nikdy navenek žádným suicidálním činem neprojeví. (Obdobně trestní právo nezná pachatele, který o trestném činu pouze „uvažuje“ – pokud nenaplnuje alespoň skutkovou podstatu „vyhrožování“.)

Lze se ptát, zda toto zaměření na závěrečný čin, oprávněné v některých výzkumných přístupech, je plně funkční také v psychologickém výzkumu, popř. i v některých jiných vědách. Tendenci zaměřovat se jednostranně na *závěrečný akt* jsme označili jako *aktualistické pojetí sebevraždy* (Viewegh 1969; 1973). Sub specie „závěru“ (sebevražedného činu a krátkého časového úseku před ním) je věnována malá pozornost *presuicidálnímu vývoji*, který u suicidanta může probíhat dlouhou dobu, léta, ba desetiletí. I když „aktualistické“ hledisko není dnes akceptováno ve své extrémní podobě, přece se neustále objevuje v některých pracích o sebevraždě. Např. Prokop (1940) zdůrazňuje ústřední význam aktuálního psychického stavu, jenž určuje kvalitu a dynamiku suicidálních reakcí a podstatným způsobem ovlivňuje závěrečné rozhodnutí k činu. Autor vůbec neuvažuje o možnosti – a v tom spočívá jeho aktualistické pojetí – že by pud sebezáchovy mohl být dlouhodobě ovlivňován, „zpracováván“ sebevrahovým nihilistickým životním postojem. Gaupp (1905, viz také Zwingmann 1965) kritizoval už na začátku století povrchní způsob odhalování skutečných příčin sebevraždy: za dostatečný důvod k činu se považují a označují celkem povrchní příhody, které se odehrály těsně před sebevraždou. Často i zkušeného klinického pracovníka zarazí nepoměr mezi malicherností a banalitou udávané „motivace“ a samotným suicidálním činem (Feudell 1965). Sebevrahovy výpovědi o motivaci jsou většinou velmi všeobecné nebo malicherné. Je zřejmé, že motivy jako „hádky s příbuznými“ nebo „konflikty v zaměstnání“ vystupují mnohdy spíše ve funkci bezprostředního provokujícího činitele („spouštěče“) suicidálního jednání, nikoli jako skutečná motivace. Ve statistikách však často „spouštěč“ supluje motivaci, a tak fakticky zabraňuje, aby byly hledány bazální motivační komponenty. Skutečná suicidální motivace představuje složitou strukturu, jejíž psychologické objasnění nelze realizovat bez znalosti životní historie sebevraha. Z psychologického hlediska musíme tedy považovat sebevražedný čin (tentamen nebo dokonanou sebevraždu) pouze za závěrečný „znak“ předchozího dlouhodobějšího

procesu. Význam tohoto znaku může objasnit pouze *retrospektivní analýza motivační struktury*. Psychologickému zkoumání nemohou proto postačit pouhé údaje týkající se závěrečného činu a také ne jednorázové vyšetření zachráněného suicidanta. V takovém postupu vidíme jeden ze základních nedostatků psychologických a psychiatrických vyšetření „akutních případů“, prováděných bez podrobnějších anamnestických podkladů.

Vůči aktualistickému přístupu stojí pojetí, které poukazuje na dlouhodobý *suicidální vývoj*, podmíněný složitou suicidální motivací. I těžké, avšak jednorázové rány osudu nevedou zpravidla k sebevraždě, pokud zde nebyly položeny základy předešlým suicidálním vývojem (Leonhard 1965).

Pokusme se načrtnout obecnou charakteristiku tohoto vývoje, přičemž vycházíme především z koncepce bilanční sebevraždy:

a) Suicidální vývoj tvoří *celek*, i když je složen z relativně samostatných etap. Konkrétní suicidální jednání lze objasnit pouze z hlediska tohoto celku. Jednotlivé etapy jsou vzájemně podmíněny základní tendencí sebevraha dobrovolně ukončit život. Suicidant se však může zastavit na kterékoli z etap suicidálního vývoje.

b) Suicidální vývoj obsahuje dvě navzájem protichůdné tendence: tendenci jedince se usmrtit a tendenci zůstat naživu (pud sebezáchovy). Každá z vývojových etap odráží vlastní specifickou formu boje těchto protichůdných tendencí. Suicidologie doposud věnovala objasnění vzájemného poměru obou tendencí malou pozornost.

c) Ústředním cílem suicidálního vývoje je oslabení a překonání pudu sebezáchovy. Boj o překonání bariéry sebezáchovného pudu je veden v podstatě *hodnotovými prostředky*.

d) Prožitkovou osu suicidálního vývoje proto tvoří specifické projevy a obsahy hodnotového vědomí, reprezentované suicidální motivací a charakteristickými hodnotovými postoji. Sebevraha lze z tohoto hlediska označit jako člověka s výraznou hodnotovou citlivostí.

e) V průběhu suicidálního vývoje (který může trvat několik let, ba desetiletí) dochází většinou ke *generalizaci* původního konkrétního zážitku či zážitků s negativním obsahem. Tím jsou vytvořeny předpoklady k zápornému hodnocení celého života a vůbec jsoucna v jeho totalitě. Takto vytvořená suicidální hodnotová struktura vyústí zpravidla v nihilistický světový názor.

V suicidálním vývoji bilančního typu lze postihnout *tři vývojové etapy* (každá etapa může obsahovat další dílčí složky). Etapy chápeme, s přihlédnutím k centrální funkci motivace, jednoznačně psychologicky. K jejich označení jsme volili běžně užívané termíny „suicidální tendence“, „suicidální pokus“ a „dokonaná sebevražda“ (o nichž jsme už pojednali v I. kapitole). V souvislosti s charakteristikou suicidálního vývoje jim dáváme poněkud širší obsah.

Suicidální tendence. Smrt, která se potenciálnímu sebevrahovi kdysi jevila jako totální antinomie života, je nyní začleněna – zprvu „nezávazně“, jen ve fantazii – do kontextu jeho života. Sebevrah tak postupně nabývá stále jasnější představu o úloze sebevraždy ve vlastním životě. Novější výzkumy potvrzují, že nezávazné pohrávání se suicidálními představami je značně rozšířené, i když zpravidla nevyústí v konkrétní sebevražedné jednání. Mnohdy však takové fantazie signalizují zásadní životní konflikty a možnost zahájení suicidálního vývoje (Zwingmann 1965; Široký, Capponi 1969). Člověk, který zahajuje suicidální vývoj, si poprvé uvědomí *funkci smrti jako specifického prostředku v životním boji* (včetně funkce „nástroje k potrestání“ sebe nebo jiných). Suicidální tendence jsou tedy oním úsekem sebevrahova vývoje, v němž se *kladou základy k přijetí sebevraždy jako reálné součásti života*, jako možného nástroje k řešení osobních problémů. Jsou vstupní branou k vlastnímu suicidálnímu jednání. Sebevrah si na myšlenku vlastní dobrovolné smrti zvykne, vžije se do ní, důvěrně s ní sroste, vbuduje ji do hierarchie svých životních hodnot. Suicidální fantazie v průběhu dalšího vývoje nabývají stále větší závaznosti, jakéhosi kategorického imperativu pro jedincovo jednání a celý jeho život. V této etapě většinou také

dochází ke generalizaci původního konkrétního negativního zážitku (či zážitků), který byl bazální příčinou proměny struktury hodnotícího vědomí. Tento původní zážitek nemusí být však zprvu suicidentem vědomě kladen do přímého vztahu k sebevraždě; vytvořil však příznivý terén pro nihilistické hodnotové postoje. Správně poukazují mnozí suicidologové na fakt, že jednotlivé negativní události a zážitky zpravidla nevedou samy o sobě (a bezprostředně) k sebevraždě. Zážitek musí projít vnitřní proměnou, je zobecněn a stane se tak prototypem celého sebevrahova života a jeho vyhlídek. Negativní prožitky se sumují ve svých účincích, nihilistický terén je stále kompaktnější a urychluje suicidální vývoj. Současně však působí i protichůdné sebezáchovné tendence. Suicident je plně v této etapě schopen bojovat o záchranu života – a to opět hodnotově. Jestliže nedojde k dalšímu posilování suicidální dominanty, zastaví se potenciální sebevrah na stupni pouhých tendencí („mělo by se“, „za jistých okolností bych tohoto krajního prostředku použil“ ap.).

Suicidální pokus. O suicidálním pokusu jako relativně samostatné formě suicidální aktivity jsme už rovněž pojednali na jiném místě. Nyní uvažujme o funkci pokusu z hlediska suicidálního vývoje. Tentamen představuje v suicidálním vývoji onen *kvalitativní skok*, kdy budoucí kandidát dobrovolné smrti přijal sebevraždu jako *závažné osobní řešení*. Nezávažný nebo ambivalentní postoj dřívější etapy je vystřídán *praktickým ověřováním*, zda pud sebezáchovy je dostatečně zpracován, aby mohl být vybojován rozhodující zápas mezi životem a smrtí. V této etapě suicidálního vývoje se sebevrah v mnohém podobá člověku, který se odhodlává k nebezpečnému činu, *přestože* má strach a je si plně vědom rizika; k činu jej však žene (mimo jiné) „sebeúcta“, vyjadřující hodnotový postoj k vlastnímu „já“: nutnost potvrdit sám sobě, že není zbabělcem. V pozadí mnohých odvážných projevů (nikoli jen v oblasti suicidální aktivity) stojí ona obecně lidská tendence po sebezhodnocení činem. Suicident je vydán na pospas morálnímu imperativu: činem vyjádřit svoje přesvědčení – které doposud zastával jen teoreticky –

o nehodnotě života. Provedení pokusu může v mnohých případech jedinci ukázat, že dokonané sebevraždy není schopen; ztratí odvahu k dalšímu opakování. Mnohdy také jsou pokusem splněny cíle, jichž chtěl suicidant dosáhnout (zejména ve vztazích k sociálnímu prostředí), takže k opakování není důvodu. Jestliže sebevrahovo okolí bere suicidální pokus na lehkou váhu, tj. dává pachateli přímo nebo nepřímo najevo, že jeho suicidálním tendencím nepřikládá závažný význam, že nevěří „opravdovosti“ ani činu, ani výzvy, která je za činem ukryta, nebezpečí dalšího suicidálního jednání se zvyšuje. Musíme si uvědomit důležitou okolnost, na kterou se často zapomíná: suicidální aktivita obsahuje značnou dávku sebezahodnocovacích tendencí. A právě v tomto hodnotovém smyslu musíme chápat tentamen jako „volání o pomoc“: je totiž *voláno o pomoc hodnotovou*. „Volání o pomoc“ současně dokazuje, že i zcela vážné rozhodnutí člověka k sebevraždě obsahuje prvky naděje a přání zůstat naživu. Boj protichůdných tendencí – zemřít, nebo zůstat naživu – je patrně obsahem suicidantových prožitků až do posledních chvil života.

Dokonaná sebevražda. Suicidální tendence nabývají na síle, razanci. Sebevrah stále více ztrácí schopnost jednat jinak než suicidálně. Závěrečná fáze suicidálního vývoje je poznamenána jistými projevy ovládaového jednání, což vede zastánce aktualistického a patologizujícího pojetí k závěru, že *celý* předchozí vývoj je podmíněn patologicky. Výraznou úlohu v závěru vývoje hraje s největší pravděpodobností okolnost, že suicidant už déle nesnese nervově vyčerpávající *nejistotu provizoria*; chce nesnesitelný stav ukončit jednoznačně a neodvolatelně. Váhá-li ještě s provedením závěrečného činu, nejde už o rozvažování, zda žít, nebo umřít, nýbrž o sbírání sil a odvahy k překonání pudu sebezáchovy. Předěšlý suicidální vývoj se svými mechanismy sumace negativních zážitků se v závěru mnohdy spojuje s aktuálními provokujícími okolnostmi a podněty. Nezasvěcenému pozorovateli se tyto nepatrné podněty mohou zdát malicherné nebo přímo patologické, hrají však úlohu *usnadňujícího závěrečného impulsu*. Zdánlivě nepatrná nebo

banální příhoda, např. hádka s příbuznými, avšak i prudká změna atmosférického tlaku a jiné vnější podněty se stávají popudem k činu. Konečný impuls však většinou obsahově vůbec nesouvisí s motivací.

Z uvedeného nástinu je evidentní, že *v suicidálním vývoji je biologická základna (bazální pud sebezáchovy) formována, „přemáhána“ složkou hodnotovou, psychosociální.* I v jiných – životně kladných – případech bojuje člověk hodnotovými prostředky s pudem sebezáchovy a mnohdy jej přemáhá: např. obětuje v krajním případě i život za nadosobní hodnoty a ideály.

5. Příčiny a motivy. Úloha motivace

v bilanční sebevraždě

Při objasňování psychologických mechanismů sebevraždy považujeme za vhodné rozlišovat mezi *příčinami a motivy*. Tomuto přiléhavému Gauppovu rozdělení (Gaupp 1905) však dáváme jiný obsah. Naše pojetí označuje za *příčiny* všechny vnější i vnitřní nepříznivé vlivy, které *mohou navodit* suicidální jednání (např. nepříznivé vlivy sociálního prostředí, choroby somatického nebo psychického rázu ap.). Příčiny nemusí být sebevrahem uvědomovány, kladeny vědomě do vzájemné souvislosti s jeho suicidálními tendencemi nebo přímo sebevražedným činem (v této charakteristice příčin se s Gauppem shodujeme). Gaupp však tvrdí, že příčiny jsou bazální hnací síly (endogenní nebo exogenní), které víceméně jednoznačně podmiňují suicidální jednání; pro *motiv* je naopak – podle Gauppa – charakteristické, že jsou *vědomým* podkladem pro pohnutky k činu. Podle našeho pojetí však motivace představuje pro celý suicidální vývoj něco podstatně významnějšího. *Suicidální motivace* vyjadřuje *aktivní* a z hlediska subjektu *svobodnou volbu* mezi životem a smrtí; jde o *vědomý postoj* sebevraha k vlastnímu bytí a nebytí. Vědomý postoj a svoboda volby jsou podmíněny *hodnotovými*

důvody a protidůvody (zda dále žít, či zemřít). V podstatě je tedy *suicidální motivace* diferencovaným výrazem *hodnotového vědomí* sebevraha. Příčina tedy musí být hodnotovým vědomím (reprezentovaným motivací) buď akceptována, nebo odmítnuta. Svoboda (hodnotové) volby zde výrazně vystupuje do popředí.

V souvislosti s příčinami je nasnadě otázka, zda existuje hereditární faktor, který by primárně formoval vývoj suicidálních sklonů. Takový specifický faktor nebyl prokázán. Např. Kallmann a Anastasio (1947) nezjistili u zkoumaných jedenácti párů jednovaječných dvojčat dědičnost sebevražedných sklonů, našli však u šesti dvojic psychózy v širším příbuzenstvu.

Příčiny a motivy se mnohdy směšují nebo uvádějí do zjednodušeného kauzálního vztahu příčina – následek. Oficiální statistiky i speciální výzkumy pak pracují s provokujícími činiteli jako reálnými příčinami suicidia. Provokující činitel však nezpůsobuje sebevraždu ve smyslu příčina – následek, nýbrž je většinou pouze potenciálním popudem k vytváření suicidální motivace, popř. působí jako závěrečný „spouštěč“. Proto nelze provokujícího činitele pokládat za reálný konstitutivní faktor sebevraždy.

Chceme-li psychologicky postihnout sebevražedné jednání a jeho reálnou motivaci, musíme vyjít z elementárního konstatování – jak jsme už naznačili – že člověk má možnost a schopnost svobodně rozhodovat o svém nebytí a že postoj k životu a smrti je pro *homo sapiens* vztahem smysluplným, pochopitelným z vnitřních *prožitkových* obsahů. Teprve motivace nám psychologicky odhaluje způsob, jímž sebevrah na určitou příčinu reaguje a kterou zpracovává suicidálně. Motivace tedy je a může být *pouze individuálně a osobnostně prožitková*.

Provokujících příčin je obrovské množství; je účelné rezignovat na jejich hierarchizaci. Jde v podstatě o všechny bionegativní vlivy, o celý pestrý život s jeho fyzickými, psychosomatickými a sociálními těžkostmi, zátěžovými situacemi, jimiž člověk v průběhu života prochází, *aniž by nutně páchal sebevraždu*. A přece existují případy, kdy lze

provokujícího činitele pokládat za *příčinu* sebevraždy. Jde o patologické formy suicidia, v nichž místo složitě prožitkově strukturované motivace vystupuje do popředí nějaký patologický proces (např. psychóza). V těchto případech – jak jsme ukázali – jde spíše o sebezabití. Suicidální motivace naopak, oproti motivačně chudým příčinám, obsahuje prožitkově rozvinutou podobu, jak ji nacházíme především u bilanční sebevraždy. V patologické sebevraždě je svoboda volby zúžena na minimum. Jestliže např. pachatel jedná suicidálně v patologické alkoholové opojenosti, pak je *příčinou* tohoto jednání určitý patologický proces, jehož následky ve značné míře nemůže jedinec ovlivňovat vlastním svobodným rozhodnutím. Když se však psychicky zdravý člověk doví, že onemocněl rakovinou, a vyvodí z toho faktu pro sebe závěr, že je lépe dobrovolně zemřít než podstoupit dlouhodobé utrpení (vykoná tedy na sobě jakýsi čin eutanazie), nemůžeme říci, že karcinom byl bezpodmínečnou příčinou sebevraždy. Uvedený jedinec totiž nemusel nutně jednat sebevražedně. A naopak: jeho rozhodnutí k dobrovolné smrti předcházela s největší pravděpodobností celá řada důvodů (vyplývajících z jeho systému hodnot), proč zemřít sebevraždou. Rozhodnutí tohoto sebevraha spáchat suicidium předpokládá tedy jisté *schvalovací řízení*, které představuje hodnotové vědomí svou reprezentující složkou – suicidální motivací. Příčiny a suicidální motivace proto na sebe nenavazují ve smyslu kauzální závislosti příčiny a následku, nýbrž stojí vůči sobě v obráceném poměru: kde se rozšiřuje „příčinnost“ (ve smyslu fatálního stavu), tam se zužuje „motivační základna“ (ve smyslu svobodné volby) – a naopak. Tak se *motivace*, resp. *její rozsah* stává důležitým diskriminačním a diferenciálně diagnostickým nástrojem přesnějšího vymezení kvalitativně odlišných způsobů jednání, zahrnovaných doposud většinou pod společné označení „sebevražda“ (sebezabití – patologická sebevražda – nepatologická, bilanční sebevražda).

Vzhledem k *funkci a rozsahu motivační struktury* můžeme v podstatě rozlišovat (jak jsme už v jiné souvislosti naznačili v I. kapitole):



Impulzivní a zkratkové jednání: motivace zcela chybí a je nahrazena bezprostředně působícím provokujícím „spouštěčem“. Tento typ suicidia je vlastně sebezabitím, protože pachatel neměl úmysl a cíl dobrovolně ukončit život; spáchal sebevraždu pod vlivem okamžitého impulsu a více či méně ve stavu nepřičetnosti. Do této skupiny bychom mohli s jistými výhradami zařadit i sebevraždy primitivních osobností. U nich většinou rovněž jde o zvláštní druh zkratkového jednání; pachatel suicidálně jedná značně impulzivně, i když ne zcela ve stavu nepřičetnosti. Suicidální motivace se zde nerozvine ve složitější systém, nýbrž zůstává fixována na jedinou konkrétní událost.

Od impulzivního a zkratkového jednání lze odlišit další skupinu, rovněž však s *výrazně patologickým pozadím*. Pro tento typ suicidia by do značné míry platilo Gauppovo rozlišení na příčiny a motivy. Patologický substrát („příčina“) vytváří umělou, nepřírozenou motivaci, která je evidentně na substrátu závislá, např. autoakuzační bludy v psychóze, na jejichž podkladě se psychotik zabíjí. V některých případech (zejména u melancholiků) je motivace – v důsledku specifického vlivu choroby – jakoby obsahově „vyprázdněná“; pacienti sdělují, že trpí úzkostí (nebo pocitem viny) a nevědí z čeho.

Není důvodů odmítat předpoklad, že vedle obou skupin (a patrně i více přechodných forem) existuje i skupina sebevražd psychicky a fyzicky zcela zdravých jedinců nebo alespoň osob bez nápadnějších patologických (psychopatologických) projevů. Je to skupina tzv. bilančních sebevražd, u nichž je motivační struktura plně rozvinutá a obsahuje racionální, hodnotově podmíněné důvody k suicidálnímu jednání.

Čím více postupujeme na pomyslné diagonále od bilanční sebevraždy zpět přes různé mezistupně k patologickým a „reaktivním“ sebevraždám, tím více je motivace inkoharentní, primitivní, nerozvinutá, popř. vůbec chybí a suicidální jednání má většinou ráz zkratkovitosti, nepromyšlenosti, neúmyslnosti.

Hodnotově podmíněná suicidální motivace nachází tedy plné funkční uplatnění teprve v *bilanční sebevraždě*. Tuto formu sebevraždy máme

především na mysli v následující podrobnější *charakteristice suicidální motivační struktury*:

Motivace se většinou vyvíjí a složitě strukturuje v delším časovém úseku. Má jisté „jádro“, ústřední motiv, který určuje ráz celé struktury (např. negativní hodnotový postoj vyplývající z nevyléčitelné nemoci nebo vědomí zásadního neúspěchu v některé důležité oblasti života). Dají se v ní také postihnout určitá stadia, jejichž společným jmenovatelem je stupeň sebevrahova vážného rozhodnutí spáchat sebevraždu. Čím jednoznačněji spěje v suicidantově hodnotovém vědomí vývoj k vytvoření suicidální dominanty, tím více se minulé i nové nepříznivé životní situace sumují ve svých účincích. Leonhard hovoří přímo o psychologickém vývoji k sebevraždě, který je nutný, aby dodal pocitům jisté intenzity a afektům úderné síly k provedení suicidálního činu (Leonhard 1965).

Analýza suicidální motivace umožňuje sledovat *přesun a přestavbu životně důležitých hodnot*. Hodnotové změny ve struktuře suicidální motivace jsou pro poznání psychických mechanismů suicidálního vývoje a závěrečného činu podstatnější než hierarchizace jednotlivých motivů podle obsahu, jak je uvádí většina studií o sebevražednosti. Obsahy suicidálních „příčin“ (udávané okolím sebevraha) jsou tak pestré a různorodé, že lze oprávněně konstatovat, že příčinou suicidia může být cokoli, od zdánlivé maličkosti a bezvýznamné životní příhody až po těžké rány osudu. I když uspořádání kategorizace těchto příčin není bez významu, neobjasní nám podstatu suicidálního jednání.

Suicidální motivační struktura je „sycena“ nejen *osobními zkušenostmi a aktuálními životními zážitky* jedince (zdůrazňuje se např. vliv „rodinné tradice“ – sebevražda v příbuzenstvu, která ovlivňuje suicidální chování ostatních příslušníků rodiny), nýbrž i *širšími vlivy sociokulturního prostředí*, bezprostředně nesouvisícího se sebevrahovým životem. Tyto širší vlivy právě zprostředkuje hodnotové vědomí. Významný je zejména vliv novinových zpráv o sebevraždě, vliv filmu, literatury, filozofických děl ap. Je všeobecně známo, že umělecká nebo filozofická díla,

ve kterých je sebevražedné jednání prezentováno jako pozitivní hodnota, spolupůsobí významně při výstavbě suicidální motivační struktury. Z dějin literatury jsme již uvedli wertherovskou epidemii sebevražd. Různé ideové vlivy působí především na ty jedince, kteří se myšlenkou sebevraždy už delší dobu zabývali. Deshaies cituje francouzského spisovatele André Gida, který prohlásil, že lidé, „které zabila literatura, už nosili smrt v sobě“ (Deshaies 1947, 53). Baer (1965) uvádí z vlastního vyšetřovaného materiálu (suicidální pokusy) případy mladých lidí – studentů, kteří svoje suicidální jednání, vyplývající z těžkých pocitů insuficience, filozoficky ospravedlňovali názory nihilisticky orientovaných myslitelů (např. Nietzsche a Dostojevského). Popis „literární suicidální informace“, která se stala závěrečným impulzem sebevražedného činu, uvádí americký spisovatel Jack London ve svém románu „Martin Eden“. Hrdina Londonova románu už dlouhou dobu intenzívně prožívá *taedium vitae*, nespojuje je však vědomě s myšlenkou na sebevraždu. Suicidální motivace je u něho náhle konstituována ve smyslu „řešení“ či „východiska“ náhodnou četbou jedné ze Swinburnových básní, pojednávající o útěšné funkci smrti.

„Zůstával večer po večeri dlouho na palubě, ale ani to mu nepomáhalo, neboť po návratu dolů zas nemohl spát. Tento odpočinek od života mu selhal. Bylo toho příliš. Otočil vypínačem elektrického světla a pokoušel se číst. Jeden ze svazků byl od Swinburna. Ležel již v posteli a nahlížel do některých stránek, až si náhle uvědomil, že čte se zájmem. Dočetl sloku, zkusil číst dál a hned se k ní vrátil. Položil si otevřenou knihu stránkami dolů na prsa a ztrácel se v přemýšlení. To je to, tady – právě to! Podivno, že ho to ještě nikdy nenapadlo! Takový byl smysl toho všeho; po celou dobu ho to tím směrem táhlo, teď mu Swinburne ukazuje, že je to ta šťastná cesta úniku. Přál si odpočínutí a tady ho odpočínutí očekává. Pohlédl na otevřené okrouhlé okno v lodním boku. Ano, velké je dost. Po prvé po celých týdnech se cítil šťasten. Konečně objevil lék na své bolesti. Zvedl knihu a četl si tu sloku pomaloučku nahlas:

,Zproštění vášně žití,
strachu a naděje,
vzdáváme bohu díky,
ať kdokoli to je,
za to, že vždycky čeká
věčná smrt na člověka
a sebedelší řeka
do moře dospěje.'

Znovu pohleděl na otevřené okrouhlé okno. Swinburne obstaral klíč. Život byl špatný nebo, správněji, stal se špatným – něčím nesnesitelným. ‚... že vždycky čeká věčná smrt na člověka‘, ten verš ho vzrušoval hlubokým pocitem vděčnosti. To byla ta jediná dobrotivost vesmíru. Když se život stal bolestivou únavou, byla smrt ochotna zkolébat do věčného spánku. Ale nač tedy čeká? Je čas odejít“ (London 1955, 406-407).

Povšimněme si ještě jednou hodnotového mechanismu zobecnění, o kterém jsme se už zmínili. I když konkrétní hodnotová struktura je u každého člověka jiná (variační šíře je obrovská), mechanismus hodnotového zobecnění zdá se mít stálou formu, a to v případě prožitku jak kladných, tak záporných hodnot: konkrétní zážitek postupně zasáhne a ovládne celou prožitkovou hodnotovou sféru. Proces hodnotového zobecnění jsme – v souvislosti se sebevraždou – nazvali *suicidální ontologizací*, protože normální člověk, jestliže pojme úmysl dobrovolně zemřít a hledá-li fyzické a zejména psychické síly k takovému činu, musí postupně dojít, třeba jen v primitivní formě, k ontologickým důvodům, proč zemřít. Smrt je v životní perspektivě člověka událostí s totálními důsledky: má-li ji jedinec vědomě a dobrovolně akceptovat, musí si vymezit svůj hodnotový vztah k jsoucnu jako celku. Proto filozoficky motivovanou sebevraždu (u níž motivace vyrůstá z hodnocení univerza jako celku) pokládáme za nejrozvinutější formu tzv. bilanční sebevraždy. Bilanční sebevražedné jednání filozofického typu není

pouze specifikem suicidálně jednajících intelektuálů (nebo přímo filozofů), nýbrž má obecnější platnost (Viewegh 1969; 1973). Ontologizovaný hodnotový vztah lze ve větší nebo menší míře nalézt v každé bilanční sebevraždě, proto by se zejména psychologie měla problematikou tzv. filozofických sebevražd zabývat systematictěji.

Na závěr našich úvah o suicidální motivaci musíme znovu zdůraznit, že suicidální motivy lze analyzovat a objasnit pouze *prostřednictvím sebevrahových prožitků*. Více než u kteréhokoli psychosociálního jevu je objasnění sebevraždy vázáno na lidské prožitky sebevraha. Problém vlastní smrti vnímáme – ať chceme, nebo nechceme – vždy a jednoznačně *subjektivně*, to znamená, že jej *prožíváme*. Jev sebevraždy může být sice rovněž předmětem objektivní analýzy (např. jako sociální jev), bez analýzy subjektivního prožitku však výzkum sebevraždy ztrácí ničím nenahraditelnou psychologickou dimenzi. Je nutné znovu upozornit na fatální skutečnost, že lidský tvor nejen žije, existuje, nýbrž o své existenci *ví*. Má nejen plné vědomí své existence, nýbrž i vědomí nevyhnutelnosti vlastního zániku. Tato základní skutečnost není mnohdy scientistickou psychologií akceptována: váha výzkumu je stále znovu jednostranně kladena na výzkum vnějších projevů sebevraha. Výsledky takových šetření jsou jen zdánlivě exaktní a spíše zamlžují podstatu problému, místo aby ho hlouběji objasňovaly. Bez konkrétního prožitku sebe nemůže být ostatně adekvátně psychologicky interpretováno žádné vnější, objektivně zjišťované chování. V případě sebevraždy je prožitkové sebenazírání vystupňováno na nejvyšší možnou míru: člověk je postaven před rozhodování o vlastní dobrovolné smrti a stává se tak sám sobě soudcem i katem. A poslední neodvolatelnou instancí tohoto „soudního procesu“ je *sebeuprožitek*. V sebeprožívání je tak zakotvena každá suicidální aktivita, ať je konkrétní suicidální motivace jakákoli.

IV. Sebevražda a literatura

1. Obtíže dosavadního výzkumu sebevraždy

V úvodních třech kapitolách jsme se pokusili ukázat problém sebevraždy v jejích základních rysech, současně však v problémově a metodologicky mimořádné komplikovanosti. Psychologický přístup, o který nám v naší studii jde především, je dvojího druhu:

Cílem prvního přístupu je postižení sebevrahových typických psychických (zejména osobnostních) vlastností. Nalezené psychické vlastnosti, postižitelné nejrozmanitějšími psychologickými výzkumnými technikami (u skupiny sebevrahů po tentamenu), se potom většinou srovnávají s nějakou obdobnou „nesuicidální“ kontrolní skupinou. V obou zkoumaných vzorcích se sleduje zvýšená či snížená frekvence uvedených vlastností. Tento přístup v podstatě vychází z předpokladu, že určité psychické (zejména osobnostní) vlastnosti fungují jako predispoziční nebo provokující terén sebevražedného jednání. Je úkolem výzkumu tyto vlastnosti blíže vymezit.

Druhý přístup usiluje dobrat se *vnitřních smysluplných souvislostí* (smysluplných z hlediska *prožitkových* obsahů sebevraha) a objasnit *dynamic-kou* a vývojovou stránku sebevraždy. V naší studii volíme právě tento přístup. Je překvapující, že v současném výzkumu sebevražednosti se málo uplatňuje zřetel k objasnění této *dynamic-ké* stránky suicidia prostřednictvím analýzy sebevrahových vnitřních prožitků.

Sebevraždy už svou podstatou působí zejména psychologickému výzkumu neobyčejné potíže. Je tu především zásadní handicap: mrtvý nemluví. U dokonané sebevraždy nelze zpětně rekonstruovat okolnosti, které vedly sebevraha k činu. Je známo, že i výpovědi sebevrahova bližšího i širšího okolí jsou nespolehlivé a zkreslené; většinou jde o snahu vůbec zastříť sám fakt sebevraždy.

Zdalo by se, že v případě suicidálních pokusů na tom bude psychologický výzkum lépe. Avšak i zde je přístup k autentickým informacím omezený. Většina odborníků se dnes shoduje v názoru, že tentamen a dokonaná sebevraždy představují relativně samostatné formy suicidálního jednání, i když se v některých aspektech navzájem překrývají. U pokusů – oproti dokonané sebevraždě – vystupuje silněji do popředí apelativní funkce, a to bez ohledu na způsob suicidálního pokusu (demonstrativní forma nebo naopak vážně zamýšlené suicidální jednání). V každém případě se zachráněný suicidant nachází ve zcela odlišné subjektivní i sociální situaci před pokusem a po něm.

Snížený pocit hodnoty vlastního já a závěrečný zlom v sebehodnocení je charakteristickým rysem suicidálního vývoje. Je proto nasnadě, že zachránění sebevrazi ex post neradi poskytují informace o skutečných příčinách svého rozhodnutí k suicidiu. Sebevražedné jednání je totiž vždy výrazem vnitřního otřesu, spojeného s pocity životního krachu, prohry. Zachránění suicidanti proto raději hovoří o vnějších okolnostech sebevraždy, např. o „manželských neshodách“, o celkové „omrzlosti životem“, takže jejich výpovědi nezasahují psychologický kořen věci. Je nutné si uvědomit ještě jednu závažnou okolnost: vyšetřovaný suicidant může být zcela nebo částečně neschopen objektivovat svoje vnitřní stavy a adekvátně je popsat, vyjádřit. Musíme mít totiž na zřeteli, že rozhodujícím příčinným faktorem sebevraždy není samotná objektivní situace nebo dokonce nějaká jednotlivá negativní příhoda (pokud neobsahuje mimořádně silné, životně neúnosné prvky), nýbrž *subjektivní*, hodnotově podmíněný *postoj* k určitým situacím a zážitkům. Jestliže jsou i zkušení kliničtí odborníci nejednou

překvapení nepoměrem mezi banálností udávané motivace a sebevražedným činem, svědčí to o faktu, že při vyšetřováních a výzkumech postihujeme pouze povrchové okolnosti sebevraždy, zejména tzv. spouštěče, o nichž jsme se už zmínili.

Právě tato okolnost nás vedla ke snaze nezůstat u vnějších, i když snadno navzájem srovnatelných příčin suicidálního jednání, nýbrž snažit se o *vysvětlení jejího smysluplného pozadí prostřednictvím analýzy autentických prožitků sebevraha*.

2. Nové možnosti výzkumného přístupu:

suicidální jednání a tvůrčí proces

Z našeho dosavadního výkladu je snad dostatečně zřejmé, že objasnění psychologických mechanismů sebevraždy se neobejde bez *analýzy subjektivních prožitků sebevraha* a bez sledování *dlouhodobě probíhajícího, hodnotově podmíněného suicidálního vývoje*. Současně jsme upozornili na praktické obtíže, jak informace tohoto druhu získat.

Ukázali jsme rovněž, že velmi pestrá suicidální motivace sebevražedného jednání se dá převést v podstatě na společný – *hodnotový* – základ. Bylo pak nasnadě hledat paralely mezi sebevraždou a *činností člověka, v níž výrazně dominuje hodnotová sféra*. Takovou oblastí je beze sporu *tvůrčí činnost*. V každé tvůrčí činnosti je zašifrován způsob, jímž tvůrce hledá vlastní smysl života. Tvůrce totiž nejen řeší nějaký konkrétní úkol nebo problém, nýbrž jej i *hodnotí*. Studujeme-li tvůrčí proces z hodnotového aspektu (aniž chceme redukovat kreativitu pouze na hodnotovou složku), odhalují se nám mechanismy, jimiž tvůrčí jedinec využívá materiálu vnějšího světa i vlastních prožitků a životních zkušeností k utváření hodnotových postojů. V hypotéze *kreativizace* (viz Hlavsa, Viewegh 1980) upozorňujeme na to, že tvůrčí činnost nelze chápat jen jako složitý systém navenek zaměřených kognitivních

interakcí mezi jedincem a přetvářeným objektem, nýbrž že k této činnosti patří i vnitřní prožitkové pochody, jejichž hodnotově-emocionální osu tvoří *prožitky seberealizace*. Proto tvůrčí jedinec prožívá pocity vrcholné tvořivosti a současné vlastní suverénní individuality tehdy, když řeší s úspěchem nejen konkrétní tvůrčí úkol, nýbrž když současně v tvůrčím aktu uskutečňuje svoje *seberealizační* tendence a záměry. A jelikož hodnocení a hodnoty nemohou být odtrženy od prožitků člověka a člověk sám představuje nejvyšší hodnotovou instanci, směřuje u člověka vůbec – a tím spíše u tvůrčího jedince – každý prožitek a způsob sebehodnocení k otázce po *smyslu života jako hodnotě ústřední*.

U tvůrčích jedinců lze hierarchii životních hodnot a hodnotové postoje vůbec optimálně studovat proto, že jsou obsáhle a diferencovaně vyjádřeny *v díle* (zejména literárněuměleckém a filozofickém) a že posuny a proměny hodnotových měřítek jsou tvůrčím jedincem v mnohých případech komentovány a objasňovány v *tvůrčích denících* a jiných osobních dokumentech.

Sebevraha můžeme v jistém smyslu definovat jako člověka, který se nachází *v situaci hodnotové nerovnováhy* či přímo jakési „hodnotové avitaminózy“. Právě u osob, které ztratily nebo mají nějakým způsobem narušenou hodnotovou rovnováhu, je jejich tvůrčí činnost prostředkem, jak hodnotovou rovnováhu znovu nabýt. V tomto smyslu poznamenává Fernandez, že „dílo je nejen výrazem, nýbrž i kompenzací“ (Fernandez 1967, 8). Psychologická analýza suicidantovy tvorby nám odhaluje způsoby, jimiž chce sebevrah prostřednictvím svého díla znovu obnovit hodnotovou rovnováhu. Jestliže je sebevražda totálním popřením všech lidských hodnot, představuje tvůrčí činnost (jakéhokoli druhu) úsilí o rozmnožení těchto hodnot. Psychologický vhled do mechanismů hodnocení nám umožňuje lépe porozumět nové, doposud opomíjené antropologické funkci umělecké literatury (a umění vůbec) v životě člověka. Není nesnadné rozpoznat, že v případech vážného životního ztroskotání (kdy je u umělce nastolena otázka dobrovolné smrti) výrazně vystoupí do popředí metafyzický charakter

uměleckého díla. Spisovatel „prostřednictvím své práce, svých knih se pokouší propůjčit svému životu smysl a trvání. V rozpadajícím se, nejistém světě svěřuje spisovatel svůj osud knize – s důvěrou, že kniha bude ochraňovat jeho jméno, jeho vzpomínku, jeho duševní a estetické snažení. Kniha se podobá trezoru, do kterého autor vlastně vkládá podstatu svého života v přesvědčení, že tento trezor nemůže být vykraden žádným nepřítelem: smrtí, zapomněním ...“ (Baden 1965, 24-25). Proto je analýza sebevrahových tvůrčích projevů tak důležitá pro objasnění suicidálního vývoje. Tvůrčí projev totiž zrcadlí ideovou (hodnotovou) oblast, která ovlivňuje vitální – a chcete-li: pudovou – základnu tím, že buď podporuje nebo brzdí suicidální tendence a formuje tak směr dalšího suicidálního vývoje.

Jestliže však u tvůrčích jedinců-nesuicidantů je hodnotová složka většinou překryta jinou, obsahově různorodou tematikou, vystupuje u sebevraha hodnotový aspekt z pochopitelných důvodů výrazně do popředí. Není totiž myslitelné, že by se závažná tematika vlastní dobrovolné smrti objevila v suicidantově tvorbě pouze okrajově. Proto jsou např. v umělecké literatuře (v osudech literárních postav) s podrobností a mimořádným vcítěním anticipovány důležité prvky suicidálního jednání (motivace, proměna hodnot, okolnosti provedení samotného činu ap.), které autor později realizuje ve vlastním sebevražedném jednání.

3. Stručný historický a metodologický exkurs do psychologie umělecké literatury

Naše téma vztahu sebevraždy a literatury, zejména užití metodiky komparativní analýzy života a díla suicidálně jednajících tvůrčích jedinců, zákonitě obrací pozornost k interdisciplinárnímu oboru na pomezí psychologie a věd o literatuře – *k psychologii umělecké literatury* (k této

problematicke viz např. Viewegh 1983). Nebude bez užitku podívat se do novější historie této interdisciplíny, zejména z hlediska vztahu *osobnosti a díla*.

Počátky moderní psychologie umělecké literatury jsou většinou – a právem – spojovány s francouzským literárněvědným pozitivismem, konkrétně s tzv. analytickou metodou v literární vědě, rozpracovanou už koncem minulého století H. Tainem a E. Hennequinem. Podle Taina je literární dílo *prostředkem* poznání jak umělce-člověka, tak psychologie jeho doby, je tedy zvláštním druhem *historického dokumentu*. Médiem literárního díla lze evokovat obraz živého člověka, umělce, obdobně jako pod zkamenělinou škeble studujeme dávno vyhynulého živočicha. Tainovi je tak „historie /.../ v podstatě problémem psychologie“ (Taine 1978, 102). Tak byl Tainem položen základ literárněvědného zkoumání psychologických aspektů umělecké tvorby, vyrůstajícího zejména z biografické metody. Přes některé krajnosti a výstřelky, které byly dalším vývojem zamítnuty, upozornili Taine a jeho žák Hennequin na zásadní význam zkoumání *vztahu mezi tvůrcem a jeho dílem*.

Autobiografickou, silně psychologicky orientovanou linii analytické metody v literární vědě lze sledovat zpět až k Rousseauovi, který ve svých „Vyznáních“ zdůrazňoval význam pečlivé, nic nezastírající a psychologicky poučené sebeanalýzy pro poznání osobnosti. Autobiografické pojetí završil v Německu Rousseauův žák K.P. Moritz, který v roce 1793 založil „Magazin der Erfahrungsseelenkunde“, v němž otištoval deníky, dopisy a další autobiografický materiál různých osob. Publikoval zde také část svého – později samostatně vydaného – „psychologického románu“ (Anton Reiser), ve kterém se pokusil realizovat svoji představu vědecky pojaté autobiografie. Zcela odlišně pohlížel na funkci autobiografie Goethe. Vědomě odmítl požadavek zachytit v ní realisticky celou subjektivní skutečnost. Po autobiografii požadoval ve smyslu „Dichtung und Wahrheit“, aby úzce osobní prvky dotvořila do vyšší roviny poetické a filozofické pravdy (Glagau 1903).

V Německu se přijetí francouzské analytické metody uskutečnilo nejprve na půdě filologie. V další fázi byl literárněvědný psychologický přístup v Německu formován romantickým pojetím tvůrčí osobnosti. Teoretické základy *psychografického a patografického* výzkumu vypracoval představitel „filozofie života“ W. Dilthey. Ústředním pojmem jeho literárně-psychologické a filozofické koncepce je *prožitek* (Erlebnis) – centrum psychického života, primární, individuální a jedinečná zkušenost, která se v člověku vytváří v jeho kontaktu s vnějším světem. Tento „životní obsah v mém Já“ (Dilthey 1980, 177) zpřístupňuje především poezie: nepodává skutečnost z hlediska objektivně dosažitelných poznávacích aktů, nýbrž právě z prožitku jako „charakteristické vlastnosti mne samého“ (Dilthey 1980, 178). Čím větší, geniálnější umělec, básník, tím hlubší pohled na život zprostředkuje. Umělec nám život nejen zobrazuje, nýbrž i objasňuje jeho smysl, hodnotu. Básníkův prožitek je tedy koncentrovaným odleskem života a všechny „ideje nejsou koneckonců nic jiného než preparáty minulých velkých prožitků, jejich reprezentanty ...“ (Dilthey 1910, 107). Individuální umělcova zkušenost, transponovaná do díla, je tak Diltheyem povýšena na princip, který nám „otevívá /.../ pochopení života“ (Dilthey 1910, 197). Interpretace jakéhokoli historického poznatku by nebyla možná, kdyby k němu neměl historik základní klíč ve vlastním prožitku. „Prabuňkou dějinného světa je prožitek“ (Dilthey 1980, 274). Diltheyovo pojetí prožitku nám objasňuje důvod, proč autor považuje za základ historické vědy právě psychologii. Proto také podle Diltheye „životopis líčí /.../ základní dějinný fakt ryze, úplně, v jeho skutečnosti“ (Dilthey 1901, 40).

Psychografii jako specifickou psychologickou metodu vypracoval W. Stern. Přírodovědně orientovaná psychologie opomíjela podle Sterna – oproti historii nebo uměnovědným oborům – problém individuality. Stern proto doporučoval vypracovat *obecnou vědu o individualitě*. Jelikož však množství dat a znaků, které poskytují biografie nebo různé osobní dokumenty, skrývá v sobě nebezpečí, že při výzkumu individuality bude shromážděna spousta údajů bez náležitých třídících

kritérií (nebo že třídění bude založeno na apriorním teoretickém přístupu či na náhodných subjektivních zálibách badatele), navrhl Stern „stálé schéma psychografie /.../, aby byl podle předběžných rozčleňujících principů uspořádán soupis všech oněch znaků, které by přicházely v úvahu pro výzkum individuality /.../. Tedy problémový soupis, který sice ještě neposkytuje metodický návod, jak zkoumat určitý znak, nýbrž jen vypočítává to, co se v určitých okolnostech zdá hodné pozoru ...“ (Stern, W. 1910, 170). Vypracovaný soupis znaků konkrétního individua (na podkladě psychografické osnovy) nazývá Stern *psychogramem*. Psychografické metody v oblasti literatury užil k vypracování obsáhlého psychogramu spisovatele E.T.A. Hoffmanna Sternův žák P. Margis (1911), který také přenesl psychografický aspekt do literární vědy (Margis 1911 a).

Na psychografii úzce navazuje *patografie*. Oprávněný požadavek studovat patologické, hlavně psychopatologické projevy v souvislosti s osobností tvůrčího umělce byl však přehnan – vlivem Lombrosova pojetí ekvivalence „geniality“ a psychické nebo somatické poruchy – do unáhlených a nepřipustných generalizací. Tak byla důležitá oblast psychopatologie umění, zejména literatury už ve svých počátcích zdiskreditována senzacechtivou záplavou patografických studií. Nutno však podotknout, že patografie současně shromáždila mnoho cenného materiálu, zejména z okruhu psychiatrie (z nejvýznamnějších patografů přelomu století uveďme Möbia 1889; 1909; 1909a; Vorberga 1908; Hinrichsena 1911; 1912). V posledních desetiletích znovu vzrostl zájem o otázky psychopatologie umění, zejména literatury (viz např. Volmat 1961, Drvota 1964; 1969; Viewegh 1983). Umělecký tvůrčí proces není však dnes pokládán za ekvivalentní nějaké psychosomatické poruše; proto také Lange-Eichbaumův pojem „bionegativní“ (Lange-Eichbaum, Kurth 1967) je nutno chápat nikoli jako chorobu, nýbrž jako souhrn všech nepříznivých vlivů (včetně dědičnosti) působících na individuum. Ukazuje se spíše možnost studovat prostřednictvím „bionegativního“ tvůrčí projevy člověka za ztížených podmínek.

Jednotnou, avšak jednostrannou interpretačně teoretickou koncepcí psychologického výzkumu literatury (zejména vztahu osobnost – dílo) vypracovala *psychoanalýza*. Mezi psychografií a patografií na jedné straně a psychoanalýzou na straně druhé existují určité shody – avšak také rozdíly. Oběma přístupům je společná *biografická metoda*. Beres správně dovozuje, že psychoanalýza jako jistý druh vývojové psychologie je v podstatě biografickou vědou (Beres 1959). Psychoanalytická biografika se pak ovšem nemůže vyhnout rozporu, který je příznačný pro celý biografický přístup: u analyzovaného autora je mnohdy obtížné odlišit skutečná biografická data od autostylizace. Toto nebezpečí je u psychoanalýzy zvláště aktuální. Psychografie a patografie jsou zaměřeny na podrobný *popis* celé životní historie zkoumaného autora, kdežto psychoanalytická patografie se orientuje pouze na *významné a kritické body* s cílem odhalit a vysvětlit důležité komplexy (Salber 1960). Apriorní teoretické konstrukce jsou násilně imputovány do reality díla, proto existuje téměř neodvratitelné nebezpečí, že i jednotlivá data autobiografického materiálu budou zkreslena v intencích centrální teoretické koncepce. Navíc jsou data vybírána pouze z jedné – v podstatě psychiatrické – oblasti; ostatní informace jsou mimo okruh výzkumného zájmu.

Psychoanalýza zastává jednoznačné hledisko, že každý lidský projev – nikoli jen umělecký – má psychologický podtext. Umělecký projev je především *projekcí* autorovy osobnosti. Literární dílo je tedy v podstatě rovnocenné kterémukoli lidskému projevu, který lze psychoanalyzovat. Ústřední osu Freudova výkladu literárního (zejména básnického) díla tvoří *fantazie*. Hlavní funkcí jak hry dítěte, tak fantazie dospělého člověka je *přání*. Fantazie je tak „vyplněným přáním, korekturou neuspokojené skutečnosti“ (Freud 1924, 7). U umělce silný aktuální zážitek evokuje staré, většinou z dětství uchované zážitky, které potom utvářejí obsah fantazie a ovlivňují různé složky umělecké činnosti (volbu tématu, způsob zpracování ap.). Fantazie tedy poskytuje „surovinu básnické tvorby, neboť ze svých denních snů vytváří básník

určitým přeformováním, přestrojením a vynechávkami situace, které dosazuje do svých novel, románů a divadelních her“ (Freud 1969, 76-77). Umělec má podle Freuda značný sklon k *neurotickému vývoji*; silně vyvinutá schopnost *sublimace* mu však dovoluje vyhnout se „tradičnímu“ neurotickému vývoji. Návrat k realitě a ke splnění jeho potlačených přání a potřeb mu zprostředkuje právě umění. Umění je tedy „zpětná cesta od fantazie k realitě“ (Freud 1969, 286).

Freudovo pojetí literárního díla a umělecké činnosti je jednostranně ovlivněno přírodovědně deterministickým hlediskem. Základní mechanismus, jímž psychoanalýza vysvětluje uměleckou tvorbu – totiž sublimaci – však nelze redukovat na pouhé přelévání psychické nebo biologické energie. Hauser správně namítá, že sublimaci nemůžeme ztotožňovat s tvůrčím aktem, i když je v něm obsažena. Člověk tvorbou uspokojuje nejen svoje libidinózní pudové potřeby, nýbrž i vůli tvořit – a snaha „vyjádřit se a sdělit /.../ nemusí mít narcistní rys“ (Hauser 1975, 37). Psychoanalýza sdílí s klasickou patografií naivní přírodovědnou představu jednoduché kauzální závislosti příčiny a následků. Kdyby „jednolinkovost“ (jak jsme už uvedli) příčiny a následků byla tak evidentně prokazatelná, jak se domnívá psychoanalýza, mohla by být literárněvědná problematika skutečně redukována na přírodovědně orientovanou psychologii, nebo dokonce na fyziologii. Tak tomu však není. Psychoanalytický rozbor literární tvorby připomíná diagnostický postup v medicíně: cílem diagnostického šetření je postihnout etiologii onemocnění a vyabstrahovat podstatné příčiny nemoci. Tomuto postupu je obětováno všechno ostatní (z hlediska stanovení diagnózy nepodstatné). V oblasti literatury se však uplatňuje řada faktorů psychologických, sociálních, estetických, stylistických, historických a kulturních – a ovšem i biologických a patologických. Musí být identifikovány, *nemohou* však být *interpretovány samostatně*, nýbrž *v kontextu celého díla*. Psychoanalytický přístup je chtě nechtě orientován na hledání „prapříčiny“ a ta se jeví jako jednoduchá a jediná. Spor Franze Kafky s otcem nebo tragická událost v životě Dostojevského (zavraždění jeho otce

nevolníky) nevysvětlí *celou* tvorbu těchto autorů. Neurózou nelze objasnit každou uměleckou literární tvorbu. Při zkoumání složitého fenoménu, jako je literatura, vyžadujícího uplatnění více, a mnohdy i protichůdných přístupů, existuje vždy nebezpečí *redukce* složité problematiky na jedinou metodologickou nebo interpretačně teoretickou základnu. Redukcionismu – v našem případě psychologickému (psychologismu) – se neubráníl ani francouzský literárněvědný pozitivismus, ani německá psychografie a patografie, tím méně psychoanalýza, která se ostatně ústy Freudovými vědomě distancovala od studia estetické, umělecké stránky literárního díla.

Podle našeho mínění mohou dílčí přístupy ve výzkumu literatury (psychologický, sociologický atd.) dojít svého plného uplatnění pouze tehdy, jestliže už do jejich základů bude vtěleno pojetí literatury jako *komplexního antropologického fenoménu*. Literární tvar podléhá jak formálním zákonům materiálu, z něhož je vytvořen, tak vnitřním psychickým intencím subjektu; je specifickým sdělením o něčem stejně jako projekcí určitých vnitřních tendencí individua; je tvůrčím aktem, tvůrčí objektivací, současně však kompenzací, je výpovědí subjektu o sobě i zvláštním druhem vidění světa (světonázorem), je hrou i anticipací budoucího, dosud nerealizovaného světa, je umělecky ztvárněnou realitou světa (sociální, historickou, psychologickou i biologickou) a současně nově vytvořenou a s ničím nesrovnatelnou idealitou, zaměřenou na budoucí osobnostní proměnu individua, je zvláštním druhem poznání a současně axiologicky podmíněnou ideotvornou silou. Literatura je specifickým druhem osobního dokumentu, jak např. dokazuje analýza některých literárních žánrů (viz např. Misch 1947-1969; Viewegh 1972; Viewegh, Hlavsa 1978), současně však zprostředkuje poznání doby a určitého národa; zároveň poskytuje obraz obecně lidských postojů a cílů.

Psychologie umělecké literatury pochopitelně řeší svoje specifické a dílčí otázky a usiluje o co největší vyhranění svého předmětu zkoumání. Nebude se však moci vyhnout zdánlivě nepřeklenutelnému rozporu. Současně s procesem specifikace musí být neustále otevřena

širší interdisciplinární spolupráci s jinými vědními obory. *Psychologie literatury se bude schopna vyhranit a specifikovat v relativně samostatný obor tím více, čím více bude chápat svůj okruh zkoumání jako dílčí aspekt v rámci širšího celku a pokusí se objasnit, spolu s ostatními obory, z tohoto úhlu podstatné znaky literatury.*

4. Osobní dokumenty

Není pochyb o tom, že samotné umělecké dílo nepodává prožitkový svět autorův v jeho – goethovsky vyjádřeno – „Wahrheit“, nýbrž je posunuto i do „Dichtung“. Komparativní analýza „života a díla“ tvůrčí osobnosti však vyžaduje jistou korekturu onoho „Dichtung“, a to ve smyslu autentických údajů o skutečných prožitcích zkoumaného umělce. Takové údaje nám mohou poskytnout – jak jsme už zčásti objasnili – *osobní dokumenty* tvůrčího jedince. V případě suicidálně jednajících osob (a to nikoli jen tvůrčích umělců) jsou osobní dokumenty, zejména deníky a dopisy, mimořádně cenným zdrojem informací o prožitcích sebevraha.

K lepšímu pochopení funkce osobních dokumentů v psychologii je nezbytné precizněji vymezit pojem „osobní dokument“. Osobní dokument představuje zdroj informací značně nesourodý co do obsahu údajů, jejich hodnoty, rozsahu, časové dimenze (historický nebo „současný“ dokument) i co do reprezentativnosti materiálu zvoleného k výzkumu. Mnozí badatelé ve snaze zachovat při konkrétní práci s osobními dokumenty jistý tematický a logický celek často nevymezí zřetelně hranice mezi osobním dokumentem a ostatními zdroji informací, např. výzkumnými technikami. Tím se stírají specifické vlastnosti osobního dokumentu a omezuje se možnost posoudit přednosti a meze jeho užití.

Osobního dokumentu používají vedle psychologie i jiné disciplíny, které pak podávají své vlastní výměry tohoto materiálu. Obecně lze

říci, že pro jiné obory je introspektivní výpověď *prostředkem*, jímž má být objasněno něco *mimo* rámec vlastního psychického života subjektu. Pro psychologa je však introspektivní výpověď sama *předmětem* výzkumného zájmu.

Značná část osobních dokumentů je *historické* povahy. Proto čím delší časová vzdálenost leží mezi vznikem osobního dokumentu a současností, tím nezbytněji je zapotřebí historického kritického zhodnocení jako předběžné procedury zkoumání. Musí být prověřena autentičnost dokumentu a objasněny všechny významné okolnosti a podmínky jeho vzniku. Historický aspekt pochopitelně odpadá u dokumentů ze současnosti; i u nich je však nutné zachovat základní podmínky kritického ověření pramenů.

Historikovi či sociologovi umožňuje osobní dokument vhléd „pod povrch“ i časově vzdálených historických událostí a sociálních jevů, postihnout „ducha doby“, tj. celou složitou strukturu názorů, představ, ideových proudů, postojů a vztahů, jak se odrážely v myslích současníků. Pojem *historičnosti* osobního dokumentu lze chápat v několika významech. Především v tom smyslu, že jde o záznamy vskutku historické (už nežijící, většinou významné) osobnosti; potom jsou osobní dokumenty zcela nenahraditelným zdrojem informací. Bez nich by historie ztratila možnost zkoumat a srovnávat psychický život jedinců z různých historických epoch. Pojem „historický“ však může rovněž znamenat označení *neopakovatelnosti* určitého jevu. Zde je namístě zdůraznit význam systematického shromažďování a třídění osobních dokumentů pro pozdější psychologický výzkum. Pečlivě a odborně popsaný jedinečný fenomén může mít velikou cenu pro budoucnost, i když pro jeho obsah není v současnosti adekvátního vysvětlení. Zdánlivě jedinečný jev nám totiž může odrážet zákonitosti dosud zcela neznámé. Gerontologové se např. domnívají, že s prodlužujícím se lidským věkem mohou se u člověka objevit zcela nové psychické a somatické vlastnosti (popř. poruchy), které dnes neznáme, protože lidský život byl a je doposud příliš krátký, aby se určité vlastnosti mohly manifestovat. – Jako

příklad jiného druhu mohou posloužit vzpomínky Leonarda da Vinci, které byly po několika staletích „objeveny“ a využity psychoanalýzou (Freud 1933), i když ovšem nechceme zapomínat na interpretační úmysl Freudův!

Snahou psychologa je vyčlenit ze sociálního, historického či jiného kontextu dokumentu *informace psychologického rázu*. Allport ve své psychologické definici pokládá za osobní dokument kterýkoli „sebeodhalující záznam“, který informuje o „struktuře, dynamice a funkci autorova duševního života“ (Allport 1942, Úvod, s.XII). Aby byly osobní dokumenty pro psychologii použitelné, musí splňovat podle našeho názoru dvě podmínky: a) musí být vytvořeny na základě *introspekce* (tedy samotným subjektem, nikoli výpovědí jiných osob o subjektu), b) musí být vytvořeny autorem dokumentu *spontánně a v přirozených životních podmínkách* (ne uměle navozených výzkumnou situací nebo záměry badatele).

K bodu a): Podmínku, aby byl za osobní dokumenty uznáván pouze materiál v „první osobě“, není nutno zdůrazňovat. Tvoří totiž *raison d'être* osobního dokumentu jako speciálního druhu materiálu. Svědectví jiných osob o zkoumaném subjektu může mít značný kontrolní význam, do osobních dokumentů však nepatří. Jistou přechodnou skupinu mezi osobními dokumenty a materiálem v „třetí osobě“ tvoří informativní pramen, který bychom mohli označit jako *záznam výpovědi* (zkoumaného jedince). Samotný autentický záznam výpovědi subjektu (např. na magnetofonové pásce) teoreticky vzato jednoznačně náleží k osobním dokumentům. Avšak prakticky panuje v takových případech značné nebezpečí zkreslení nebo narušení spontánnosti projevu či volby tematiky (je-li např. výpověď zapisována jinou osobou). „Záznam výpovědi“ přechází často k řízenému rozhovoru, popř. k biografii (např. Eckermannovy „Rozhovory s Goethem“).

K bodu b): Spontánně vytvořené osobní dokumenty jsou poměrně vzácné, což vede ke snaze vyvolat nějakým způsobem výpověď subjektu uměle: např. v sociologii soutěžemi o nejlepší vlastní životopis,

v psychologii aplikací různých druhů životopisných dotazníků, v psychopatologii a v psychiatrii vyžadováním anamnesticky zaměřených životopisů. Takto získaný materiál, byť osobního charakteru, patří metodologicky ke skupině experimentálních technik a terapeutických procedur (např. psaní deníku jako součást psychoterapie).

V našem vymezení rozlišujeme:

- 1) Osobní dokument v *užším vlastním* smyslu;
- 2) Osobní dokument v *širším* smyslu.

Za osobní dokument ve *vlastním (užším) smyslu* lze pokládat všechny na základě introspekce a spontánně subjektem vytvořené záznamy, které poskytují informace o autorově psychickém životě. Patří sem především autobiografie, všechny druhy deníků, dopisy a s jistými výhradami i záznamy výpovědi subjektu. Definice ponechává možnost zahrnout do osobních dokumentů záznamy jak normální, tak paticky narušené osobnosti, stejně jako materiály současného (žijícího) i historického jedince. Některé druhy osobních dokumentů jsou pro psychologa významnější, jiné okrajovější. O významnosti rozhoduje především a) *rozsah* výpovědi (cennější je např. dlouhodobě vedený deník nebo rozsáhlejší životopis), b) zaměření výpovědi na *podstatné aspekty* autorova života, c) autorova *schopnost introspekce* a schopnost vyjádřit výsledky sebepozorování *adekvátní formou*. Uvedené podmínky nejlépe splňují *deníky a autobiografie*, při čemž „průběžné“, více méně bezprostředně po autorových prožitcích zaznamenané údaje jsou významnější než autobiografický materiál vytvořený ex post, zejména po delší době. Cenným materiálem jsou rovněž *dopisy*, hlavně jsou-li subjektem pojaty jako „zpověď“.

Složitější je problém, zda máme pokládat za osobní dokument pouze tzv. informace *zamýšlené* (u nichž je primárním záměrem a cílem subjektu vypovídat o vlastním psychickém životě), či zda k nim máme počítat i tzv. *nezamýšlený* (bezděčný) materiál, který poskytuje informace o subjektu *zprostředkovaně* (záznamy vytvořené subjektem za jiným účelem než „sebeodhalujícím“, např. uměleckým, estetickým).

Těchto obtíží si je vědom např. Müller-Freienfels (1922), který při členění analyzovaných dokladů pro účely psychologie umění rozlišuje materiál na:

- a) subjektivní – přímý (deníky, dopisy a jiné doklady v „první osobě“),
- b) subjektivní – nepřímý (informace o zkoumaném subjektu získané od jiných osob a z pramenů),
- c) objektivní (umělecké dílo samotné).

V novější době postuluje např. Mejlach (1960) pro psychologii literární tvorby srovnávací studium tvůrčích deníků a jiných osobních dokumentů s jednotlivými variantami rukopisů až po konečný literární tvar. Důraz na srovnávací postupy je veden snahou postihnout dynamiku tvůrčího procesu; vychází se z literárního textu (rukopisu) jako základu. Allport (1942) tento „objektivní“ materiál řadí k osobním dokumentům, a to pod skupinu „expresivních a projektivních dokladů“ (patří sem podle něho literatura, kompozice, jiné umělecké formy, projektivní produkce, automatické psaní a různé další projevy). Správně je však označuje za osobní dokumenty „neintencionální“: autor dokumentu nemá primárně v úmyslu podat informaci o sobě samém. Allport uznává, že přibráním neintencionálních dokladů se rozsah druhů osobních dokumentů nebezpečně rozšiřuje a rozplývá. Vyloučíme-li z Allportova výčtu „kompozici“ a „projektivní produkci“ (pokud je jich užíváno jako experimentálních technik), zbude nám v podstatě literatura a jiné umělecké formy (v nejširším smyslu jakýkoli výtvar schopný být nositelem informací o duševním životě svého tvůrce).

Domníváme se, že tento druh materiálu nemůže být pouze mechanicky přiřazen k osobním dokumentům v užším smyslu. Nemůže však být také z okruhu osobních dokumentů zcela vyloučen. Od osobního dokumentu se liší dosti podstatně především tím, že osobní informace v něm obsažené nutno nejprve dešifrovat; Müller-Freienfels (1922) mluví o „re-subjektivizaci“, což je vůbec základní předpoklad, abychom

poznali nějakou osobnost z jejího díla. Právě možnost postižení autobiografických dat ve výtvoru vytváří předpoklady pro zkoumání vztahu mezi osobním dokumentem a dílem.

Je velmi nesnadné vést ostrou hranici mezi osobním dokumentem a výtvozem (zejména v oblasti literárních projevů). I zcela intimní, neli-
terární deník má na zřeteli – alespoň potenciálně – čtenáře (Jahoda a kol. 1958). Tím spíše, jde-li o intimní deník literárně činné tvůrčí osobnosti. Např. Meili-Dworetzkou (1963) analyzovaný deník Amielův byl už ve výchozích záměrech svého tvůrce míněn jako literatura (Amiel pověřil v závěti přítelkyni, aby po jeho smrti deník vydala); na-
opak druhý analyzovaný deník – Kafkův – lze pokládat za intimní, ni-
koli určený pro veřejnost.

Pro psychologa jsou pochopitelně intimní osobní dokumenty význam-
nější, protože v nich lze předpokládat větší bezprostřednost projevu,
a proto méně rušivých autostylizačních vlivů. Nebezpečí autostylizace
však nelze vyloučit u žádného osobního dokumentu. Pro úzkou souvi-
slost mezi některými osobními dokumenty v užším smyslu a uměleckými
výtvoři (zejména literárně uměleckými) svědčí skutečnost, že některé for-
my osobních dokumentů slouží i jako formy umělecké, fiktivní (i v nich
ovšem může být množství autobiografických údajů – viz např. Dostojev-
ského „Zápisky z podzemí“). Osobní dokument a autobiograficky zamě-
řený „neintencionální“ výtvor se proto často nepostižitelně prostupují.

Z uvedených důvodů navrhuje přiřadit k osobním dokumentům
ještě celou oblast těch výtvorů zkoumaného jedince, které mohou po-
skytnout informace o jeho duševním životě. Označujeme je jako *osobní
dokumenty v širším smyslu* a pokládáme za ně všechny druhy výtvorů
vypracovaných subjektem spontánně v přirozených životních pod-
mínkách; těmito výtvoři poskytuje jedinec bezděčně údaje o svém
vnitřním duševním životě, aniž při jejich vytváření primárně zamýšlel
takové údaje poskytnout. Patří sem především literárně-umělecká, filo-
zofická i jiná produkce a veškerý další materiál autobiografické
a projektivní povahy.

Otázka nomotetického a idiografického přístupu má pro osobní dokumenty ústřední význam. Toto Windelbandovo (1894) rozlišení vědních disciplín na *nomotetické a idiografické* se všeobecně ujalo. První skupina usiluje postihnout v jevech obecné zákonitosti, vysvětlit studované fenomény na podkladě jejich obecných znaků. Patří k nim podle Windelbanda přírodní vědy a psychologie. Idiograficky orientovaná skupina věd směřuje k postižení jedinečného, singulárního, neopakovatelného. Jejím výzkumným cílem a zájmem je *událost* (kdežto u nomotetických věd *zákonitost*). Nejvýznamnější představitelkou idiografických disciplín je historie a všechny obory, které studují především jedinečnost lidských projevů a výtvorů. Znepokojivá antinomie nomotetického a idiografického přístupu nabývá od dob Windelbandových nejrůznější podoby, podstata však zůstává nevyřešena. Jahoda et al. (1958) v souvislosti s osobními dokumenty poznamenávají, že jejich využití je obdobné využití materiálů získaných jinými pozorovacími technikami: osobní dokumenty poskytují informace o vnitřní skutečnosti subjektu, kdežto běžné pozorování nás informuje o vnějším chování.

Osobní dokument obsahuje různé složky co do jejich „nomotetičnosti“ nebo „idiografičnosti“. Záleží na badatelově přístupu, na druhu a způsobu kladených otázek: analyzovaný materiál koneckonců odpovídá na to, nač se tážeme. Bylo by proto nesprávné absolutizovat protikladnost obecného a jedinečného a nevidět oba aspekty ve vzájemné podmíněnosti, komplementárnosti.

Pro nomotetický přístup je osobní dokument tím cennější, čím větší počet generalizovatelných, intra- a inter-individuálně srovnatelných a statisticky zpracovatelných dat obsahuje. Nutně tedy abstrahuje od „lesa“, protože především zkoumá „stromy“. Preferuje, byť třeba dílčí, ale kvantitativně postižitelné údaje a vztahy.

Jelikož forma, kterou subjekt osobní informace poskytuje, je prakticky převážně slovní (písemná), nachází nomotetický přístup široké možnosti uplatnění např. při výzkumech „jazykového chování“ jedince,

ať v rovině lingvistické, nebo stylistické. Např. Osgood (1964) srovnával styl dopisů sebevrahů se stylem soukromých dopisů normálních osob. Švancarová (1971) přispěla k charakteristice osobnostního stylu G. Mendela analýzou jazykových prostředků jeho dopisů a vědeckého textu. – Jako každý smysluplný text může být osobní dokument zkoumán také pomocí obsahové analýzy. Výčet nejrůznějších způsobů nomotetického užití zde nemůžeme podávat. Za zmínku snad stojí, že existují také nejrůznější kombinace nomotetického a idiografického přístupu (viz např. Bühler 1933; Meili-Dworetzki 1963).

Ryze idiografický přístup je neuskutečnitelný, neboť jednoznačně individuální jev má obecnější (generalizovatelné) aspekty a podléhá obecným zákonitostem. Problematiku velmi výstižně vyjadřuje Allport: „Každý člověk je sám o sobě idiomem, je vlastně hrubým porušením skladby lidského druhu. Idiom se vyvíjí ve svém zvláštním kontextu, a máme-li idiom pochopit, musíme tomuto kontextu porozumět. Idiommy však přitom nejsou zcela nezákonité ani arbitrární. Mohou být skutečně poznány, jen když je porovnáme se skladbou lidského druhu“ (Allport 1966, 14). Domníváme se, že nomotetický přístup je nepřevaditelný na přístup idiografický (a naopak). Otevřená zůstává otázka, zda převodem do neutrálního transformačního jazyka (jak navrhuje Smékal 1971) by se celý problém vyřešil zásadně. V dílčí oblasti (např. pro praktické účely psychodiagnostiky) má takový převod význam, i když v podstatě – pouze zmírněnou formou – opět preferuje nomotetický přístup. Podle našeho názoru lze nomotetický a idiografický přístup využít *komplementárně*, a to všude tam, kde takový vzájemně se doplňující přístup je funkční. Člověk jako předmět zájmu psychologické vědy je nutně průsečíkem jak nomotetického, tak idiografického pojetí.

Protikladnost obecného a jedinečného, objektivního a subjektivního nemusí být vyhrocena do neřešitelného protikladu. Musíme ovšem upustit od pojetí nadvlády „jedině vědeckého“ přístupu a přijmout např. umění (a uměnovědy) jako rovnocenného partnera při řešení těchto

nesnadných otázek. V umělecké tvorbě se setkává v harmonické syntéze „objektivní“ a „subjektivní“, jak na příkladu Michelangela a Prousta ukazuje V. Černý: „A snad se také nenajde /.../ pošetilý straník objektivní observace v umění, aby si /.../ Michelangela, zobrazujícího například Mojžíše, představoval, jak pobíhá od modelu k modelu, od člověka k člověku, na každém pátrá po nějakém mojžíšovském prvečku a pak všechny zkušenosti získané stykem s desaterým jednotlivým životem mimo sebe kombinuje a skládá v celek: neví-li to, alespoň tuší, že k Mojžíšovi i ke komukoliv jinému umělec pokaždé nalezl hmotu i vzor v sobě samém a že stejně obraz titánského génia jako jinde obraz dokonalé lidské zloby nebo absolutní lásky dotvořil ze zkušeností vlastního nitra a vlastní povahy, vycházejí ze zárodků a možností daných v něm, Michelangelovi, samém. ‚Vždyť jen sebe maluje, kdo maluje jiné, a svoji duši dýchá do díla,‘ praví sám. Všechny svoje hrdiny nalezl v sobě. A obdobně je tomu v jiné poloze i s Proustem, kterého téměř chorobný zájem o sebe jediného dovedl k předmětnosti bezmála vědecké a obecnosti zcela všelidské. Jak to? Prostě tak, že v sobě jediném sestoupil dostatečně hluboko, aby na sobě pochopil a na povrch vynesl nové pravdy o duši veškeré a každé: nová vědecká objektivita zde roste z nejsamotářštější introspekce, k všeobecné platnosti dostáváme se zde stálým prohlubováním jednotlivého, jdeme v sobě jediném prostě tak daleko, že se v sobě setkáváme se všemi /.../ A to je /.../ v umění celé vyřešení konfliktu a harmonie subjektivismu a objektivismu“ (Černý 1968, 34-35). – Není v těchto slovech nastíněn metodologický program nového psychologického výzkumu prostřednictvím umění?

Ve své podstatě je však osobní dokument především *idiografickým* pramenem informací. Je výrazem specificky lidské možnosti autoreflexe. Obsah a způsob této výpovědi je ve svých základech *jedinečný*. Osobní dokument nám zprostředkuje poznání individua ve svéráznosti a konkrétnosti jeho životních projevů, informuje nás o způsobech, jimiž subjekt chápe a hodnotí svůj vnitřní život a svoje vztahy k sociokulturnímu

a přírodnímu prostředí. Každý vědomý psychický akt je nositelem *významu*. Tento význam není cizímu člověku jinak přístupný než výpovědí jedince (na základě introspekce). Jen člověk je schopen smysluplně vyprávět o svém vnitřním psychickém životě. Pouze z vnějšku postižitelné projevy a vztahy by nám byly psychologicky nesrozumitelné bez „Kausalität von innen“ (Jaspers 1965, 250); teprve pochopením a objasněním vnitřních souvislostí nabývá studovaný fenomén vskutku psychologické dimenze. Jako výchozí materiál k pochopení fenoménu individuality (Thomae 1968) je osobní dokument sotva v plném rozsahu nahraditelný jiným informativním pramenem.

Při využívání osobních dokumentů je výchozím metodickým nástrojem – jako vůbec u idiografického přístupu – *popis*, postihující pokud možno všechny prvky zkoumaného jevu. Účelem popisu je pak především *porozumění*, které uvádí jednotlivé části do srozumitelných vztahů a přispívá tak k pochopení individua jako smysluplné jednoty. Jen takto pojaté osobní dokumenty dovolují to, co je jejich nejvlastnějším cílem: *vhled* do vnitřního světa subjektu. Na výsledky rozčleňujícího popisu mohou pak teprve navázat další postupy, např. hierarchizace a kategorizace materiálu, třídění pro srovnávací účely, vyvozování hypotéz a jejich verifikace a ovšem také všechny operace nomotetického přístupu. Popisu a výchozímu rozčlenění je proto věnována mimořádná pozornost (Stern 1910; Baade a kol. 1910; Salber 1960; Thomae 1968), i když se zde pochopitelně mohou uplatňovat různá pojetí: např. psychoanalýza – jak jsme uvedli – zaměřuje se v životní historii individua především na jednotlivé kritické body, kdežto psychografický a patografický výzkum je orientován více popisně (Salber 1960).

Osobní dokumenty tak představují velmi cenný materiál, kterého lze užít zejména k retrospektivní psychologické analýze už nežijících (historických) osobností. Zkoumaný osobní materiál by však měl být, pokud je to technicky jen trochu možné, přístupný odborné veřejnosti ve svém plném původním rozsahu.

5. Sebevražda a literatura

V našem zkoumání vzájemného vztahu mezi sebevraždou a tvůrčím procesem obraťme ještě jednou pozornost k psychologické funkci osobního dokumentu. Allport (1942) podává přehled nejčastějších motivů, které vedou člověka (obecně, nikoli pouze tvůrčího jedince) k produkci osobních dokumentů: obhajoba (sebeospravedlnění) – exhibicionismus – touha po pořádku – literární motivace – pokus o životní bilanci a zvážení osobních perspektiv – uvolnění napětí – peněžní zisk – úkolovost – součást léčby – touha po vykoupení a úsilí po znovuzařazení do společnosti – vědecký zájem – služba veřejnosti a vyznání jako příklad – touha po nesmrtelnosti. Jednotlivé motivy se mohou v konkrétních případech nejrůznějším způsobem kombinovat. Uvedený přehled vztahuje Allport pouze k tzv. intencionálním dokladům (podle našeho vymezení k osobním dokumentům v užším smyslu).

Lze nalézt nějakého společného jmenovatele těchto motivů? Domníváme se, že takový společný základ spočívá ve snaze subjektu *hodnotit* vlastní duševní život. Charakterizujeme-li obecně povahu výpovědi, kterou subjekt prostřednictvím osobního dokumentu poskytuje, můžeme říci, že jde v podstatě o *hodnotící soud*. Jádrem výpovědi tedy většinou není pouhý popis subjektivních stavů, nýbrž *hodnocení* jejich významu vzhledem k subjektu nebo vůbec *hodnocení vlastní osoby*. (Nevylučujeme ovšem za jistých okolností i možnost jiných motivů; sebehodnocení však považujeme za motiv podstatný.)

Je důležité si ujasnit, za jakých okolností a v jakých vnitřních, subjektivních podmínkách je člověk *především* veden k tomu, aby vyslovil sebehodnotící soud (konkrétně v osobních dokumentech). Nabízí se domněnka, zda za různými formami „zpovědi“, „bilancování vlastního života“, „literární motivace“, „úsilí po obhajobě“ nestojí snaha zbavit se negativně podbarvených prožitků a zkušeností, které nějakým

způsobem narušují subjektu jeho systém životních hodnot, ohrožují jeho hodnotovou homeostázu. Člověk bojuje vůči nejrůznějším znehodnocovacím vlivům v podstatě a) reintegrací těch prožitkových hodnotových komponent, které podporují a zvýrazňují pocit významnosti (hodnotnosti) vlastní osoby, b) anulováním oněch složek, které takový systém hodnot narušují. V osobních dokumentech, hlavně v denících, nabývá potom úsilí o zhodnocení nejrůznějších forem (od trýznivé a všeodhalující sebeobžaloby až po zdánlivě nezúčastněný kronikářský přístup).

Prvotním krokem takové obrany je *objektivace* negativních prožitků a zkušeností, což se děje právě výrokem, výpovědí, většinou písemnou formou. Tím jsou rámcově vytvořeny předpoklady pro vznik osobních dokumentů.

Mechanismy objektivace nemusí být ovšem vyjádřeny pouze vnější formou, výrokem. Už tendence k vnitřní sebeanalýze je objektivací (nebo alespoň jejím počátkem). Prvky objektivace lze v sebeanalýze spatřovat ve faktu, že subjekt staví ve vnitřním dialogu vůči negativním prožitkům pozitivní protidůvody čili navzájem konfrontuje odlišné hodnotové soudy. A právě v uvedeném postupu vidíme počátek objektivace.

Proč vlastně subjekt objektivuje určitý negativní zážitek či negativní zkušenost? Prvotním popudem je snaha po jisté „revizi“ dosavadního vnitřního „inventáře“. Obrazně bychom mohli říci, že po prohrané bitvě následuje revize a kritické prověřování prostředků, kterých bylo v boji užito (a které se v zápase ukázaly neúčinné). Obdobně provádí jedinec vnitřní „revizi“ svých osobnostních vlastností, jestliže určitá situace mu postavila před oči jeho vlastní prohru v některé životně důležité oblasti.

V suicidálním vývoji nabývá mechanismus objektivace specifickou podobu. Ringel pokládá zdůrazněnou subjektivaci hodnotových soudů za patologický příznak. Avšak každý hodnotový soud je v podstatě ryze subjektivní, neboť je výrazem hodnotícího vědomí. V tomto vědomí se střetávají objektivní jevy a procesy se subjektivními potřebami jedince

(Váross 1970). Člověk chce svůj ryze subjektivní hodnotový postoj nebo soud podpořit poukazem k jeho obecnější platnosti. Extrémní subjektivace – v Ringelově pojetí – by snad přicházela v úvahu u primitivních osobností (popř. i u dětí), nikoli však u normálního dospělého člověka. *Suicidální objektivace* (lze-li tak označit specifický charakter mechanismu objektivace v suicidálním vývoji) naopak odráží sebevrahovu snahu zbavit se ryze subjektivně pojímané a pociťované porážky odvoláním k obecně platným principům (nikoli „já“, nýbrž svět, jsoucno je bez hodnoty). Ne tedy extrémní subjektivace, jak soudí Ringel, nýbrž *speciální druh objektivace* ve smyslu ontologizovaného nihilistického postoje, je charakteristickým projevem suicidálního vývoje. Sebevrah je *schopen* objektivace osobních nepříznivých zážitků. Tato objektivace je současně výrazem sebevrahovy snahy zasáhnout zpět do života.

Objektivace však hraje u suicidantů podvojnou úlohu. Objektívování nepříjemných zážitků prostřednictvím díla působí sice na jedné straně brzdivě na rozvoj suicidálních tendencí, na druhé straně však může vést k vytvoření „obecně platné“ (ontologizované) suicidální filozofie, která odráží sebevrahův nihilistický životní postoj. Uvedená „suicidální ideologie“ má dodat filozofické opodstatnění úmyslu sebevraha spáchat suicidium. Je značně rozšířena u intelektuálů. Objektivace v této souvislosti znamená, že určitý hodnotový postoj, např. názor, že lidský život je bez hodnoty, je *přístupný všem lidem*. Kdyby suicidant nechtěl zasáhnout do života, patrně by rezignoval na úsilí po objektivaci svých suicidálních tendencí. Takto však vede i na samém prahu smrti dialog se světem, snaží se před lidmi zdůvodnit hodnotu smrti oproti nehodnotě života. Tak je objektivace dvousečnou zbraní; může totiž sloužit i ke zdůvodnění sebevražedného činu. V takových případech někdy přímo vzniká svérázná „filozofie sebevraždy“, s níž se setkáváme v některých filozofických systémech nebo literárních dílech.

Jako příklad můžeme uvést francouzského spisovatele René Crevela a Němce Klause Manna. Crevel ve svém literárním díle ukazoval sebevraždu jako jediné rozumné východisko z obtíží života. Crevelův

román (spíše románové pásmo) „Těžká smrt“ (Crevel 1929) nám předvádí řadu lidských osudů, v nichž většina postav je poznamenána neřešitelným zatížením, ať somatického, nebo psychosociálního rázu. Jejich životy posléze končí psychickým zhroucením, drogami nebo sebevraždou.

„Soucit sem, soucit tam, ano soucit, drahá přítelkyně, soucit... a paní Dumont-Dufourová se ujišťuje, že ani na chvíli na soucit nezapomněla. Ostatně, jak žít, neznáte-li ho. Dokonalost není z tohoto světa. Humanita nestojí za mnoho. Nevíte ostatně ani koho, ani čeho se máte přidržovati. Tolik činitelů zasahuje: nehoda, dědičnost, špatné sklony. Nebohé paní Dumont-Dufourové, ač je nadána metodickým duchem, rozumovou inteligencí i moudrým srdcem, nevydařilo se nic. Tak Petr, její syn, jehož kojná byla alkoholička (zde důvod nehody), má prchlivou povahu. Ostatně má ji mít po kom, jeho otec (zde důvod dědičnosti) projevoval vždy takovou prudkost. Ale to vše by nebylo nic, kdyby jmenovaný Petr neměl podivné chuti a zájem (zde důvod špatných sklonů), nad nimiž se jeho matka plným právem rozčiluje, neboť lze-li se těšiti z náklonnosti k této drahé Dianě, jak se neobávati nejtěžších pohrom z přátelství, jež chová pro pakáž, která se seběhla bůhvíodkud. Pakáž, ano. Francie, Paříž, a co je závažnější, Petr Dumont se dostal do jejích rukou. Mládež ztrácí hlavu. Ať si paní Bloková bdí nad Dianou, paní Dumont-Dufourová je zcela nucena nechat Petra jíti, kam se mu zlíbí, ale trpí tím dosti, ubohá žena. Tolik bílých nocí a černých dní. Maso je chabé. Mladíckové dvacátého století podléhají všem pokušením moderního Babylonu a každého roku si vyrábějí nová. Za časů paní Blokové a paní Dumont-Dufourové byli hoši zamilováni do žen od Maxima, do slepiček, jak říkával pan Dumont. Dívky snily o cikánech, o jejich šňůrách na kabátech, o jejich krásných knírech. Dnes ženy od Maxima byly nahrazeny lecjakými dobrodružkami, prostitutkami ze všech zemí a všech pohlaví. Není již cikánů, jsou tu negři, hrající na saxofon. Vynalezly se neřesti, nápoje, omamné prostředky, jak to vše skončí? Paní Dumont-Dufourová říká proto správně, že je třeba soucitu. Bože, smutná zkušenost našeho života...“ (Crevel 1929, 12-13).

„A byla to vždy vzpomínka na přísahu, již si sama složila onoho večera, kdy její matka, zkamenělá ve svém krémovém a růžovém satinu, zavyla: ‚Dítě, tvůj otec je mrtev, zavraždil se.‘ Viděla sňatého člověka, kterého položili na pohovku a všechny hosty, černější havranů, tísnící se kolem této velké, ztuhlé loutky, v kalhotách s kostkami, bez kabátu, s vyplazeným jazykem. Když je byli uložili, majíc oči zavřené, ale nespíc, dítě, domnívající se, že modlitby mohou zachránit duši, s rukama zkříženýma na prsou a polykajíc slzy, jichž nemohla stisknutá víčka zadržeti, učinilo slib Ježíši z čerstvé sádry ve svých dvanácti letech, že půjde vždy k nešťastným, podobajíc se oné ženě z Evangelia, která svými vlasy osušila božské nohy. Později, když Ježíš z čerstvé sádry byl již pouze obrazem jejího dětství, i ve chvílích, kdy paní Bloková svou otřepanou frází: ‚Sebevražda jest jako zrzavé vlasy‘, ji pokoušela touhou po smrti, o níž se domnívala, že je stejně přirozené ji nésti jako jméno toho, z něhož povstala, jestliže si na příklad říkala, že revolvery nejsou pro psy a že může býti některé dny velmi vhod obývatí páté poschodí, zůstával vždy v pozadí slib večera, kdy se seznámila se smrtí. Víra, které již neměla, ovládala dosud její život“ (Crevel 1929, 108-109).

Crevel v roce 1935 ukončil život sebevraždou. Za povšimnutí stojí, že kladnou recenzi na tuto knihu napsal Klaus Mann, nejstarší syn Thomase Manna, který rovněž obhajoval právo člověka na sebevraždu. Crevelův román zřejmě i po formální stránce ovlivnil Klause Manna, zejména jeho román *Vulkán* (K. Mann 1967) a vzpomínkovou knihu „Der Wendepunkt“ (K. Mann 1974). Klaus Mann spáchal sebevraždu v roce 1949. Sebevraždu hodnotil kladně i náš Ladislav Klíma, jak dále podrobněji ukážeme.

Výzkum vztahu sebevraždy a literatury nám mimo jiné umožňuje objasnit *funkci ideového světa* (konkrétně umělecké literatury a filozofie) *v životě člověka*. Spisovatel-sebevrah nejen o sebevraždě píše, nýbrž i tvorbou, objektivací svého vnitřního zápasu nám dává nahlédnout do úlohy literatury v tomto zápase. Umění se nám tak objevuje ve zcela novém, antropologickém světle, tedy nikoli jen ze své stránky

estetické. Komparativní analýza života a díla nám mimo jiné poskytuje možnost studovat důsledky zpětného „axiologizujícího“ vlivu už vytvořených hodnotových obsahů na další tvůrčí, zejména hodnotové projevy individua. Tvůrčí dílo se svými mechanismy hodnocení se tak mimo jiné stává citlivým indikátorem pro stanovení charakteristických etap suicidálního vývoje.

Kolik už bylo napsáno studií a knih o vztahu života a literatury, existence bezprostředně žité a jejího zpodobení v umění! Umění se sice inspiruje životem, nepodává však věrnou kopii tvůrce konkrétního života, nýbrž výběrovou a jaksí překomponovanou zkratku, ovlivněnou navíc nejen životem, nýbrž i autorovými sny, fantaziemi, tedy způsobem, který Goethe označil jako *Dichtung und Wahrheit*. Umělec se však inspiruje rovněž uměleckou literaturou, tedy uměleckým vlivem jiných umělců. Mezi autory, kteří se inspirují životem a těmi, kteří naopak jsou ovlivněni literaturou, panují značné rozdíly. Např. čtenářský „akční radius“ Franze Kafky byl překvapivě malý, protože Kafkaovým hlavním inspiračním zdrojem nebyla literatura, nýbrž vlastní život (konkrétně vlastní neuróza).

I badatel zaměřený převážně na estetickou stránku díla nemůže popřít, že dílo nemá jen funkci estetickou, nýbrž že složka estetická je sycena také neestetickými vlivy, to jest individuálními a sociálními skutečnostmi neestetické povahy. Je tedy zřejmé, že dílo je multidimenzionální provenience, že vedle entity estetické zde existuje např. složka kompenzační (nějakého psychického, somatického nebo sociálního nedostatku svého původce), že je osobní zpovědí, kritikou sociálních poměrů ap. Žádná z těchto složek nemusí být dominující, může však, v součinnosti s dalšími faktory, hrát značnou roli při objasňování tvůrčí osobnosti.

Existují nejrozmanitější životní témata, jimiž se obírá a které znázorňuje literatura. Při analýze těchto témat však psycholog literatury nemá jistotu, zda u zkoumaného autora jde o zobrazení vlastního života, či o inspiraci cizí literaturou. Zola napsal realistický román o alkoholismu (Zola 1956),

ačkoli nikdy alkoholikem nebyl, naopak Hans Fallada, autor „Pijana“ (Fallada 1958), měl s návykem na alkohol vlastní tragické zkušenosti. Obdobně Karinthy v „Putování kolem mé lebky“ (Karinthy 1981) popisuje vlastní zážitky člověka s nádorem mozku. Pochopitelně i literární zpodobení sebevraždy nemusí být výsledkem autorovy autopsie (viz např. příběh sebevraždy malého děvčátka, umělecky ztvárněný Bernanosem (Bernanos 1972)).

V případě sebevraždy je vztah života a literatury podstatně odlišný. Autor-sebevrah prošel ve svých prožitcích zónou smrti a jeho dílo je mnohdy jediným dokladem o vnitřním zápasu se smrtí. Umělec vlastním suicidálním jednáním překračuje rámec pouhé literatury. Perspektiva vlastní dobrovolné smrti je v prožitkovém světě sebevraha antropologicky něčím tak dominujícím, že není myslitelné, aby toto téma nedominovalo rovněž v autorově díle.

Srovnávací analýza osobnosti a díla vždy míří k biografice a psychologii. „Chápající psychopatologie“ (termín Jaspersův) má svůj empirický základ v osobním doteku se živoucím člověkem. Obrací se především k *lidské historii individua*. Analýzu suicidálního jednání můžeme včlenit do kontextu určité historické osobnosti, jejích tvůrčích výtvorů, avšak rovněž do souvislostí historické epochy, určitého národa či nějaké etnické skupiny. Analýza ukazuje člověka v jeho historicitě, jako tvůrce kultury a uživatele lidské civilizace, nikoli pouze jako biologického tvora, podřízeného přírodním zákonům.

Někteří literární vědci (viz např. Wellek a Warren 1985) zastávají názor, že psychologickými, sociálními nebo dokonce biologickými podmínkami nelze vysvětlit strukturu a působení literárního díla. Uvedení badatelé v tomto smyslu hovoří o tzv. mimoliterárních komponentách literárního díla. Tím však uzavírají literární vědu do oborové klauzury a zcela opomíjejí převládající trend v současné vědě, označovaný jako *éra interdisciplinarity*. Podle těchto autorů např. „biografická metoda /.../ zatemňuje pochopení literárního procesu, neboť rozbíjí uspořádání literární tradice, aby na druhé straně dosadila na její místo životní

oblast individua“ (Wellek, Warren 1985, 77). Biografický, psychologický a sociologický přístup však naopak otevírají literární vědě (a ovšem i psychologii, sociologii, filozofii a jiným oborům) prostor pro širší chápání funkce literatury v životě člověka. Právě naše téma vztahu sebevraždy a literatury to – jak se domníváme – velmi přesvědčivě dokazuje. „Racionální forma suicidia předpokládá určitou koncepci existence a universa, především potvrzuje inteligentní vůli člověka, jenž vidí jasně situaci, nebo předvídá událost, již se odmítá podrobit, a volí smrt jako menší zlo v řádu biologickém nebo sociálním ...“ (Deshaies 1947, 151).

Předmětem fenomenologické analýzy nejsou jen osobní dokumenty sebevrahů, nýbrž i umělecké a filozofické projevy, které v uměleckém a filozofickém díle suicidantů nacházíme. Jde tedy o novou problémovou oblast výzkumu, totiž *o umělecky a filozoficky ztvárněné osobní zkušenosti sebevrahů*, které se staly předmětem jejich tvůrčí činnosti. Tyto dvě oblasti – objektivovaný konkrétní prožitek a jeho následná transpozice do díla – představují na jedné straně dvě odlišná témata zkoumání, na druhé straně však tvoří jediný celek. Pro samotné objasnění suicidální motivace je však významné a důležité, že samotné dílo může mít pro sebevraha rozhodující brzdicí nebo naopak podpůrnou úlohu ve vývoji suicidálních tendencí. Dílo tedy má ve výzkumu sebevraždy mnohoznačnější a důležitější funkci, než si při zběžném pohledu doveďme představit. Dílo mimo jiné funguje jako prostředek, jímž může být objasněna antropologická podstata člověka, který získává nebo ztrácí určité životní hodnoty. Mimochodem, existencialismus už dávno upozornil na skutečnost, že různé existenciální zkušenosti sice mohou být sděleny racionálně, mají-li však být pochopeny, musejí být *prožity*. V tomto smyslu je umělecká literární „informace“ pro filozofii hodnotnější než racionální postup tradiční vědy. Umělecké dílo totiž zprostředkuje hodnotu bezprostředního prožitku. Znovu musíme opakovat základní axiologickou tezi, že věci se pro člověka stávají hodnotou teprve tehdy, stanou-li se pro jedince nějakým způsobem subjektivně

významnými. Proto nejen dílo (u tvůrčích jedinců), nýbrž i deníky tzv. netvůrčích osob neposkytují pouze informace o vnitřních prožitcích pisatele, nýbrž fungují jako ochranné mechanismy, jimiž se postižený brání vůči něčemu, co destruuje jeho hodnotovou rovnováhu.

Jako příklad uveďme úryvky z deníku 17letého chlapce, který spáchal sebevraždu. Deník si začal psát rok před smrtí. Deník mu měl zřejmě pomoci překonat těžké deprese. Tato funkce deníku bohužel zklamala.

Uvádíme deníkové zápisy, které mladý sebevrah psal zhruba dva měsíce před sebevraždou (poslední zápis je psaný dva dny před sebevraždou). První zápis uvádí rozhovor mladíka s ošetřující lékařkou; zápis vyjadřuje životní deziluzi a nemožnost navázat ke svému okolí, zejména děvčatům, pozitivní vztah. (Jelikož jde o autentický text, neupravujeme jeho formální podobu.)

„Sama paní doktorko víte jak je pro mne těžké tu zůstat, trpím na každém kroku, ano jsem známý šasek a šprýmař ale to je má věčná přetvářka, nechci aby nikdo poznal na co vlastně myslím a je to ten nejlepší způsob jak to skrýt, protože i ta největší husa třeba z naší třídy která touží na jedinej problém jak udělat maturu, aby se už už mohla vdát a zouvat manželovi boty, a vařit večeři a nechat se od něho milovat, považuje ten svůj problém za největší a při pohledu na mne si říká toho nic netrápí ten je samá legrace a pivo a cigarety a ten si žije. Ta kráva, s odpuštěním, se alespoň na něco těší, ale já? Na co já se těším, na lásku? na neděli?, na oběd? Né, na takovou věc já se nemůžu těšit a je to podstata všeho bytí a dění na tomhle světě, pro tohle lidé žijou jenže tomu dávaj krajkoví a lístky z růží kolem, aby to vypadalo hezčeji nad zvířata, který jsou na tom stejně, ale aspoň si nic nenamlouvají a protože já vím, že to tak je a protože vím, že tu není nic takového čistého, svatého, myslím zde na zemi ve vesmíru, v lidech, v životě tak si říkám aspoň ta smrt. Ale nebojte se paní doktorko, má zvědavost mi nedovolí se zabít, jsem zvědavěj na další dějiny člověka vůbec.“

Dvacet dní před sebevraždou vzpomíná v deníku na rozchod se svou dívkou.

„... Začalo mi být líto, že už s X. nechodím, že mne už nemá ráda. Rok spolu už nechodíme a taková to byla láska. Začal jsem si vzpomínat jak jsem se s ní procházel, /.../ jak mi kladla na srdce, abych se na prodloužené neopil..., tak jsem si vzpomínal, jak jsme si přestávali rozumět, já jsem začal zase kouřit a nakonec mi oznámila, že mne přestala mít ráda, sakra, jak to tehdy řekla; hm, jako by to bylo včera poslední slova z té tiché hádky byly ‚tak se nezlob‘. Když tohle řekla, vykročil jsem k ní, stáli jsme u jejího domu, vykročil jsem k ní a chtěl ji obejmout, domnívaje se, že je to pokus o opětné sblížení, ona však rychle dodala ‚Tak se nezlob, že už k tobě nic necítím‘, jak mi tohle řekla tak jsem dostal chuť se zeptat u které knížečky v červených deskách vyčetla tuhle frázi, zabručel jsem tak, že to nemohla slyšet ‚seš blbá‘ a odešel jsem domů a pak když jsme se potkávali na chodbě a já trpěl jako zvíře, kamarádovi jsem tvrdil, jak je blbá, a jak je mi protivná, že jsem byl hloupej...“

Dva dny nato si zapisuje báseň, kterou složil.

„Tak smutně zpívá ten
železniční most
smutně zpívá železniční
most
Vždycky přijedou vlaky z Jilm
není toho tady dost
Otrocké okovy a báseň
v hrdle
Šel jsem na nádraží, žal se mi v hrdle zdvih
Šel jsem na nádraží, žal se v hrdle
zdvih
Ale kde je ten vagon
co jede na náš JIH?

A v hrdle báseň, touha
v očích
a láska k svobodě
a toužení se přiblížit
a rozezvučet Karao
svým smutným
blues.“

Z náznaku v dalším zápisu se dovídáme o podstatě vnitřního konfliktu suicidanta: chlapcův otec se s rodinou rozešel, opustil svoji manželku a oba syny.

„... Dnes je již úplně jiný (totiž suicidantův bratr; moje pozn. J.V.) ... rozumíme si, ve všem se na něj mohu obrátit a jsem tomu hrozně rád. Myslím si, že musíme držet pohromadě já, matka a on. Musíme spolu držet a nesmíme dopustit aby zase někdo z nás se na ty ostatní vykašlal jako otec na nás. Věřím, že se to nikdy nestane. Spolu jsme to všechno prožívali a to nás stmelilo.“

Rozhodující konflikt sděluje v dalším zápisu ve formě rozhovoru s kamarádem, jemuž se svěřuje s příčinou své omrzelosti životem.

„Když jsem přišel k vám, tak u vás vonělo vařením, protože vaše matka si mohla dovolit bejt doma v domácnosti. Já když přišel domů tak tam bylo všechno studený a smutný. Protože moje matka musela vydělávat abychom mohli studovat. Víš přišla domů vždycky až ve 4 hodiny. A pak tys měl tátu kterej každou chvíli chodil do školy se na tebe ptát, já svýho tátu vidím jednou za rok.“

Celý konflikt vrcholí, když se v rozvrácené rodině objeví nápadník matky suicidanta. Složitě, protichůdně působící vztahy sympatie a nenávisti rozvrátí suicidantovu hierarchii hodnot. Prožitkový stav budoucího suicidanta lze označit jako *hodnotovou dezorientaci*.

„Ale Honzo to utrpení neskončilo přišel jinej blbej krach. Chodí k nám jak dobře víš ten Y.Z. Honzo matka není stará a je to lidský, že nemůže zůstat sama, a pak von je tak výbornej člověk ale zase si lidi

vykládali no ta se brzo votřepala, a takový řeči a to mi jednou řekl můj nejlepší kámoš. Ten to slyšel doma, jeho rodiče nemají s mejma co dělat to možná, že se to dověděli úplně někde jinde, takže si to asi vykládá hodně lidí takhle, při tom jaký voni mají na to právo, co voni vo tom vědí, co voni vědí, že ten člověk udělal matku šťastnou, kde by dnes byla bez něj a pak zase je fakt zlatej člověk. Ale zase Honzo bludnej kruh. Já ho mám rád a já vím, že k nám nechodí jen si s matkou popovídat, ale Honzo nikdo nepochopí to strašný co se nedá nazvat žalem, nebo smutkem utrpením protože z toho není východisko. To strašný je když já jsem si večer lehl a v noci jsem se třeba probudil, že sem musel na záchod a já jsem slyšel z druhýho pokoje kde byla matka, to vzdychání. Mlátil jsem hlavou o zeď /.../ žal mi rval srdce, Honzo jak já jsem si zacpával uši a nenáviděl toho člověka a druhý den když jsem s ním blbnul, tak jsem poznával, jakej je výbornej. To byl druhý bludnej kruh.“

Devět dní před smrtí si mladík zapisuje do deníku:

„Žalostné, ach žalostné jsou myšlenky, bolí mne, bolí. Mám chuť se zase věšet. Ta síť železná na mne padla tak ztěžka a já těžko, těžko lze mi pochopit, že jenom možnost žít mi brání ihned vykonat co jsem si předurčil, že vykonám, co rozbiju na tisíc kusů, jen žití své však život zůstane mi, nemám strach a už jsem rozhodnut to skončit velmi záhy a neprobrat se k vědomí. Napíšu odkaz, když odejdu tak bude platný, když zůstanu tak dobrým svědectvím mi bude pro další kroky života než odhodlám se znovu skončit prachbídne v kalu života. Plahočit dál svou ztěžklou kostru, nepoznav lásky, píšu já svůj věrný odkaz lásky k smrti, jež popouzí mne nežít.“

Následuje rozsáhlejší báseň („Odkaz“), z níž uvádíme závěr.

„Však je něco, co logicky být musí
co přijde když zde se člověk zhnusí
pak na oprátce visí
a krev se s potem mísí

to však je tělo jen opravdu
já už se cítím dobře
jsem spokojen
a šťasten
nechodte za mnou však
jsem cynik a nepřeju vám to
co mi dalo práce
a vy byste se měli svézt
po cizích zásluhách? To tedy ne.
Chci, abyste mi záviděli
Chudáčci,
tak zdař.“

Z následujícího dne pochází obsáhlejší zápis (včetně básně).

„Probouzím se zpocený a s jejím odrazem ve svých očích. Né to není náhoda. Je to však strašné, začal jsem být spokojen. Doufal jsem, že jsem se už dostal přes stádium svého vývoje při kterém doufám, že by mě mohla milovat dívka kterou miluji já, jak je vidět jsem znovu odsouzen trpět, vzdychat a marně toužit. Zás budu snít o tom, že mne někde čeká, že na mne myslí, že o mně ví. Ach k sakru ví, ví, ale jen to, že jsem ubohý nosatý filosof, který pozbyl svého přesvědčení, a tak myšlenka je hrozná. Jak se mám ubránit tomu, abych zase tyto stránky nepolil slovy svých tužeb. Zase si rvu vlasy a zase přijdou chvíle kdy budu zpocený hledět do zrcadla a bodat se špendlíkem jestli to ještě cítím. Psát, že mi lezou oči z důlků, zase se budu uzavírat na dlouhé hodiny sám, odhánět každého kdo by mne chtěl rušit v pláči.

To tedy raději skončím hned. Tehdy jsem se věšel kvůli M. Ano, kvůli ní. Dnes to mohu říci. Dnes jsem kynismus už dost zradil. Bylo to kvůli ní, protože jsem se zkoušel věšet ten rok asi dvakrát, a vůbec k tomu nedošlo.

Ale tehdy jsem už visel, a nebýt té skoby.

Má-li se to opakovat pak proč těch hodin a dnů co jsem vytrpěl, to raději hned. Jenže člověk stále v cosi doufá. Třeba se něco změní. Ačkoliv co se může změnit?

Už pouhý pohled na mne dává odpověď. Rypák jako chobot, co je mi platné, že je to, jak hlásal jakési test znak geniality nebo aspoň inteligence. Genius nejsem a jestli jsem inteligentní (ačkoli o tom se dá pochybovat, zda se mezi inteligenty dá počítat někdo kdo už to má více méně porouchaný v hlavě), ale jestli jsem, tak znám tisíce inteligentů kteří mají nos v pořádku. Ach ano, když jsem se ten rok opájel vlastní radostí ze své filosofie pak se mi vesele řvalo, „kašlu na život a žití všední v kterém můj nos by vadil, pro mne je to moje inspirace a jsem šťasten, že ho mám a že už na pohled se liším“.

Marné je vše a přece láska
mi bují v mozku
S nepoznanou závratí
se řítím kamsi
odkud jsem rok úpěnlivě šplhal
a už tam zase padám
pád snad bude ještě tvrdší?
Bojím se však, že teď už se odsud
nevyškrábu, vlastně se toho nebojím,
přeji si to /.../
Zemřu a skoba snad už vydrží.
Ale teď,
teď doufám.
Život je naděje,
ano a já doufám
toužím, sním.
Ne vzdychat už zde nebudu
to už jsem si jednou prodělal
a k ničemu to nevedlo

bylo to stejně plochý
jako ta blbě
zatlučená
skoba.“

Jak vidíme, v deníku se objevuje nový motiv: sebevrahův fyzický vzhled (nápadně dlouhý nos). Jednoznačný výklad je obtížný (nebylo možné informovat se v nejbližším okolí sebevraha). První eventualita: mladý suicidant měl skutečně nápadný nos, který mohl být příčinou posměchu zejména spolužáků. V tomto případě vyvolávala uvedená „vada“ v sebevrahovi silný komplex méněcennosti, což posilovalo jeho suicidální tendence. Závěr zápisu (nikoli připojená báseň) pak v tomto případě svědčí o překompenzaci pocitu méněcennosti. Druhá eventualita: vada v obličeji byla – objektivně nazíráno – zanedbatelná, suicidant ji však zveličil, a to buď z hodnotové přecitlivělosti (běžné u osob tohoto citlivého vývojového období života), nebo – snad i podvědomě – aby vzbudil nenávist vůči vlastní osobě, aby tak vyvolal autoagresivní tendence, tak potřebné k překonání pudu sebezáchovy.

V deníku tři dny před sebevraždou nacházíme následující popis studentského večírku. Suicidant se zde současně zmiňuje o posledním suicidálním pokusu, který ještě neskončil dokonanou sebevraždou.

„... výborná třídní organizátorka tu včera seděla s opilýma očima a kusem socu z kávy na rtech. Zhnusila se mi v té chvíli. Pochopil jsem, že vše je tak hnusné a odporné, že jsem se rozhodl se oběsit. V poslední chvíli jsem dokonce zase visel, ale ještě než jsem ztratil vědomí jsem vyskočil zpět na kloset a uvolnil oprátku. Nesmím, nesmím, řval jsem sám na sebe. Z. na tebe čeká, teď o tobě přemýšlí. Má Tě ráda, nesmíš! A to mne zachránilo. Ale jsem zhnusen nadobro. Jen kvůli té Z. tu musím zůstat, aspoň zatím. Zítra jí to povím, nebo raději ne. Třeba taky byla opilá, a proto to všechno. Ale to určitě ne, ne, ne. L., M. – ano to jsou krávy a byly opilé. Když jsem se s nimi kurvil, ale Z. ne, ta ne.

To bylo upřímné. Ach vůbec jsem netušil, jaká dívka se mnou chodí třetí rok do školy. Jak je čistá, něžná, milá. Je taková tichá a tak jsem si ji nevšiml, protože jsem se třídou nezabýval vůbec. Ale Z. nepatří mezi ty prevíty.“

Poslední zápis v deníku, dva dny před dokonanou sebevraždou.

„Všechno mne bolí, celé tělo mám jako polámaný, je to prý tak zvaná nemoc všech ožralců, tedy ne ožralců, ale je to prý nemoc kterou prý trpí každý po flámu. No a já jsem se k tomu ještě porval. Ty klouby dnes bolely každého kdo byl v sobotu opilej. Je to prý ‚regma delirium‘ chacha, chá.“

Uvedli jsme podstatnou část deníkových zápisů středoškolského studenta, který v sedmnácti letech ukončil život oběšením. Nyní nám nejde o analýzu tohoto konkrétního případu. Deník nám má posloužit jako ukázka významných složek osobního dokumentu, zejména ve vztahu sebevraždy a literatury. Pokusme se nyní o obecnou charakteristiku problémových okruhů, které nám výše uvedený deník odhaluje.

A: Deník nás podrobně informuje o příčině hodnotové nerovnováhy, ba přímo destrukce dosavadního systému hodnot mladého sebevraha (rozvrat rodinných svazků, odchod otce z rodiny) a o zesilujícím se rozvoji suicidálních tendencí.

B: Budoucí sebevrah si v tomto období (rok před smrtí) začíná psát deník. Je evidentní, že objektivace, prostřednictvím deníkových zápisů, je pokusem o zpětné získání hodnotové rovnováhy, např. i rolí „třídního šaška“. Tento pokus se nedaří. Hodnotový rozvrat naopak zasahuje stále širší okruh interpersonálních vztahů a chování (např. ke spolužákům), což vede k dalším komplikacím v psychosociální sféře.

C: Objektivace se však nezastavuje na úrovni „Wahrheit“, nýbrž překračuje do sféry „Dichtung“. Značný počet mladých lidí ve věku našeho suicidanta ovšem píše básně. Jakou funkci však mají básně v sebevrahově deníku? Náš student není tvůrce – básník, který by usiloval o záchranu prostřednictvím svého díla. Básně v jeho deníku patrně hrají jinou roli. Naskýtá se vysvětlení, že v tomto případě jde o *jistý*

druh katarze, pokus o vybití negativních afektů a komplexů prostřednictvím estetického prožitku. Tato tendence k estetické katarzi, jak se s ní v klasické podobě setkáváme zejména v tragédii, se ovšem u našeho mladého sebevraha prezentuje pouze v rudimentární podobě. Katarze je pojem, který má blízko k etice a náboženství; proto je katarzi blízká právě tragédie. S románovým hrdinou prožíváme mocné city, které jako by nám otevíraly nové dimenze našeho lidství, dimenze mravního boje se zlem, dimenzi soucitu a oběti, avšak rovněž dimenzi mystického vytržení. Jazyk umění se zde přibližuje náboženským prožitkům. Starořeční filozofové (zejména Aristoteles) se snažili termínem „katarze“ vyjádřit povahu estetického působení uměleckého díla na člověka. Podle Aristotela vyvolává umění, zvláště hudba a tragédie, v člověku silné city, které mají očistný vliv, osvobozující duši od záporných vášní a afektů (Aristoteles 1962). Katarze však předpokládá určité „transcendentální dispozice“, jistou duchovní vstřícnou připravenost, aby mohla působit očistným způsobem. Mladý sebevrah tyto předpoklady nenalezl ani v sobě, ani ve svém okolí (např. prostřednictvím lásky, soucitu nebo oběti). Usiloval o ně, nebylo však nikoho, kdo by mu podal pomocnou ruku.

Osobní dokumenty a autobiograficky zabarvené dílo umožňují tedy studovat – jak jsme právě ukázali – jisté psychické obsahy suicidanta ve dvou rovinách: v úrovni konkrétních životních prožitků a v transformované podobě v „díle“. Z hlediska suicidálního vývoje hraje tvůrčí dílo specifickou a důležitou úlohu. Reprezentuje *ideovou (hodnotovou) oblast*, která *ovlivňuje biologickou (pudovou) základnu* tím, že buď *podporuje*, nebo *brzdí* sebevražedné tendence. Za jednoznačně podpůrného, suicidium usnadňujícího činitele lze považovat fantazijní rozvíjení a dotváření hodnotových postojů a soudů, které směřují k popření smyslu života, a tím k oslabení pudu sebezáchovy. Na další důležitý aspekt v souvislosti s tvůrčí osobností (se sebevraždou Weiningerovou) upozorňuje H. Swoboda (1923): Více ohrožení vnitřním životním krachem (a tím i sebevraždou) jsou jedinci, kteří chtějí svoje ideální

představy realizovat beze zbytku ve skutečném životě. Nemožnost uskutečnit svět hodnot, které nosíme v sobě jako ideál, může vést k těžkým stresovým situacím. Je nepochybné, že uvedenému nebezpečí jsou vystaveni především tvůrčí lidé. Domyslíme-li Swobodovu myšlenku, můžeme v suicidálním vývoji předpokládat, že vytvořený nihilistický systém bude svého tvůrce „nutit“, aby jej završil činem, tj. sebevraždou.

K problematice vzájemné souvislosti mezi suicidiem a tvůrčí, literárněuměleckou činností přispěl významným způsobem H.J. Baden. Autorova kniha (Baden 1965) přináší množství konkrétního materiálu a odkrývá nové možnosti výzkumu sebevražednosti. Centrálními tematickými východisky H.J. Badena je pojem *vnitřního životního ztroskotání* a pojem *ospravedlnění*. Autor si klade za cíl objasnit genezi *ztroskotání tvůrčího jedince spisovatele*, který z tohoto ztroskotání vyvozuje nejzazší konsekvenci: sebevraždu. Dílo je zde chápáno jako postupný komentář, zrcadlící hlavní motivy a hnací síly životního ztroskotání.

Baden rozlišuje sebevraždu realizovanou na základě *vlastního ztroskotání a cizího ztroskotání*. Dodejme, že autor není ani psycholog, ani psychiatr. Nemíní napsat patografii, nýbrž literárněvědnou studii; tím cennější jsou jeho zjištění, která jednoznačně odkazují k psychologickému řešení otázky sebevraždy. Vlastní ztroskotání vyplývá ze sebevrahových vnitřních předpokladů, cizí ztroskotání je navozeno vnější nepříznivou situací (suicidant by za příznivějších podmínek sebevraždu nikdy nespáchal). Za cizí, vnějšími vlivy podmíněné ztroskotání můžeme považovat sebevraždy za nacismu, např. případ Klepperův, avšak patrně i Zweigův a Tucholského. Zweig a Tucholsky sice z nacistického Německa emigrovali, neunesli však odloučenost od sociokulturního prostředí, které bylo nezbytnou podmínkou jejich tvorby.

Co Baden rozumí pod pojmem *ospravedlnění* (Berechtigung)? Mínil úsilí člověka „něco představovat, platit a být – ubránit se, potvrdit vůči osudu, světu, historii a posléze vůči nicotě“ (Baden 1965, 214). Tvůrčí člověk se v určité etapě svého vývoje prožitku ospravedlnění

nevyhne. Tím, že tvoří, pokouší se současně o ospravedlnění; „prostřednictvím své práce, svých knih usiluje propůjčit svému životu smysl a trvání“ (Baden 1965, 25). Badenovo „ospravedlnění“ není ničím jiným než – *bilancí a sebezhodnocováním*. V literatuře, umění, v tvůrčí práci obecně směřují sebezhodnocovací tendence k vytvoření díla, které by pokud možno mělo přetrvat věky. F.X. Šalda už před desetiletími ukázal ve svém eseji „O tzv. nesmrtelnosti díla básnického“ (Šalda 1948) na tuto obecnou tendenci tvůrčích osobností. Ospravedlnění – přidržme se Badenova termínu – hraje v suicidálním vývoji umělce zvláštní úlohu. Mechanismus ospravedlnění nemá pouze jedinou formu, totiž sebezhodnocení prostřednictvím díla. Sebevrah ve svém zápase se smrtí zkouší další a další způsoby záchrany, např. prostřednictvím lásky, politické angažovanosti ap. Životní a tvůrčí osudy suicidálně jednajících spisovatelů a jiných umělců nám tímto způsobem názorně odhalují ústřední osu vnitřního životního ztroskotání sebevraha: nemožnost znovuzískat smysl života prostřednictvím ospravedlnění. Pocity životního ztroskotání prožívá patrně mnoho lidí, sebevrah však vyvozuje z tohoto poznání nejzazší konsekvence.

Není třeba zdůrazňovat, že Badenovo „ospravedlnění“ má obecnější platnost. U tvůrčích jedinců nabývá zvláštního charakteru tím, že mechanismy sebezhodnocení i všechny etapy vnitřního ztroskotání nacházejí svůj odraz v tvůrčím díle. Tvůrčí jedinec hledá hodnotovou rovnováhu (záchranu života) nejprve prostřednictvím svého díla. Když jeho snaha ztroskotá, sahá po dalších prostředcích záchrany.

Závěrem našich úvah o novém přístupu k výzkumu sebevraždy prostřednictvím analýzy života a díla tvůrčích osobností-suicidantů podáváme konkrétní *návrh* způsobu, který by umožnil systematicky výzkumně využít osobních dokumentů a jiných písemných projevů suicidantů. Předpoklady k získání jakéhokoli materiálu umožňujícího retrospektivně studovat suicidální vývoj ztroskotávají u netvůrčích sebevrahů na nesnadno realizovatelných podmínkách, o kterých jsme se už zmínili. Dopisy na rozloučenou jsou většinou krátké, nelze jich

využít k retrospektivnímu studiu motivace. Deníky sebevrahů jsou poměrně vzácné. Rost (1927) ve své bibliografii sebevraždy uvádí z 3771 prací pouze 18 studií, které se zabývají dopisy a memoáry suicidantů. Biografický materiál tvůrčích osobností-suicidantů naopak poskytuje ve svém souhrnu neobyčejně cennou a diferencovanou výpověď o psychologických aspektech suicidálního jednání včetně motivace.

Soustavné studium suicidální tematiky v životě a díle tvůrčích osobností je teprve v počátečních stadiích. I když bude možno využít některých starších biografických a patografických studií a postupů, musí se nová práce opírat o soustavněji uspořádaný a kritičtěji prověřený materiál a o nové poznatky i metodologické prostředky soudobé psychologie, psychiatrie, historie a jiných vědních disciplín. Speciální metodika k výzkumu suicidálního chování tvořivých jedinců musí být však teprve vypracována.

Ke kvalitativně vyššímu typu výzkumu, totiž ke *srovnávacím studiím*, lze však přistoupit teprve tehdy, až bude shromážděn dostatečný materiál. Prohloubený výzkum sebevraždnosti v České republice, v zemi s tradičně vysokým počtem sebevražd, by vyžadoval zřízení *speciálního archívu osobních dokumentů* a jiného *biografického materiálu suicidálně jednajících osob*. Archív by systematicky shromažďoval veškerý biografický materiál, získaný od soukromých osob i od institucí (deníky, dopisy, údaje o literární a jiné produkci sebevrahů ap.), a to nejen z České republiky, nýbrž pokud možno i z ciziny. Na budování a vedení takového specializovaného archívu by se podíleli zástupci zainteresovaných vědních oborů: psychologie, psychiatrie, soudního lékařství, historie, literární vědy, sociologie a dalších. Archív by v takto ucelené podobě poskytl výzkumu sebevraždnosti podklady, které nelze nahradit – zejména při objasňování psychologických mechanismů suicidia – jinými zdroji informací.

Sebevražda
jako
osud

V úvodní poznámce chceme upozornit na problém, který vznikl při výběru konkrétních umělců-sebevrahů pro naši psychologickou analýzu. Autor studie stál před otázkou, jaké kritérium pro výběr zvolit. Nabízela se např. možnost pokusit se – třeba jen v náznaku – o určitou typologii sebevrahů-umělců. Znamenalo by to však rozšířit knihu neúměrným způsobem nejen co do rozsahu, nýbrž vystavit se i nebezpečí předčasného zobecnění konkrétního materiálu. Navíc neexistuje v naší i světové literatuře dostatečné množství podkladů pro takovou typologii.

Přicházela v úvahu rovněž možnost z rozsáhlé a tematicky pestré problematiky sebevraždy zvolit několik tematických okruhů, do nichž by bylo možno vřazovat a různě kombinovat problematiku jednotlivých tvůrčích osobností. Takto shromážděný materiál by sice vytvořil předpoklady pro zobecnění nejrozmanitějšího druhu, současně by však eliminoval zkoumané osobnosti v jejich jedinečnosti nejen osobnostně psychologické, nýbrž i umělecké a filozofické.

Rozhodli jsme se pro určitý kompromis: důraz byl položen na jedinečnost tvůrčí individuality, a tedy i na jedinečnost jejího vztahu k dobrovolné smrti. V našem výběru stojí tedy konkrétní umělci-sebevrazi jako příklady tragického zápasu člověka se smrtí. Domníváme se,

že pouze tímto způsobem můžeme zachovat bezprostřední výpovědní charakter umění. Teprve v takto zvoleném individualizujícím rámci lze studovat obecnější stránky sebevražedného jednání. Oba přístupy – důraz na jedinečnost konkrétní zkoumané osobnosti a zobecňující pohled na určité psychické složky – se nevylučují, nýbrž naopak doplňují.

V. K filozofii sebevražedných tendencí – Ladislav Klíma

1. Případ Klímův

Analýzu konkrétních tvůrčích osobností se suicidálním chováním zahajujeme případem literáta a filozofa Ladislava *Klímy* (1878-1928). Jestliže se u dalších analyzovaných umělců-sebevrahů soustředíme na úzce ohraničené, i když významné okolnosti jejich života a díla, činíme u Ladislava Klímy v jistém smyslu výjimku. Záměr zdánlivě atypický rovněž proto, že Klíma, ačkoli měl v jednom úseku svého života velmi vážné suicidální tendence, sebevraždu nakonec nespáchal, ba ani se o ni nepokusil.

Klímův případ však velmi výrazně ukazuje, jak suicidální tendence tohoto autora rozhodujícím způsobem ovlivnily jeho literární dílo a výstavbu jeho extrémní filozofie. Málokde se i ve světové literatuře najde tak vzácná koincidence prožívaných suicidálních tendencí, zachycených v Klímových denících a dopisech přátelům a následně transponovaných do literárního díla a do originálních filozofických názorů. A málokdy se podaří setkat v tak ucelené podobě s transcendentním charakterem uměleckého díla jako u Ladislava Klímy. Ontologizaci suicidálních tendencí lze u Klímy sledovat souběžně ve dvou odlišných, ale vzájemně propojených úrovních: v rovině literárněumělecké a v rovině filozofické. Na tuto Klímovu mimořádnou sourodnost dvou

tvůrčích poloh – umělecké a filozofické – upozornil už v roce 1922 F.X. Šalda ve studii příznačně nazvané „Filozof – básník“ (Šalda 1936). V této souvislosti je zajímavé, jak Šalda hodnotí (ještě za Klímova života) duchovní pozici tohoto autora v českém kulturním prostředí: „...v Čechách jsme neměli a nemáme tvůrců-metafysiků; v Čechách vyhýbají se přímo lidé metafysické spekulaci jako bezbožnosti, opovážlivosti /.../ Největší myslitelé naší minulosti, Chelčický a Komenský, jsou praktické a empirické; ne orlové myšlenky, kteří se nesou k slunci absolutna, nýbrž užitkoví a užiteční hospodáři lidské rodiny, čeledi boží. /.../ Kde kdy kdo u nás zavádil o absolutní spekulaci, nevázanou, nepoutanou, neužitkovou, tedy ryzí, celou, opravdovou, ihned byl podezřelý z nihilismu“ (Šalda 1936, 434). „Celé dílo Klímovo jest vzlet za absolutnem: Vzlet tak vášnivý, démonický, temný i světlý zároveň, že si tvoří i všechny propasti, jež chce překonat a nad nimiž chce zvítězit. Rozeklává svět do děsivých rozporů, které pak integrací sjednocuje v plamenném aktu erotiky duchové. Odtud ten dojem přímo novalisovský a kleistovský – míním Kleistovy Litanie ke smrti – kterým na mne působí některé meditace /.../“ (Šalda 1936, 436). Šaldův citát dokazuje, že nemůžeme porozumět Klímově motivaci filozoficky laděných sebevražedných tendencí, jestliže bychom neuměli Klímu zařadit do transcendujícího úsilí jeho tvorby, která na vnímavého čtenáře působí dodnes.

2. Život a dílo Ladislava Klímy

Ladislav Klíma se narodil 22.8.1878 v Domažlicích v rodině úředníka. Klímovo dětství a dospívání bylo rozhodujícím způsobem poznamenáno úmrtím nejbližších příbuzných: za Klímových dětských let zemřeli 2 bratři a 2 sestry, v dospívání pak (kolem Klímova 15. roku věku) během osmi měsíců Klímova matka, babička, teta a zbylá sestra. (O této události pojednáme podrobněji dále.) V Domažlicích navštěvuje Klíma gymnázium, studuje s výborným prospěchem, v septimě (roku 1895)

je však náhle vyloučen ze všech rakouských škol. Důvodem k vyloučení byla Klímova kompozice z češtiny, ve které ostře napadl habsburskou vládnoucí dynastii. Po vyloučení svoluje Klíma vystudovat v Záhřebu, po půl roce se však vrací do Čech rozhodnut nechodit do žádné školy a nevěnovat se žádnému zaměstnání. Toto životní rozhodnutí dodrží.

Klímův otec, protirakouský a protiněmecký politický radikál, akceptoval v plné míře synovo rozhodnutí; pěstoval vůbec v mladém Klímovi pocity až extrémní nezávislosti a svobodomyslnosti. V letech 1896–1910 bydlí Klíma střídavě s otcem, s otcovou druhou ženou a sám v Modřanech, na různých místech v Čechách a ve Švýcarsku. Finančně je zajištěn malým dědictvím po matce. Po úmrtí otce (1909) dědí Klíma značný movitý majetek, při prodeji však zachází s dědictvím nedbale, takže získává sotva třetinu skutečné hodnoty. Od roku 1910 žije Klíma většinou v Praze nebo v nejbližším okolí, v nejubožejších hotelích nebo podnájmech, bez občanského povolání, ve veliké hmotné bídě. Pouze několikrát – a to na krátkou dobu – přijímá na naléhání přátel příležitostná zaměstnání, vždy znovu se však vrací k nezávislé „filozofické praxi“. V období 1. světové války vrcholí Klímova zoufalá finanční situace, přibývá však současně přátel, kteří nepraktického a poustevnický žijícího filozofa podporují. Klímu jako originálního filozofa objevil vlastně Březina, jemuž Klíma zaslal svoji literární prvotinu „Svět jako vědomí a nic“ (1904). O. Březina upozornil na spis svého přítele sociologa E. Chalupného; ten s Klímou navázal roku 1904 písemný, později i osobní styk. Mezi oběma osobnostmi se vyvinulo trvalé přátelství. Chalupný se stal prvním propagátorem Klímova filozofického a uměleckého díla a vedoucí osobností kroužku Klímových přátel, kteří Klímu nejen podporovali hmotně a umožnili mu časopisecky publikovat a knižně vydat některé hlavní filozofické práce, nýbrž i upozorňovali na Klímův přínos pro českou a světovou filozofii a pokoušeli se rozptýlit nepochopení a odpor tehdejších oficiálních vědeckých autorit. Klíma publikoval v *Tribuně*, *Židovských zprávách*, *Filosofickém ruchu*, *Přehledu*, *Rozvoji* a dalších časopisech. Ke Klímovým přátelům

a obdivovatelům (už za filozofova života) patřili ze známých osobností např. O. Březina, E. Chalupný, F.X. Šalda, K. Vorovka, Jar. Kabeš, který se později ujal Klímova literárního odkazu. Přes tyto některé vnější příznivé okolnosti se nikdy nezměnilo Klímovo sociální a kulturní postavení outsidera. Ostatně takový způsob života si Klíma vědomě zvolil. Několik let před svou smrtí ve své autobiografii napsal: „Dovedl, od svého 17. do 46. roku, i dokud měl peníze, i když neměl nic, žít bez občanského povolání, svobodný, eremitsky jen sám sobě“ (Klíma 1946, 162). Filozof prožil celý život na pokraji bída a zemřel na tuberkulózu 19.4.1928, širší kulturní veřejnosti v podstatě neznám.

Hlavní filozofické spisy: „Svět jako vědomí a nic“ (1904 anonymně, pod svým jménem 1928), „Traktáty a diktáty“ (1922; 1948), „Vteřina a věčnost“ (1927; 1946). Většina dalších prací, zejména beletristických (vesměš torza), vyšla posmrtně: „Soud boží“ (1928), „Utrpení knížete Sternenhocha“ (1928), „Slavná Nemesis a jiné příběhy“ (1932), „Edgar a Eura“ (1938), „Mezi skutečností a snem“ (rok vydání neuveden). Klíma se dočkal pouze provedení fantastické komedie, napsané společně s Arnoštem Dvořákem („Matěj Poctivý“ – 1922), hra však musela být stažena z repertoáru Národního divadla pro divoké satirické výpady. Po filozofově smrti byla přáteli vydána také Klímova korespondence, drobné poznámky, nápady, úryvky z deníků atd.: „Arkanum. Cogitata. Sentence“ (1934), „Záznamy extatikovy“ (1937), „Vlastní životopis filosofa Ladislava Klímy“ (1937), „Filosofické listy Ladislava Klímy“ (1939), „Duchovní přátelství“ (1940), „List o ilusionismu a Ivanu Karamazovu“ (1940), „Juvenilie“ (1941), „Boj o Vše“ (1942). – Po málem dvacetileté přestávce vyšel výběr z Klímova díla – „Vteřiny věčnosti“ (1967).

Bibliografie článků o Lad. Klímovi v období mezi 1. a 2. světovou válkou je uvedena v publikacích „Filosofické listy Ladislava Klímy“, „Duchovní přátelství“ a „Boj o vše“. Jde většinou o drobné novinářské zprávy a poznámky. Klímovu personální bibliografii přehledně a pečlivě uspořádal Kříž (1974). Klímovu filozofickou a uměleckou originalitu ocenil F.X. Šalda (1936). Jinak zažil Klíma za svého života jen zcela

nepatrný ohlas svého filozofického a uměleckého díla, a i ten byl většinou jednoznačně záporný. Širší i vzdělané veřejnosti byl Klíma zcela neznám. Z období 2. světové války jsou významné zejména doslovy editora Klímovy pozůstalosti Jar. Kabeše ke knihám „Duchovní přátelství“ (1940), „Juvenilie“ (1941) a „Boj o vše“ (1942). Hned po válce vyšly dvě důležité studie o Klímovi – Kabešova (1945) a Bodlákova (1948). V novější době (zhruba od roku 1965, kdy znovu ožil zájem o L. Klímu) se objevila řada literárněvědných, filozofických a psychologických prací. Chronologicky uspořádáno (aniž si činíme nárok na úplnost): Strohs (1965), Viewegh (1965), Němec (1965), Bodlák (1967), Zumr (1967), Zumr (1967a), Patočka (1967), Zigo (1968), Viewegh (1968), Kříž (1974), Chalupický (1992). V roce 1950 vznikla v rámci disertačních prací FF Karlovy univerzity v Praze disertační práce Engstova (1968), na brněnské universitě diplomová práce Havelkova (1968). Po roce 1989 vyšly reedice hlavních prací Klímových a byly publikovány některé práce rukopisné. Současně bylo publikováno několik studií o L. Klímovi, z nichž nejdůležitější je práce Chalupického (1992).

3. Klímova filozofie

Pokusíme se z Klímovy složité a rozporuplné filozofie stručně postihnout a charakterizovat zejména ty komponenty, které úzce souvisejí s naší tematikou. Klíma nevytvořil filozofický systém v běžném smyslu; jeho některé filozofické názory jsou vůbec mnohdy těžce zařaditelné do pojmového kontextu tradiční filozofie. Ne dosti zřetelně rozlišitelnou hranicí mezi filozofickou a uměleckou tvorbou připomíná Klíma svého učitele Fr. Nietzsche, stejně jako později existencialismus svou nevírou v jakýkoli racionální systém. Klímovi šlo o filozofii *žitou*, ne *nazíranou*. Proto je nutné tvůrčovy filozofické názory chápat jako konkrétní, *bezprostředně žitou snahu* dosáhnout určitých (vesměs výjimečných) psychických stavů a úsilí *vystupňovat* tyto stavy až na

samu hranici lidských možností. Z tohoto aspektu lze také pochopit zcela neformální Klímův postoj k jakémukoli druhu „díla“. Klímovo filozofické dílo je spíše *záznamem* psychických procesů a mechanismů, které označujeme v jejich souhrnu pojmy kontemplanace a extáze.

„Po beletrii vrhl jsem se, po prvé soustavně... na *filosofickou praxi*, s cílem: zabít všechno utrpení, dojít neměnného blaženého klidu filosofickým, aeternitním hleděním na vše, souveraině komandovaným, zorganizovaným. Ani den od té doby jsem se praktikování filosofie nezpronevěřil“ (Klíma 1946, 167-168).

Mezi uměním a filozofií neviděl Klíma zásadního rozdílu. Filozofický aspekt však byl rozhodující i v literárněuměleckých textech (což je patrné z jisté schematičnosti Klímových literárních postav a z neúměrného podílu filozofických úvah v beletristickém díle). Fabule je většinou podřízena filozofickému záměru.

„Mé belletrie jsou v první řadě filosofie, teprve v druhé bell., quality bell. stojí v nich ve službách filos. a dle toho chtějí být posuzovány !...“ (Klíma 1940, 48).

„... hlavní rysy mé nynější filosofie povstaly z mého beletristování, – ale darovalo mně i ohromnou úlevu a odpočinutí... Mimochodem: skutečný filosof je vždy básník a naopak...“ (Klíma 1946, 167). „*Umělecké stavy jsou prostě nejvyššími duševními stavy*... – tím se celý pojem vyčerpává – : – jsou to pozitivní, převahou poznávací druhy myšlení, kde idea je jasná, affekt ji provázející silný. Každá intensivní aktivní myšlenka jest ‚umělecká‘, i ten nejsušší mathematický pojem, jasně uvědoměn, stane se uměleckým“ (Klíma 1928, 137).

Pro účely naší studie je důležité si uvědomit, že Klímovy filozofické názory jsou formovány úsilím překonat extrémní životní pocit totální *nicoty*, *negace*, který Klíma – jako svůj životní prazážitek – *ontologizoval*, vyzvedl do filozofické roviny.

Ústřední otázkou Klímovy filosofie je problém *hodnoty*. Klímův krajní nihilismus a skepticismus vychází z noetického postulátu, že *pravda neexistuje*.

Není nepopíratelné základní pravdy, jeden důvod navazuje na druhý a ten opět na další a tak ad infinitum.; kauzalita je svou „podstatou nekonečná, tedy nesmyslná, logika alogická, svět bludný kruh... Jako začátek kruhu je i pravda všude a nikde“ (Klíma 1928, 13). Svět jistot zmizel, každý důvod lze proměnit v jeho opak, a protidůvod opět v důvod; myšlení je *hra* ležící mimo pravdu a lež, je „tertium“, „cokoli“. Je-li však pravda pojem sám sebe vyvracející, plyne z toho zjištění, že svět je iluze. V iluzivnosti světa vidí Klíma nejzáračnější volnost, predikát božskosti. Tímto způsobem – nietzschovským „přehodnocením hodnot“ – uniká Klíma původně zcela nihilistickému prožitku života a světa jako ne-hodnoty.

Na tomto místě si dovolíme učinit menší odbočku k otázce *Klíмова iluzionismu*. Klíma je podle našeho názoru jedním z nejvýraznějších představitelů českého filozofického a literárního iluzionismu. Celé jeho literární dílo a prožitkový svět z iluzionismu vyrůstají. Filozofův iluzionismus však nevyrůstá z hravého estetismu, nýbrž z otřesného zážitku smrti příbuzných. Iluzionismus je Klímovi prostředkem obrany vůči utrpení a pocitu ne-hodnot života. Současně však nemůžeme nevidět, že Klíma vyrůstal v myšlenkovém ovzduší přelomu 19. a 20. století, v němž iluzionismus jako myšlenkový proud hrál důležitou roli a přímo nebo zprostředkovaně tak ovlivňoval Klímovu filozofii. Klímův iluzionismus přivedl tohoto myslitele až do myšlenkové blízkosti mnohem pozdějšího *existencialismu* na straně jedné a *postmodernismu* na straně druhé. Nesmíme v tomto směru také zapomínat na zprostředkující vliv Nietzscheův.

V roce 1927 vyšla Bartošova studie o iluzionismu, která se na rozsáhlém materiálu pokouší o kritické zhodnocení tohoto směru (Bartoš 1927). Jde o zásadní publikaci v české meziválečné filozofii. Přehled hlavních rysů iluzionismu nám jasně ukáže, v čem se Klíma s celkovou charakteristikou tohoto filozofického směru shoduje a v čem jej překračuje a originálně domýšlí. Klíma není v Bartošově knize bohužel ani zmíněn.

V úvodu své knihy Bartoš zdůrazňuje, že iluzionismus nemusí být aplikován pouze na estetiku; jde o myšlenkový směr, který vyrůstá z evropského pesimismu. Obecnou charakteristiku tohoto směru podává Bartoš následujícím způsobem.

„Ilusionikové obracejí ostří své kritiky 1. na lidské poznání, 2. na lidské chování a 3. na lidskou potřebu umění. Filosofické disciplíny, v nichž pracují, jsou tedy: noetika, morálka a estetika. V *noetice* jest ilusioniky zdůrazňován subjektivní moment všeho poznávání. Člověk jest měrou všech věcí. Poznání objektivního není. Proto není ani objektivní, všem společné reality; výtvoř čistě subjektivní (halucinace, sen) jsou uváděny ve velmi úzkou souvislost s lidským poznáním. Kritéria, platného všeobecně pro všechny lidi, v poznání podle ilusioniků není. Jsme odkázáni, abychom užívali řeči a řeč zkresluje. Pod slovy si každý představuje něco jiného, subjektivního. Proto si také navzájem tak málo rozumíme. Mluvíme v metaforách a metonymiích; vyjadřujeme se jako básníci, na úkor věcnosti obsahové. Naše myšlení, cítění a chtění jest plno klamů, omylů a předsudků, právě proto, že jest tak subjektivně založeno./.../ To, co bývá zpravidla pokládáno za abnormitu a za výjimku, v očích ilusioniků stává se všedním případem: hráz mezi šílencem a individuem normálním padá, protože, podle ilusionistické noetiky, jsme šílenci všichni. Jako groteskní postavy nějakého strašidelného dramatu chodíme světem, majíce o sobě pyšné domnění, že jsme samými vzory vyrovnanosti, duševního klidu a mentální rovnováhy. Ale to všechno jsou bláhové naše iluse, z nichž nás ilusionikové, jimž už zde, v předmluvě, můžeme přisouditi název: *desilusionikové*, léčí“ (Bartoš 1927, 15).

V další části charakteristiky iluzionismu se objevují náznaky toho, co dnes označujeme jako postmodernismus.

„Iluzionismus jest dále opakem syntetismu; je to atituda čiře *analytická*. Nejlepším důkazem toho jest, že ve všem vidí složenost a složitost, jež nutno dekomponovati dříve, nežli byl vynesena o věci konečný soud. Podle mínění ilusioniků nic není jednoduchého, nic takového,

co by připouštělo pouze jediný výklad. Vždy působí několik příčin, jež třeba zjistiti a jejichž souhrnem teprve věc řádně jest osvětlena. Ilusionikové jsou opakem simplistů, spokojujících se konstatováním jediné příčiny. Mají až manii složitosti. Jsou to lidé reflexe, povlovné úvahy, lidé kontemplativní, kteří se na každou věc podívají s několika stránek, nežli k ní zaujmou stanovisko. Mají přímo vášeň pitvy a svou skepsi promítají do všeho, co jim přijde pod ruku. Jejich největšími protivníky jsou všichni, kdož se pokoušejí „idealizovati“, což v jejich žargonu znamená vůbec míti nějaký kladný, neskeptický poměr k něčemu. Nevěří v dobrotu, v lásku, šlechtnost, cudnost; ve všem tom vidí pouhé iluze a zkresleniny, vymyšlené lidmi, již nedovedou se probrati k lidskému jádru, kterým jest toliko sobeckost, v nejrůznějších podobách se objevující./.../ Ilusionik, který, jak jsme si řekli, jest v podstatě desilusionikem, jest zároveň i rozeným *kritikem* v negativním slova toho smyslu. S přísností a zžíravostí prostě ojedinělou kritisuje všecko, co kolem sebe spatřuje (Bartoš 1927, 430-431).

Výčet dalších charakteristických rysů iluzionismu:

„Se skepsí čistě noetickou (nevírou ve spolehlivost smyslů a rozumu, s nevírou v adekvátnost lidského poznávání) ruku v ruce u ilusioniků jde *skepse morální*. Ilusionikové nedovedou uvěřiti, že by základním vznětem lidským, z něhož všecko ostatní bylo by lze odvoditi, byl altruismus; domnívají se naopak, že primérní impulsí morální jest lidské sobectví, jež ovšem bere na sebe nejrůznější podoby, každé tvrzení opačné pokládají pak za docela neodůvodněnou idealisaci lidského nitra. Další formou ilusionistické skepse jest ilusionistický *ateismus*. Pojem boha jest z iluzionismu vyloučen, a to bůh i jako první příčina všeho ostatního i jako cíl, k němuž všecko spěje. Tím také z iluzionismu mizí pevný bod, kolem něhož kdysi vše ostatní rotovalo“ (Bartoš 1927, 434-435).

„Možno tedy u ilusioniků mluvit o skepsi *totální*, o skepsi, rozrůstající se na všechny strany a všemi směry“ (Bartoš 1927, 439).

„Co hlavně iluzionismus u člověka zdůrazňuje? Racionalismem tato nauka dávno není, protože upozorňuje spíše na přecenění nežli na

nedocenění rozumu ve filosofiích dosavadních. Cit v ní nehraje rovněž valné úlohy. Co tedy má na mysli nejspíše? Jistě *vůli*: člověk, podle ilusionismu, jest především bytostí volní, bytostí o něco usilující, bytostí po něčem toužící. Ilusionismus jest tedy především voluntarismem“ (Bartoš 1927, 446).

„Znova a znova objevuje u ilusioniků přirovnání života ke *hře* a *hry* k životu. Co to znamená? Co bylo řečeno vlastně už předchozími řádky: že život jest individuálním výtvořem, který nemůže býti předem vymezen žádnými pravidly. Člověk nechce za sebou život táhnouti jako těžké závaží, nýbrž chce budoucnosti hleděti vstříc nepoután jakýmikoli předsudky. Chtěl by svůj život připodobniti letu orla a bezstarostnému kroku mladého hříbete. Cítí, že životní míza proudí jeho žilami, i chtěl by dáti průchod tomuto vlnobití. Chtěl by vybiti všecku svou životní touhu, chtěl by pocítiti, že opravdu životně tvoří. Chtěl by, aby nikdo neměl práva něco mu nakazovati, aby nikdo neměl práva ani, něco mu zapovídati. Hra znamená vždy jistý pocit hedonistický, jisté visutí ze závazků společenských: ona znamená vždy vytvoření nové sféry pro člověkovu jednání, s jakou život pojmáný apriorně a zatížený konvencemi jest v přímém rozporu. Hra znamená vždy lehkost a nepředvídatelnost, ona znamená i překypění, nespoutanost a nevázanost. Znamená napětí, ale napětí *sui generis*, v němž účastní se sterá náhoda, již finalismus jen nerad bere v úvahu. Hrátí, toť nechávat se unášeti silami, jichž nedovedu zvládnouti, a pouštěti se s nimi v boj. Snad právě mne – uvažuje ilusionik – Štěstěna nazve svým přítelem, snad právě mne vynese na povrch; a padnu-li, kdo mně to může zazlít, když někdo přece padnout musí? A pak: neodčinitelným ve *hře* není nic, neboť lze hrátí znova. Teoretikové *hry*, jak jsme viděli, za jeden z hlavních význaků jejích pokládají okolnost, že ze *hry* lze člověku kdykoliv libovolně vyjítí. Život pojímáti jako *hru* znamená tedy hrátí tak dlouho, pokud mne to nemrzí“ (Bartoš 1927, 455-456).

„Pro ilusioniky pojem *abnormálnosti* není zvláštní kategorií, do níž by měli býti zařazováni pouze šílenci. Všichni jsme do jisté míry

abnormální, protože si svět konstruujeme fantasijně. Tam, kde se staví do pozadí podíl rozumu na lidském jednání a kde na místo rozumu nastupuje fantasie, tam přechod mezi jedinci normálními a jedinci abnormálními může být nanejvýše kvantitativní, nikdy však kvalitativní. Rozbor jevu sugesce, ilusi tak blízký, by to jen potvrdil. Podle ilusionistů svět jest naší představou a bovarycký úhel je tu větší a tu menší, existuje však v každém případě. Mezi existencí a poznáváním jest vždy rozpor a présompce individuální pracuje neomylně. Zkresleně vidíme všichni, není tedy rozdílu mezi lidmi. Tu ilusionistické zmocňují se výsledku studií psychiatrických, podnikaných ve Francii hojnou měrou od dob *Charcotových*. Typ lidský tedy, který u ilusionistů v teorii i v uměleckých dílech převládá, jest typ člověka normálního, u něhož se však projevují rysy abnormální. Sklon ke grotesce je tím dán. Lidé simulují, aby před jinými zakryli své individuální myšlenky a aby od druhých nebyli pronikáni. Lžou a tváří se jinými, nežli jsou. Jsou ovládáni bláhovými myšlenkami, jež každému jinému nežli jim samým musí se jevit naprosto neuskutečnitelnými. Podnikají hloupé kousky, o nichž se domnívají, že jsou bůhví jak duchaplné a velkolepé. Avšak celou tendencí ilusionistů jest dokázati, že lidé, kteří si tak počínají, hrají v lidské společnosti zcela důstojnou úlohu, že zastávají důležité úřady a jsou zkrátka v lidském kosmu kolečky, bez nichž by se tento velmi špatně otáčel. To jest právě důsledek stanoviska, které ilusionistické k lidské bytosti zaujímají. Místo „abnormální“ snad by se o člověku dalo spíše říci, že jest *komplikovaný* a jen nesnadno proniknutelný. Že životní lež a egocentrické stanovisko mu zabraňují, aby si rozuměl; že jest k sobě i k jiným nekritický a že na očích visí mu šupiny, jež mu znemožňují, aby rozpoznal své chyby, jež dělá na každickém kroku“ (Bartoš, 1927, 448-449).

Svým absolutismem Klíma překonává některé nedostatky „tradičního“ iluzionismu. Filozofův absolutismus nutně musí vyústit – jak uvidíme – k pojetí „egodeismu“. Tímto „mystickým“ řešením se Klíma odlišuje zejména od estetizujících iluzionistů typu Konráda Langeho.

Extrémní skepsí prostoupený iluzionismus ústí v čirý nihilismus; avšak toto *nihil* je současně *cokoli*, absolutní možnost všeho myslitelného a nemyslitelného, neustálá herakleitovská změna, „všemožné“, absolutno samo. Ze světa bez hodnot, světa-fantómu, nesvěta, černé absurdní díry vzpíná se tento básník k odvážnému, nemožnému a ve své podstatě zoufalému letu „... s cílem: zabít všechno utrpení, dojít neměnného blaženého klidu filosofickým, aeternitním hleděním na vše, souveraině komandovaným, zorganizovaným“ (Klíma 1946, 167-8).

Vycházejí z některých stránek Schopenhauerovy filozofie (která mu zprostředkovala vlivy filozofie východní), upírá Klíma – jak jsme výše ukázali – objektivnímu světu reálnou podstatu. Svět je pouhým zdáním, fikcí, iluzí. Ovlivněn Berkeleyovým solipsismem dochází k závěru, že reálně existují pouze psychické stavy, *vědomí*.

„Jediné možné jsoucno je vědomí, myšlení v nejširším smyslu, – základní důvod: fikce jsoucno předpokládá ideu vědomí – sum, ergo cogito: vědomí má vytvořen pojem jsoucno jakožto výhradně své označení, praedikat, jsoucno má smysl výhradně jen vzhledem k vědomí...“ (E. Chalupnému, 2.5.1912 – Klíma 1940, 53).

„Svět v jediné *obstojném* smyslu znamená *jsoucno* vůbec, t.j. duševní stavy *moje, mé* vědomí...“ (Klíma 1946, 193).

„Za hmotou skryté, k smyslové činnosti popud dávající X. může být jen vědomí. Vědomí jest původní, jednou už sama od sebe existující substance světová, a svět jest jen množství na sebe působících duševních stavů“ (Klíma 1928, 26).

Tento krajně subjektivistický postoj důsledného solipsismu nazývá Klíma *egosolismem*. Vědomí má u Klímy jednu důležitou vlastnost: je volní povahy. Klíma někdy „vědomí“ a „vůli“ přímo ztotožňuje. Tento fiktivní svět je ve svém souhrnu nakonec *bez hodnoty*. Svým pojetím vůle však Klíma výchozí metafyzický nihilismus překonává. Vůle (= vědomí) je totiž zřídlem nejsvobodnější volnosti, je zdrojem „Všemožného“, je absolutním „quodlibet“. Tím je přece jenom statuována hodnota tohoto fiktivního světa, tkvící v suverénnosti „já“ (vůle). Základ takto

pojatého vědomí-vůle nespočívá v touze, nýbrž v *rozkazu*: jen nejvyšší rozkaz, jenom nadlidská vůle k jednotě a kladu, která riskuje, že alogika se promění v šílenství (a stěny mezi oběma jsou tenké, přetenké), jenom posedlost „naprostostí“ mohla se pokusit spojit nepřekonatelnou propast mezi subjektem a vnějším světem v jedno absolutní univerzum, v metafyzicky pojaté *vědomí*.

Egosolismus je první významnou etapou Klímovy filozofie a překonáním jejího počátečního nihilistického východiska. Za Klímovým egosolismem snadno postřehneme úsilí po sebezhodnocení, i když promítnuté („ontologizované“) do filozofické roviny. Distinkce subjektivní – objektivní se Klímovi stává východiskem a indikátorem hierarchie hodnot.

„Bud' je něco, ať už cokoli, nade mnou, – a vše, co bylo by mimo mne, nade mnou by bylo, – a pak jsem věčně pes /.../ nebo pes nejsem, a pak není nic mimo mne. Aut egosolista, aut pes /.../“ (Klíma 1948 a, 175).

Mezi oběma alternativami se Klíma rozhoduje pro krajní subjektivismus. Z egosolismu je už pouhý krůček k nejvyššímu cíli „filozofické praxe“, k bytí bohem, k sebebožství, které Klíma označuje jako „ego-deismus“, „Deoessence“. Úsilím *o vlastní sebebožství* se dovršuje Klímův zápas s nicotou, nehodnotou života a světa, což ostatně Klíma výslovně zdůrazňuje.

„Bůh chce vše: postačující glorifikace všeho ‚zla‘, ať to utrpení nebo špína nebo slabost nebo malost: a vůbec všeho“ (Klíma 1946, 178).

A v dopise příteli (4.11.1917)): „Idea, která původně měla mně, – jakožto nejvyšší povznesení se, sloužit mně jen za prostředek k aboliaci utrpení, stala se teď cílem, vyplnila celou duši; jako něco nejnižšího odhodil jsem dosavadní praksi, jen jeden cíl vida od doby té: stát se Bohem, v nově uzavřené jeho podobě, *trvale* ...“ (Klíma 1942, 105).

Jaký je podle Klímy nejvyšší predikát boží existence a moci? Jestliže pravdu nelze opřít o „první příčinu“, jestliže tedy pravda neexistuje, pak za pravdu mohu dosadit to, „co vždy kážu, aby jí bylo“ (Klíma

1946, 173), tedy *cokoli*. Není absolutní ani relativní pravdy, z toho plyne, že svět je iluzí. Iluzívnost světa Klímovi otevírá cestu k volnosti a kráse. „Podstatou krásy je čarovnost, podstatou čarovnosti zázračnost, podstatou zázračnosti iluze, – jádrem jak zázračnosti tak iluze je alogicita“ (Klíma 1940 a, 17). Tím, že svět je iluzí, – jak jsme uvedli – je současně *hrou*. A tato hra je neomezená a nevyčerpatelná ve svých možnostech a kombinacích. A hrající si nemůže být jiný než absolutní, tedy bůh.

„Co může chtít – Bůh? Jedině – *vše*. Tedy dosáhne ve věčnosti všeho myslitelného – i nemyslitelného, – např. je nyní mnou /.../ Omnismem nazývám tuto panrealisaci“ (Klíma 1946, 178).

Při těchto Klímových vývodech – které se ve své doslovnosti blíží šílenství – si musíme uvědomit, že autorova „filozofická praxe“ není filozofickým „systémem“ v běžném smyslu, nýbrž spíše záznamem určitých extatických stavů, mystických praktik, jak je nalézáme u mystiků ať evropských, nebo orientálních.

Jsme si vědomi, že v krátkém nástinu jsme nevyčerpali složitou a extrémní Klímovu filozofii. Nejde nám však primárně o Klímovu filozofii, jako spíše o její funkci v Klímově suicidálním vývoji. K některým složkám Klímova filozofického myšlení se ještě vrátíme při detailnější analýze filozofových suicidálních tendencí.

4. Analyzovaný materiál a vnější okolnosti

přípravy k sebevraždě

Klímovo literární dílo (včetně deníků a korespondence) má zvláštní a pro psychologickou analýzu cenný ráz. Lze je stručně charakterizovat jako *antiliterární*. Klíma považoval svoje filozofické a umělecké texty v podstatě za čistě *soukromý záznam*, prostředek k zachycení a ozřejmění velmi subtilních a prchavých psychických stavů. Představa „díla“ v běžném smyslu byla Klímovu lidskému a filozofickému naturelu zcela cizí.

„V mládí jsem si řekl, že vydám, jako předsokratikové, v stáří jen jednu jedinou knihu ... později, že zanechám po sobě – nanejvýš – jen rukopisy. Zevní okolnosti chtěly jinak... Když už se stalo, nemá smyslu mlčet“ (Klíma 1946, 182).

„Mohl bych klidně ukončit tento sen (tj. život; moje pozn. J.V.) vše hlavní jsem udělal a myriády let přikulhají teprve pomalu za tím, co jsem myslil (ne napsal – což je vedlejší). Vytvořil jsem vše, co jsem chtěl (*v sobě* – což je hlavní), ... ale mohu se ještě obléci listy, květy a plody – už v tomto snu (opět: hlavně pro *mne* – teprve v druhé řadě literárně)“ (Klíma 1967, 283).

Pouze vnější, finanční nesnáze přiměly filozofa, aby vůbec publikoval.

„Rozhodl jsem se /.../ hlavní výsledky mého dosavadního myšlení co nejstručněji publikovat – z důvodů hlavně peněžních, proti své zásadě, známé u předsokratovských filosofů, dnes paradoxní: žít jen svému sebezdokonalování, ve stáří, sdělit lidstvu jedním jediným spisem výsledek svého života“ (Klíma 1967, 272).

Klímovo sepětí soukromého života a filozofie (filozofické práce na vlastním sebezdokonalení) bylo tak jednoznačné, že se dodnes filozofův občanský život jeví jako něco mimořádného, až patologického. Ne nadarmo se Klíma sám nazýval moderním Diogenem: přerušil středoškolská studia (ačkoli byl výborným žákem), nezvolil si žádné občanské povolání, s despektem pohlížel na jakékoli občanské pocty a vnější úspěchy. Celý Klímův život je určován hledáním smyslu života. Možnost „žití pro sebe za všech okolností“ (Klíma 1937, 25) byla životní Klímovou devízou. Tímto postojem je také určen filozofův vztah k vlastnímu literárnímu dílu, které svědčí o mimořádném nadání a neobyčejné pracovitosti, má však – jak jsme už zdůraznili – „soukromý“, antiliterární ráz. Naše pojetí „antiliterárnosti“ ovšem neznamená, že autostylizační prvky by v Klímových písemných projevech i v jeho chování *vůbec chyběly*. S určitou mírou autostylizace je nutné počítat – třeba jen potenciálně – v každém lidském projevu, tím spíše ve výrazových prostředcích tvůrčí osobnosti.

Autenticitu retrospektivně analyzovaných osobních dokumentů (deníků, dopisů ap.) nelze ovšem verifikovat přímo. Můžeme však alespoň nepřímo stanovit – na podkladě funkčního významu, který tvůrce do písemného projevu vkládal – určité *stupně authenticity*. Zejména deník může mít u jednotlivých zkoumaných osobností často značně odlišnou funkci. Deníková výpověď, obracející se k vlastnímu tvůrci jako jedinému čtenáři, plní jinou úlohu než výpověď literární, určená pro veřejnost. Katarzní funkce (vzhledem k autorovi) stojí u obou druhů deníků v popředí, autenticita neliterárního, „intimního“ deníku je pochopitelně vyšší a pro psychologii cennější. Nebezpečí literární stylizace je v „intimním“ deníku menší. Že pro psychologickou hodnotu memoárového materiálu jsou významé ještě jiné faktory, např. pisatelova schopnost introspekce a adekvátního vyjádření prožívaných psychických obsahů, není třeba ani zdůrazňovat.

Nejobsáhlejším zdrojem informací o Klímových suicidálních tendencích je torzo deníkových zápisů z let 1909-1917 a výbor korespondence s přáteli 1909-1914 (vydáno společně pod názvem „Boj o Vše“, čtrnáct let po Klímově smrti 1942). Další důležitá publikace „Duchovní přátelství“ (Klíma 1940) obsahuje korespondenci s E. Chalupným a O. Březinou z let 1905-1927. Zveřejnění Klímovy korespondence (Klíma 1940) bylo kritizováno jako výraz hrubé indiskrece (Popelová 1940). Pro psychologa nebo pro patopsychologa umění a kultury, psychiatra, sociologa jsou však tyto materiály neobyčejně cenné; snad cennější než pro literárního historika. – K uvedeným pramenům o Klímových suicidálních tendencích možno přiřadit Klímův vlastní životopis (Klíma 1937), dále dvě publikace s důležitým svědectvím filozofových přátel (Klíma 1941; 1948) a Klímův „Filosofický dopis“ (Klíma 1940a). Další drobné ukázky z Klímových deníkových záznamů a korespondence (Klíma 1937a; 1934) dokreslují a doplňují údaje základních pramenů pouze v nepodstatných rysech. Tematika sebevraždy a smrti prostupuje však většinu Klímova filozofického a beletristického díla (Klíma 1928a; 1937; 1946; 1948a; 1932; 1967; 1938; 1948).

Po roce 1989, s uvolněním komunistické cenzury nastává boom ve vydávání jednak Klímových spisů (většinou reedicí dříve už publikovaných prací), jednak některých doposud netištěných rukopisů. Mezi studiemi o Klímovi dominuje zasvěcená a materiálově bohatá literárněhistorická práce Chalupeckého (v roce 1991 samostatně, v roce 1992 jako součást Chalupeckého knihy *Expresionisté* (Chalupecký 1992)). Chalupecký se v ní opírá o některé nové rukopisné prameny z Klímovy pozůstalosti a hodnotí Klímu jako originálního filozofa a umělce. Právem mimo jiné ukazuje na nebezpečí autostylizace v souvislosti s některými autobiografickými výroky. Vydání nových, doposud nepublikovaných Klímových textů nepřináší však nic podstatně nového k našemu tématu – sebevražedným tendencím filozofa.

Z Klímových deníků se bohužel zachovala pouze část, protože většinu svých zápisů Klíma v období intenzivní přípravy k sebevraždě spálil. Klímova korespondence uveřejněná spolu s deníky i samostatně (Klíma 1937; 1940; 1940a; 1941) bohužel neobsahuje odpovědi filozofových přátel (až na několik dopisů O. Březiny). Klíma patrně došlou korespondenci také zničil s částí deníků i literárních prací. Tak jsou tyto dokumenty asi nenávratně ztraceny. Zejména z hlediska naší tematiky lze litovat těch dopisů, kterými přátelé (hlavně E. Chalupný a A. Pavel) reagují na Klímovo rozhodnutí ukončit život sebevraždou.

Deník „Boj o Vše“, základní pramen našich informací o suicidálních tendencích L. Klímy, je místy psán v nesnadno rozluštitelných zkratkách, jak byly psychické stavy, myšlenky a nápady pisatelem bezprostředně zaznamenávány. V doslovu k „Boji o Vše“ píše editor a zasvěcený znalec Klímova života a díla J. Kabeš: „Kdežto jiné rukopisy Klímovy, dopisy a beletrie, se vyznačují jednotností písma místy až krasopisného a velkou zevní „pořádností“, působí deníky, črtané chvatně, často asi jen na koleně, i zevnějškem svým jako něco vyjíměčného“ (Klíma 1942, 143). Vnější úprava Klímova deníku je dalším dokladem „neliterárnosti“ textu. Po formální stránce se deník jeví jako náčrtek, pouhý surový materiál k něčemu, co by mohlo být popř. zpracováno

do filozofického nebo uměleckého tvaru. Po obsahové a funkční stránce však jde o dohotovený celek, jehož účelem bylo *bezprostředně* zachytit určité psychické stavy a prožitky. Tento Klímův deník je psán částečně cizojazyčně. Čeština se střídá s němčinou mnohdy v jediné větě, na několika místech jsou zápisy psány latinsky a řecky.

Text citujeme jednotně v českém překladu, pečlivě a citlivě pořízeném editorem výboru. Kabešovy i naše vlastní vysvětlivky k textu jsou uvedeny v hranatých závorkách, s označením autora vysvětlivky. Proložená místa v textu provedl v originálu sám Klíma, proto je nedoprovázíme zvláštní vysvětlivkou. Po formální i obsahové stránce se nám zdá přiměřenější neuspořádat materiály chronologicky (až na některé výjimky), nýbrž rozdělit je *tematicky* podle charakteristických rysů Klímova suicidálního jednání.

Počátek vážného sebevražedného jednání u L. Klímy můžeme klást do roku 1912, kdy se v autorových deníkových záznamech objevuje první zmínka o sebevraždě. Jde však o úvahu teoretického rázu.

„Považuj sebevraždu za nejsamozřejmější ze všech povinností, kategoricky káže vše vznešenější v člověku okamžitou sebevr.; co se jí vzpírá, je vše černé na něm, zvířecí –“ (Klíma 1942, 29).

Deníkový záznam z konce roku 1913 nás už přímo uvádí do konkrétních příprav k sebevraždě. Jelikož však deník je torzem, můžeme z dochovaných zbytků z roku 1912 a 1913 pouze přibližně usuzovat, že vážné rozhodnutí spáchat sebevraždu uzrálo v Klímovi patrně v těchto letech. Část prvního zápisu o konkrétních přípravách k sebevraždě (zápis z 18.12.1913) zní:

„Nálada dnes skoro excelentní. V rozhodnutí zase dále upevněn. Vše pod střechem, obstojná jistota nyní. Den slunný. I nálada. Ulehčení – jen s radostí, bez nejmenší stopy bázně myslím na vysoký čin (tj. sebevraždu – moje pozn. J.V.). Rozhodnutí, učiněné včera v lese, zní: Jestliže se, než začnu s pálením, nestane něco *velmi příznivého*, – zcela určitě! (to ‚velmi příznivé‘ instinktivně, ale přísně posuzovat!). Kdyby však mělo být i toto rozhodnutí změněno, musilo by se stát něco *zcela*

mimořádného (po 2. hodině, 19. v pátek); nehledě na to je možný odklad, ale jen odklad – přihodí-li se něco potěšitelného, ale ne příliš důležitého a rozhodujícího“ (Klíma 1942, 81).

Ze závěrečné části zápisu by se dalo soudit, že Klíma už před 18. prosincem 1913 si patrně stanovil určitý termín nebo několik termínů pro provedení sebevraždy, od nichž později ustoupil.

Torzo deníku z roku 1917 (4 zápisy z února 1917) už neobsahuje žádnou zmínku o sebevraždě. Máme však zachován Klímův dopis, psaný příteli M. Srbovi (ze 4.11.1917), ve kterém Klíma účtuje s předcházejícím obdobím svého filozofického vývoje (zejména s praktickou aplikací „egodeismu“). Dopis má zásadní význam pro pochopení Klímovy filozofické suicidální motivace (proto se k němu ještě vrátíme). Prozatím z něho uveďme citát, který jednoznačně vyjadřuje Klímův „návrat k lidskému“, *překonání suicidálních tendencí*.

„Tři cesty byly teď přede mnou: pokračování v dosavadním: na konci jejím seděla pitvorně se šklebící Blbost; absolutní heroismus a Lhostejnost činu: na konci černě strměla smrt; a provisorní návrat k lidskému. Rozhodl jsem se pro návrat k lidskému...“ (Klíma 1942, 107).

Nejzávažnější a *nejkritičtější* sebevražedné tendence L. Klímy lze situovat zhruba do *období šesti let* (1912-1917), tj. do 34-37 let filozofova věku. V roce 1913 nabývají suicidální tendence vážné a nebezpečné podoby a přetrvávají s nestejnou intenzitou v letech 1914-1916. V roce 1917, se změnou Klímova filozofického postoje, ustávají.

Pro objasnění intenzity a dynamiky sebevražedného jednání je důležitý popis vnějších příprav k sebevraždě. Pokusíme se nyní prozatím zcela abstrahovat od celé motivační struktury a popsat pouze samotné *sebevražedné chování* (konkrétní přípravy k činu) a s nimi spojené pocity, jak je bezprostředně odrážejí Klímovy deníkové záznamy. Mimo svůj deník (Klíma 1942) se filozof nikde – ani v díle, ani v korespondenci – nezmiňuje o podrobnostech svých konkrétních příprav k sebevraždě, i když o motivech vlastního suicidia a vůbec o problému sebevraždy píše dosti často – přátelům i v díle.

Zápisy uvádíme chronologicky.

Zápis z 20.12.1913: „... Procházka do lesa u Úval, krátká jen. Stav ošklivý, leč S.M. (vysvětlena slovy Selbst-Mord – *sebevražda* – dává tato zkratka smysl ve všech případech – proto ji v dalším označuji S.V. – poznámka J. Kabeše) s tím neměla co dělat – jen největší chaos, oscillace ... Přesto hodně úspěšných příprav. Včera rovněž špatně, stav teprve večer lepší, pevnější. Jistě proto i určité kolísání v rozhodnutí – ale povrchní jen ... Dnes táž procházka, jen po silnici u Úval. Tam jsem na kopci v jednu hodinu kouřil – slunce báječně hrálo. Rána do země; kule se odrazila od kamene; (první “revolverová zkouška,” – moje pozn. J.V.) stav špatný, avšak strachy žádné, povrchní oscilování neustále větší – pryč s tím! Staniž se v pondělí a dost! Všechny papíry začnu pálit až zítra ve 2 hodiny – času vždy dost! Poslední dny se stále zabývám (zkratka sch.S.- pozn. J. Kabeše).. – skoro klid, neboť *všechno* mne nyní, jako *nikdy* dříve, tíží, překází mi, zraňuje mne. K večeru lépe – jako po celý tento čas; psán román a aforismy ...“ (Klíma 1942, 81-82).

Zápis z 21.12.1913: „... stav proti posledním dnům podivuhodně dobrý a pevný. Nálada vítězná; tento život dráždí jako exagoge (odchod, smrt – pozn. J. Kabeše). Teď skoro jedna hodina; po 1 1/4 hodině definitivní deliberace a rozhodnutí, dříve než přijde listonoš; pak: [1.) a 2.) zkratky – J. Kabeš] 3.) fysická příprava, 4.) psaní. Počasí chladné a zasmušilé. Rozhodnuto zítra odpoledne v Praze něco prodat a večer provést akt (... zkratky .. – pozn. J. Kabeše). To, čeho by bylo nyní především třeba: la gaya energia.. Mojí hlavní vadou jest zatemněnost – znamení, znak, posledních let“ (Klíma 1942, 83).

Klíma pokračuje samostatným zápisem téhož dne (21.12.1913): „„Přelomit celý ten proces – snad proces ozdravování? Přestříhnout to snad v jádře dobré vlákno? Avšak nejvyšší životní moudrost zní: je *k usmání* lhostejno, co se tu děje, co člověk činí – *Nesrat se* se životem: moudrost budoucnosti. Všichni lidé *serou se* s ním – To zůstává opovržení hodným za všech okolností – Došel jsem výše, kde stojí

se mimo prospěšno a škodlivě – pro celou věčnost.. Pryč se žebráckými drobtý poznání! Brzy uvidím vše v celosti – Sbíráni drobtů je maření času; sbíráni drobtů – toť animalní život ...“ (Klíma 1942, 35-36).

Zápis z 22.12.1913: „Včera v 1 1/2 hod. jsem spálil v přírodě asi 60 filosofických archů (škoda!) – doma pak po hovoru s ** exag. (viz zápis 21.XII. – pozn. J. Kabeše) odložil do 6. února. Příčiny: ani stopa bázně, ale 1.) nebyl jsem hotov s přípravami a předběžn. – a velmi mi záleželo na dni slunovratu, 2.) nervosní *spěch*, chaos – ale já chci náladu slunnou, 3.) získání času – ještě různá přání, naděje.. 4.) ‚Plovárna‘ a A. 5.) poslední pokus ... Pavel Chalupný – přece naděje do života“ (Klíma 1942, 84).

Zápis 7.1.1914: „... Jaképak velké přípravy? Skok – a dost! Nálada pro to jasná – jen půvab od toho čekám“ (Klíma 1942, 85).

Zápis 8.1.1914: „... Od P. přišel v poledne potěšující dopis – ale jak málo! Rozhodnutí zůstalo; jde *jen* o den. Neustále se na to těším – žádný strach. Chci však, abych při tom měl co nejvhodnější náladu. Pozor! Svárům z cesty! Včera v 9 hodin, když jsem šel do Úval na procházku, skoro pevné rozhodnutí s * a ** (patrně Klímova nevlastní matka a její snoubenec, u kterých Klíma v Horoušánkách bydlil – moje pozn. J.V.) všechny peněžní záležitosti zkrátka skoncovat. To ulehčuje. Sněno o posledním dopise P. a Ch. (Patrně přátelé ing. Pavel a prof. E. Chalupný – moje pozn. J. V.) ... Do 2 hodin dne *dělat*... jako by... zítra.., pak silné přemýšlení“ (Klíma 1942, 86).

Zápis z 15.1.1914: „Odloženo – a pak několik dní ode dne ke dni, teď na 22./I. ... Stav relat. velmi dobrý ... Rev. zkouš. – (Patrně opakovaná „revolverová zkouška“, – moje pozn. J. V.) ... Vše uspoř. – progr. hot., – ale slabost v provedeních – k přikročení k tomu; ...“ (Klíma 1942, 45).

Zápis ze 17.1.1914: „... V kuchyni leží králík a umírá – působí to na mne silně – skoro jako ‚Vašek‘. Přípravy, vnější i vnitřní, pokročily o kus. Teď jen *opravdovou sílu*“ (Klíma 1942, 87).

Zápis z 27.1.1914: „Co teď? (do 1/2 3 zítra): ... 4.) přípravy, 5.) přemýšlet o filosofické stránce sebevraždy, 6.) o hmotné stránce ...“ (Klíma 1942, 88).

Zápis z 29.1.1914: „... Pálení zase odloženo... Dnes v 10 hodin přišli s návrhem, abych tu zůstal asi půl roku – abych napsal dopis, že by to tak rychle dobře nešlo atd. Váhal jsem asi 1/2 hodiny – nakonec jsem však povolil. Hlavní důvod: Neprovést sebevraždu tak spěšně, ve špatném rozpoložení, jakoby k tomu hnán, bezectně, nýbrž z vlastního popudu, jaře, bez příčiny, – náhle, tak asi už za týden; jen získat čas! Jinak by se všechno ovšem mohlo obrátit docela jinak .. Osud ... Povoloval jsem, S.V. (Sebevražda) však panovala a panuje ještě ...“ (Klíma 1942, 88).

Zápis z 31.1.1914: „... Dokončen dopis i ostatní, co patří k S.V. – to hlavní zaměstnání ... S.V. mít pohotově. – Docela určitě přesun těžiště směrem k vnějšímu – žít – ...“ (Klíma 1942, 89-90).

V zápisech vzniká mezera mezi koncem ledna a listopadem 1914. Klímova korespondence s přáteli však dosvědčuje, že vážné sebevražedné tendence trvaly dále. Korespondence však obsahuje pouze úvahy o sebevraždě a osvětlení vlastní motivace, nikoli však popis přípravy ke konkrétnímu činu.

Zápis 12.11.1914: „... Stav se stále zlepšuje, vnější postavení zhoršuje. Nového nic – mám pokoj. Sebevražda převládá stále v nejvyšší míře; vážněji než kdy; nestane-li se zázrak, udělám si konečně ten pěkný *výlet* ... Byl bych úplný blázen, kdybych tu zůstal v těchto poměrech ještě další zimu. Se spalováním už započato! – Mnoho intelektuální práce – rozličné..“ (Klíma 1942, 93).

Poslední zápis o konkrétních přípravách k sebevraždě je z 18.11.1914: „Nic nového. Vše odevzdáno plamenům. Ostatní mohou být skončena na dvou forech. Jsem svoboden. Pravděpodobně 24. II. ...“ (Klíma 1942, 95).

Uvedené datum znamená patrně nový termín uskutečnění sebevraždy. O přetrvávání suicidálních tendencí v následujících letech nás informuje Klímova korespondence s přáteli. Deníkové záznamy z let 1915-1916 se nedochovaly a torzo deníku z roku 1917 už žádnou suicidální tematiku neobsahuje.

K sebevraždě je zapotřebí jistého psychologického vývoje, nutné „přípravy“, aby tendence k smrti nabyly převahu nad pudem sebezáchovy (Leonhard 1965). Zejména u bilanční sebevraždy může hrát *časový faktor* významnou úlohu a rozhodujícím způsobem ovlivňovat suicidální jednání. Sebevrah se vlastně nachází v situaci člověka odsouzeného na smrt: žije v neustálém očekávání smrti, ve stupňujícím se psychickém napětí, které vyčerpává jeho fyzické i psychické síly. Sebevrah je takto – bez ohledu na původní příčiny a suicidální motivaci – uveden do další stresogenní situace: protichůdné tendence nutící suicidanta zaujmout jednoznačný postoj typu „buď – anebo“ vyvolávají v něm silnou psychickou tenzi. V pozadí suicidantova náhlého rozhodnutí k sebevražednému činu – pro okolí často zcela neočekávanému – může v takových případech stát výsledné rozhodnutí: raději jednoznačnou jistotu smrti než do krajnosti prodlužovanou nejistotu života. Výrazem takového psychického stavu jsou patrně slova Klímova deníku: „Jaképak velké přípravy? Skok – a dost!“ (Klíma 1942, 85).

Velmi zajímavá je Klímova zmínka o dvou „*revolverových zkouškách*“. Záznamy (z 20.12.1913 a 15.1.1914) jsou sice kusé, bez bližšího komentáře, lze však z nich vysoudit, že Klíma si „revolverovou zkouškou“ ověřoval, nakolik je pud sebezáchovy oslaben a v jaké míře je tím otevřena cesta k závěrečnému suicidálnímu činu. Fakt inscenace „předběžné zkoušky“ nás přivádí k úvaze, zda za mnohým suicidálním pokusem nebo nápadně „nemotorně“ provedenou dokonanou sebevraždou nestojí původně pouze zamýšlená „sonda“ do sebezáchovného pudu. V průběhu takové „zkoušky“ mohou být u některých disponovaných jedinců evokovány psychické pochody, předem nezamýšlené, které vedou k uskutečnění vážného pokusu nebo dokonané sebevraždy. (V některých případech může jít při takové zkoušce o nešťastnou náhodu, tedy o sebezabití.)

V období příprav k sebevraždě nabývají pro suicidanta nepatrné příhody a maličkosti (náhodné setkání s lidmi, určité počasí ap.) zvláštní a často mimořádný význam. V Klímových zápisech se projevuje tato jasná tendence ke zveličení, ke *zvýznamnění* nepatrných událostí.

5. Podpurné faktory suicidálních tendencí

Zmínili jsme se už o Gauppově (1905) rozlišení motivu a příčiny. Zatímco motivace je suicidentem vědomě kladena do kauzálního vztahu k suicidálnímu chování, vědomá spojitost mezi příčinami a sebevražděným jednáním může chybět. Jednotlivé faktory lze mnohdy jen s velkou námahou odhalit; zejména lze obtížně určit míru jejich podílu na suicidálním vývoji individua. V chování sebevraha nepostřehujeme většinou příčinné faktory přímo, nýbrž pouze jejich *symptomy*, z nichž potom usuzujeme na *základ*. K odhalení pravděpodobných příčin sebevražedného jednání je proto nezbytné znát některé významné skutečnosti sebevrahova života.

Ve většině prací o sebevraždě se příčiny dělí na endogenní a exogenní. Toto rozdělení je pro detailnější psychologickou analýzu značně problematické. Mezi exogenními a endogenními příčinami nelze totiž stanovit ostrou hranici (Stengel 1961): některé příčiny jsou etiologicky nevyhraněné, mají aspekt obojí (endogenní i exogenní). Tíživé sociální postavení může být výrazem jedincovy inadaptability vůči prostředí, či-li symptomem spíše endogenní složky; může však být stejně i výrazem objektivně působícího vnějšího vlivu: hospodářské krize, nezaměstnanosti ap. Např. Klíma se nestaral o dědictví, získané po rodičích, a tak se dostal do tíživé finanční situace: jeho jednání vyplývalo z určitých (endogenně podmíněných) rysů osobnosti. Na druhé straně však nelze nevidět skutečnost, že inflační tendence v národním hospodářství, způsobené 1. světovou válkou, vytvořily pro filozofa, který se rozhodl žít z „podstaty“, z dědictví, objektivně nepříznivou situaci.

V souvislosti s *příčinou* vzniku suicidálních tendencí Ladislava Klímy musíme si položit zásadní otázku, zda Klímovy suicidální tendence mohly být konstituovány *pouze* vlivem literatury (zejména dílem Fr. Nietzsche). Existuje tedy něco jako „vraždící literatura“? Nikoli! Literatura je *ideová složka* podporující nebo brzdící sebevražedné tendence,

které jedinec už nosí v sobě. V tomto smyslu lze plně souhlasit s André Gidem, jak jsme už uvedli, že ti, které „zabila literatura, už nosili smrt v sobě“ (cit. Deshaies 1947, 53). Skrytou, samotným Klímou neuvědomovanou příčinou (přidržíme-li se Gaupova rozlišení na „příčiny“ a „motivy“) vzniku suicidálních tendencí, byl *prožitek ztráty příbuzných*, který u citlivého chlapce v pubertálním věku vyvolal základní nihilistickou polohu. Následné „řešení“ (tedy suicidální motivace) bylo konstituováno literárními vlivy, zejména Fr. Nietzsche. Takto vzniklý kauzální vztah příčiny a následné suicidální motivace však není nevyhnutelně nutný. U mnoha dalších jedinců, kteří prožili obdobnou zkušenost jako Klíma (např. miliony lidí ztratilo v nacistických a komunistických koncentračních táborech svoje příbuzné), nevyvolala otřesná životní událost suicidální tendence.

Na význam rozhodujícího životního prožitku – ponecháme-li stranou Diltheyovu koncepci „prožitku“ (Dilthey 1910; 1980) a následné rozpracování této koncepce dalšími autory, problémově z Diltheye vycházejícími – ukázal velmi zajímavým způsobem představitel intuitivní a kontemplativní filozofie Vladimír Hoppe (1882-1931). Podle Hoppeho výrazný životní zážitek otevírá cestu z našeho empirického vědomí do oblasti „vědomí transcendentálního“ (Hoppe 1992, 20). Stav metafyzického vědomí prožil Hoppe jako chlapec ve svých patnácti letech obdobným způsobem jako Klíma. Uvádíme tuto překvapivou shodu proto, že v obou případech šlo o *ontologizaci původního individuálního zážitku*, jeho vyústění do mystického stavu. Ontologizace spočívá ve faktu, že původní jedinečný zážitek se promění v hodnotový prototyp celého světa a života. Jen takto, vyzdvižen do obecné roviny, může nabýt oné síly, která ovlivňuje naše postoje a hodnotová měřítká. Tato ontologizace se může týkat jak pozitivních, tak negativních stránek života, jeho smysluplnosti, nebo naopak absence jakéhokoli smyslu. Tímto způsobem vznikají subjektivní předpoklady pro konstituování světonázorového postoje, který není pouhým racionálně-teoretickým výsledkem našeho vědění o světě, nýbrž *specifickým prožitkem světa*.

U Klímy i Hoppeho máme tedy co činit se *zrozením filozofa* už ve věku dospívání, a to nikoli prostřednictvím racionálních postupů tradiční vědy, nýbrž *médiem individuálního životního zážitku*.

U obou tvůrčích osobností je však hodnotová reakce rozdílná: u Klímy se projevuje jako „agresivní“ nietzscheovský nihilismus, u Hoppeho jako náboženský (křesťanský) kontemplativní postoj. V obou případech však jde o mystickou polohu. Proto ne neprávem lze označit Klímu za „mystika v surovém stavu“, jak to učinil Paul Claudel v případě Rimbaudově (Viewegh 1965).

Pro názornost srovnávaných rozdílných i shodných duchovních poloh obou filozofů bude vhodné uvést citát z Vl. Hoppeho: „Každému, kdo prodělal hluboký vniterný otřes nebo smutek ztrátou jemu blízké bytosti, neušel nepochybně tento jedinečný fakt: Zatím co truchlíme nad ztrátou oné bytosti, pozorujeme svou osobnost truchliti z vyššího, povýšeného hlediska. Ona druhá osobnost, jež vyvstává nad námi z našeho nitra, jest naprosto nesúčastněna na onom bolu: sklání se toliko k nám v útěše; což působí dojmem, jakoby onen žal, který naprosto zaujal jednu část bytosti, se naprosto nevztahoval na onu povýšenou druhou osobnost, jež nás potěšuje v našem bolu. Uvedený nezvratný zážitek, jímž jsem byl velmi překvapen při úmrtí svých nejbližších, prodělal jsem ve svých patnácti letech (15.V.1897) za zcela zvláštních okolností“ (Hoppe 1925, 67).

Významný zážitek může vzniknout i za jiných životně důležitých okolností, např. v souvislosti s těžkou chorobou. „Nejbezprostředněji podařilo se mi poznati transcendentální oblast své osobnosti po dvakráte v těžkých chorobách, kdy mne již opouštělo vědomí empirické osobnosti, takže jsem byl zdánlivě vydán nelítostnému osudu. V těchto těžkých chvílích, v nichž jsem se loučil se životem, měl jsem několikrát tak silné zážitky své transcendentální osobnosti, jež mi dala trpělivě snášeti veškeré strasti choroby, že jedině tomuto nadindividuálnímu zasáhnutí mám co děkovati, že jsem z tří léta trvající choroby vyváznu nejen zdravější, než jsem byl před tím, nýbrž i duševně naprosto znovu

zrozen. Za své těžké choroby učinil jsem jedinečný poznatek, že jediné léčení těžkých chorob, má-li býti účinné, bude spočívat mimo odstranění fysického nebo fysiologického nedostatku v tom, že lékař seznámí pacienta s transcendentální oblastí jeho osobnosti, již pak dá působiti v meditaci, sugestivním zásáhnutím na naše povrchové já; naše transcendentální podvědomá oblast má nezvratný vliv na pozdvižení sil pomíjející empirické osobnosti. Jedině tímto náležitým poznáním vlastního těžiště lidské osobnosti, a přenesením smyslu života do něho lze vyléčiti každou chorobu, až do vlastních kořenů, lépe řečeno, jen takto lze předejiti každé nemoci“ (Hoppe 1925, 68).

U Hoppeho i Klímy vyvolaly uvedené zážitky nezvratné přesvědčení, že existuje lidsky nepodmíněná oblast absolutna. U Hoppeho vyústil tento poznatek do křesťanské náboženské víry, u Klímy do – egodeismu. „Uvedené poznatky vedly mne ponenáhlu k přesvědčení, že vlastní podstata lidské osobnosti tkví v subtilní oblasti transcendentální osobnosti, jež jest nepomíjející a věčná, kdežto její stín, v podobě empirické oblasti osobnosti jest nutně k tomu určen, aby po dohrání úlohy byl zkosen smrtí.

Tyto nezvratné zážitky vedly mne dále k přesvědčení, že transcendentální oblast osobnosti a nikoli empirická jest vlastní aktivitou, vlastním hyblem, jež udržuje při životě nedokonalou osobnost empirickou a jí určuje směr života v podobě inteligibilního, pomyslného charakteru. Nalezení mé transcendentální oblasti, jež vymezovala v tiché meditaci a kontemplaci cíle mé osobnosti empirické, nebylo u mne toliko totožné s naprostým vyléčením, nýbrž především s nalezením smyslu života. /.../ Tyto hluboké zážitky byly dále stupňovány ještě dalšími, jež jsem míval ve spojení s dojmy estetickými neb historickými. /.../ Mnou prožívaná transcendentální oblast vědomí byla mi nezvratným důkazem, že jest něčím, co stojí nad časově-prostorovými vztahy; mé zážitky mne dále přesvědčovaly, že jsem ve styku s něčím tvořivým, co jest všem tvůrcům společné /.../ Těžké životní zkoušky a zkušenosti mne ponenáhlu přesvědčily, že život bez jasu transcendentální oblasti

a odrazu nekonečna a věčnosti, není vlastně životem, jež by stál za to, aby byl žit“ (Hoppe 1925, 68-70).

Vraťme se nyní k Ladislavu Klímovi. Za faktor, který rozhodujícím způsobem formoval Klímův světonázorový postoj (i motivační suicidální strukturu) a ovlivnil zejména filozofovu hierarchii životních hodnot, považujeme události v Klímově rodině v letech 1888-1895, tedy v 10-16 letech Klímova věku. V roce 1888 Klímovi zemřely dvě tety a bratr, v roce 1894 matka a babička a v následujícím roce 1895 jedenáctiletá sestra. (Klíma v sérii úmrtí v letech 1894-1895 uvádí ještě jednu tetu: „Během osmi měsíců zemřela má matka, babička, teta a zbylá sestra“ (Klíma 1967, 271).

Již v „Juveniliích“ (psaných právě v kritickém období kolem roku 1894) je plně konstituován filozofův základní nihilistický postoj. *Zážitek smrti*, který mladý Klíma tak mimořádným způsobem prožil v citlivém prepubertálním a pubertálním období, měl na pozdější filozofův vývoj rozhodující vliv. Pro zážitek smrti (s Klímovou pozdější nihilistickou interpretací) je příznačná filozofova vzpomínka z dětství na slova jeho devítiletého umírajícího bratra:

„Jsou proslulá četná ‚poslední slova‘ velkých lidí; významnější v každém ohledu, než byla většina jich, jsou slova mého umírajícího bratra, 9letého: ‚Já jsem rád, že chcípnu, já bych ten zsr..ej život ze...l, abych se s ním dál sral‘“ (Klíma 1946, 139).

Životní postoj radikálního nihilismu a beznaděje, ze kterého vycházel (a dokonce jej formuloval i podobnými slovy) i Ladislav Klíma! – Také vnější bezprostřední reakce patnáctiletého a šestnáctiletého Klímy na tragické rodinné události byla mimořádná. Autor o tom píše ve „Vlastním životopise“:

„Během osmi měsíců zemřela má matka, babička, teta a zbylá sestra; já systematicky jsem hanobil kříže v okolí města, dělal skandály v kostele, rozhazoval v nedostatku pum anarchistické letáky atd. —, až jsem byl vyhozen v 1. semestru septimy ze všech cislažtanských učelišť – proto, že jsem nazval ve školní úloze, v neznalosti historie, Habsburky – myslím – prasečí dynastií“ (Klíma 1967, 271).

O tomto období máme dvě cenné, na sobě nezávislé informace. Klímův gymnaziální spolužák (a současně intimní svědek jeho literárních počátků) píše o zásadní změně v Klímově chování po úmrtí blízkých příbuzných:

„Zpoustevničil, žil v nepořádku, ani se nemyl, oddálil se obvyklému způsobu života, toulal se po lesích i v noci a zabořil se jen do svých knih. V lednu 1895 došlo k jeho vyloučení ze všech rakouských gymnasií. My jsme to považovali za jeho neštěstí, on sám dle svých slov za osvobození“ (Klíma 1941, 39-40).

J. Chalupecký oprávněně konstatuje, že zážitek smrti příbuzných „nemohl nezpůsobit mladému Klímovi citovou katastrofu, která ho poznamenala na celý život. Nejspíše i jeho otce, který opouští své zaměstnání advokátního úředníka a stěhuje se z Domažlic; nechává svému poslednímu potomku všechnu volnost a souhlasí i s tím, aby byl předčasně prohlášen za plnoletého“ (Chalupecký 1992, 140). Tentýž autor cituje vzpomínku dalšího Klímova spolužáka z gymnázia, Jiřího Hoetzela: „Klíma byl neobyčejně hodný hoch, ‚měkkého srdce‘ s nápadnou ostýchavostí, zvláště vůči ženám /.../ Nedobře bylo po smrti matčině, nedbal svého zevnějšku, chtěl žít způsobem co nejprimitivnějším, nemyl se třeba celý týden i déle, chválil si výhody, jíme-li po způsobu psím. Měl jsem dojem, že se Ladislav Klíma do takových věcí nutí“ (Chalupecký 1992, 140).

Ještě před uvedenou zásadní změnou chování je Klíma svými spolužáky charakterizován jako tichý student, který se kamarádil pouze se dvěma hochy (staršími, než byl on sám). Již v sextě čte Fr. Nietzsche, z domácích autorů Karáska, Machara a Šaldu. V těchto letech projevuje už literární sklony, s několika studenty zakládá – v roce 1893 – tajně studentský časopis „Jaré vzlety“, do něhož přispívá básněmi i prózou (Klíma 1941).

V roce 1895 byl septimán Klíma vyloučen ze všech rakouských škol. V hodině češtiny napsal totiž do školní písemky (na téma „Povaha Ferdinanda I. Charakteristika“) následující závěr: „Ferdinand, panovník

cizí, národu českému odlehlý, studený, zůstane u Čecha vlastence vždy nenáviděným, již proto, že prvním členem nynější panující dynastie na trůně českém“ (zápis z protokolu o vyloučení, viz Klíma 1948, 118). V protokolu o vyloučení se mimo jiné rovněž konstatuje změna chování septimána po matčině smrti: „Skutečně pak zaznamenáno hned loni po smrti matčině obecné jakési klesání jeho jak v ohledu mravním tak i v prospěchu. Ulevil v píli a tím pozbyl i vyznamenání, posléze pak i známky chvalitebné z mravů. Letos pak jeví se snaha jeho vybočovati z mezí řádu disciplinárního ...“ (Klíma 1948, 118).

V souhrnné stati „Moje filosofická konfese a dodatky k ní“ píše Klíma o tomto úseku života:

„Nar. 22. srpna 1878 v Domažlicích. Otec tehda úředník; slušné finanční poměry. Na domažlickém gymnasiu, stále s vyznamenáním a nejlepší známkou z mravů. V septimě vyloučen ze všech rakouských škol. Touže dobou zemřely v několika měsících jeho matka, babička, teta a poslední sestra. Po půlleté pauze do gymnasia záhřebského; za půl roku je sua sponte opustil ... rozhodnut, že do žádné školy, žádnému ‚povolání‘ věnovat se nebude“ (Klíma 1946, 161).

O Klímově matce máme sporé informace. Klímův spolužák charakterizuje matku svého přítele jako „intelligentní, jemnou paní, čtenářku ...“ a její formu působení na Klímu jako „něžnou dobrotu“ (Klíma 1941, 31). Otce líčí jako „zvlášť nadaného, chytrého, rozhodného a úderného, dobrého řečníka ... Byl radikálem a vedl jako předseda politický klub v Domažlicích“ (Klíma 1941, 31-32). Zdůrazňuje také rozhodný vliv otcův ve smyslu myšlenkové samostatnosti a nezávislosti. – O „zhoubném“ vlivu otce ve smyslu radikalismu (hlavně politického) zmiňuje se i „Protokol o vyloučení ...“ Konstatuje se v něm, že Klíma je „... dílem sám sobě zůstaven, dílem poukázán na společnost otce /.../, jenž /.../ radikálním svým smýšlením opozičním pak nijak se netají a, jsa opatřen četbou spisů i listů směru tohoto, třeba i bezděčně tomuto jedinému synu svému /.../ příležitost poskytuje, aby zhoubnými výstřednostmi nasákl ...“ (Klíma 1948, 118).

Klíma sám ve zmínkách o rodičích (zvláště otci) zdůrazňuje naprostou svobodu, kterou mu ve výchově v dětství poskytovali. (Musíme však podotknout, že tato „svoboda ve výchově“ hraničila až s rodičovskou nezodpovědností. Příliš volná rodinná výchova patrně také ovlivnila některé extrémní projevy v Klímově chování.) „/.../ mimochodem, moji rodiče, oba nezvykle moudří, vyciňovali značně moje intimissima a brali na ně ohledy – neměli např. nic proti tomu, když jsem, 12letý už, trávil celé noci v lesích /.../“ (Klíma 1946, 163).

Extrémní filozofické názory a mimořádně negativní vztah k některým obecně uznávaným životním a společenským hodnotám (zejména v oblasti mezilidských vztahů) lze u Klímy pochopit z aspektu *zážitku ztráty a její projekce do autorova ústředního hodnotového systému*. Negativní postoje vyvolané prožitkem ztráty mají zcela jednotný ráz na kterékoli úrovni hodnotového postoje: od konkrétního hodnocení vlastních rodičů a sourozenců, ocenění úlohy matky a rodičovské péče vůbec, přes názory na význam různých forem sociability (např. přátelství), význam člověka ve společnosti až po negativní hodnocení světa a jsoucna v jejich totalitě. V této podvědomě koncipované „vině“ spočívá „provinění“ matčino (i ostatních příbuzných) ve faktu, že nenadále odešli do nebytí, že zemřeli. Všechny diferencované projevy negativismu a nihilismu jsou v podstatě *výrazem pomsty za odchod příbuzných* (zvláště matky). (Otec, i když zemřel později, v Klímově mužném věku, je zahrnován do okruhu „příbuzných“.) Kdyby příčinou Klímova záporného postoje k rodičům, sourozencům a jiným příbuzným byla nějaká jiná vážnější reálná událost, Klíma by se o ní jistě ve svém životopise nebo díle zmínil.

V hodnocení rodičů a dalších příbuzných však existují u Klímy rozpory. V jeho hodnotových soudech o příbuzných a o vztazích k lidem vůbec se s největší pravděpodobností projevuje filozofova autostylizace; k morálnímu inventáři egodeisty patří – podle Klímy – lhostejnost a pohrdavá tvrdost vůči všemu „lidskému, příliš lidskému“. Klíma odmítá lásku, zná pouze do sebe obrácený, sebou zaujatý Erós. Prchá

před láskou do samoty svého zabsolutizovaného „já“. I o Klímovi platí slova, která napsal Suarès o Klímově učiteli Nietzscheovi: „Nevniká ani o píď do oblasti srdce.“ Suarès staví tak Nietzsche do protikladu k Dostojevskému – „člověku života“ (Suarès 1920, 59 a 60). „Nic není lidštějšího než býti člověkem. /.../ A nic nadlidského nemá smyslu, leč u porovnání s člověkem“ (Suarès 1920, 61).

Na rozporuplnost Klímových vyjádření o příbuzných upozorňuje i Chalupecký., V próze V zasněném údolí líčí krásný park, který je najednou zničen; a pokračuje: „Jen jednou pocítil jsem podobnou bolest: když zemřela mně má krásná, sladká, o rok mladší sestra – (...) A tenkrát vznikla ve mně nenávist k lidem a opovržení jimi“ (Chalupecký 1992, 140). Se vzácnou otevřeností je v poslední větě citátu objasněn psychologický mechanismus citové reakce na ztrátu.

Traumatizující událost ztráty matky a ostatních příbuzných a s ním spojený prožitek smrti, nicoty jako podstatných znaků života a světa se stal základní osou Klímova životního hodnotového postoje a – znásoben filozofií Schopenhauerovou, Nietzscheovou a později Berkeleyovou – ústředním tématem filozofického a uměleckého díla. Tato existence ztráty představuje podle našeho soudu hlavní příčinu, z níž vyrůstá Klímovo bilanční, filozoficky motivované suicidální jednání.

Na ilustraci Klímových hodnotících soudů, zejména z oblasti mezilidských vztahů, uveďme za nespočet dokladů alespoň tři ukázky.

„Dva bratři, dvě sestry; zemřeli všichni v dětských letech. Protivili se mně všichni až k hnusu, – ne proto, že by byli hnusní, – proto, že stáli mně příliš blízko. Protivili se mně rodiče a nenáviděl jsem je skoro, ač nemohl jsem si na ně stěžovat, proto, že se opovážili být mně ještě blíže, – tak paradoxně infamně blízko – Nenáviděl jsem v dětství všechny lidi, každé pohladění nutilo mne až k zvracení, zvláště proti všem mužským jsem měl velmi vyspělou idiosynkrasii. Basovala na vrozeném opovržení. Analysuju-li své vzpomínky, – již v prvních letech tohoto živůtku pociťoval jsem sebe a lidstvo jako dvě spolu válčící moci“ (Klíma 1967, 269).

„Nejvíce jsem opovrhoval lidmi, s hnusem: stačil dotek jejich těl i šatu, aby se mně obrátil žaludek. Tím více, čím bližší mně byli; příbuzné, hlavně sourozence, nejvíce rodiče – jen proto, že jsou ke člověku v tak absurdně těsném vztahu; ... Nenávidím dodnes nejvíce své rodné místo, Čechy, současnou dobu, Tellus ...“ (Klíma 1946, 163).

„Láska mateřská: největší illusí, očarováním, jako sexuellní“ (Klíma 1942, 70).

Klímův výrok o nenávisti k místu, kde se narodil, k době, v níž žil, a k celému vesmíru připomíná výkřik francouzského básníka a sochaře, který se v roce 1959 zavraždil v Paříži: „Já, já nikdy neměl uváznout nohama v této galaxii!“ (Duprey 1967, 89).

6. Ideové komponenty sebevražedných

tendencí L. Klímy

Je s podivem, že autoři, kteří analyzovali Klímovo dílo, nechali bez povšimnutí (mimo Jar. Kabeše) úzký vztah mezi Klímovou filozofií a filozofovými sebevražednými tendencemi. V jistém smyslu můžeme u Klímy přímo hovořit o „filozofii sebevraždy“, která je ústrojně zabudována do celého autorova myšlenkového systému – a to způsobem ve světové literatuře ojedinělým. Konkrétní suicidální tendence lze z tohoto hlediska považovat za praktickou aplikaci jednoho z úseků Klímova filozofického vývoje.

Takový přístup k analýze základních východisek Klímovy filozofie však nesmí být chápán jako zjednodušující redukcionismus. Umělecký, filozofický či jiný tvůrčí projev je ve svém dokončeném tvaru kvalitativně svébytnou strukturou, která nemůže být *beze zbytku* redukována ani na konstituční, biologické, ani na psychosociální složky.

Několikrát jsme už zdůraznili Klímovu „antiliterárnost“. Je důsledkem Klímova pojetí „filozofické praxe“, aplikace filozofických názorů

ve vlastním životě. Klímovi byla filozofie doslova prostředkem k životu. Na její půdě se střetávaly filozoficky koncipované důvody *pro a proti* hodnotě života, jeho smyslu. Proto mají suicidální tendence v autorově životě a jejich odraz v díle tak jednotný ráz a proto má Klímovo dílo tak mimořádný význam pro objasnění suicidálních mechanismů vůbec.

Ideovou oblast podporující sebevražedné tendence u L. Klímy charakterizují následující složky:

nihilismus a pesimismus,
absolutismus („egodeismus“),
názor na nesmrtelnost.

K nim nutno přiřadit mechanismy usnadňující realizaci suicidálního jednání:

heroizaci suicidia,
výchovu k lhostejnosti,
iluzionismus.

Nihilismus a pesimismus

Prožitek nicoty – povýšený na obecný princip světa – nacházíme ve všech etapách Klímova filozofického a literárního vývoje, i když v neustejné intenzitě. Klímovy mladistvé literární práce (psané v letech 1893-1894, tedy v 15.-16. roce věku) ukazují s překvapující jasností, že mladý sextán měl už tehdy vybudován v základních obrysech životní postoj, který v pozdějších letech sice rozvíjel, modifikoval a domýšlel, v podstatě jej však neměnil. J. Kabeš správně upozorňuje, že např. v jedné z Klímových mladistvých básní v próze „Osud“ (z roku 1893) jsou obsaženy všechny podstatné prvky tvůrceva filozofického systému.

„Pochopil jsem tato hrůzná slova otroctví, z něhož není vyproštění; neustanovil Osud, by sám zhynul pod mou rukou, nezhyne tedy. Tedy

marno vše úsilí lidské; tedy zůstane člověk věčnou hříčkou, tedy Osud nezhyne a štěstí nebude“ (Klíma 1941, 13).

„Jak nade mnou právě, tak bude osud věčně nad celým světem svým terrorismem vládnouti; proti tomu není nápravy, není léku, není vyhojení“ (Klíma 1941, 13-14).

A ve svém programovém spise „Svět jako vědomí a nic“:

„*Nic neexistuje*‘ ... Že nic neexistuje, bylo by úplnou pravdou, kdyby úplná pravda vůbec byla ...“ (Klíma 1928, 21).

„Zde je nejvnitřnější *hrozné tajemství* tohoto světa – fantomu: Vše snaží se a plahočí, touží a děsí se, doufá a zoufá, jásá a nařiká pro něco, co nejen theoreticky *‘jest’ ničím*, ale co i prakticky *‘v nic se paralyzuje* ...“ (Klíma 1928, 41).

„Život je honba za strašidly a stíny, svět stín, ježž nic nevrhá ...“ (Klíma 1948a, 143).

„Neboť žalostným jen žalářem v imperiu Smrti je tento život /.../; všechno jejich *‘ospravedlňování’* života, – jen pozlacováním žalárních cel /.../ Šed’ starého, šed’ zvyku, – jenž je vlastní smrtí a hnitím, – tu vládne; prach pracné nudy a nudné nucené práce halí vše /.../ Hus-té, slepé šero“ (Klíma 1946, 156).

„Člověk dostal se do jednoho z nejhanebnějších koutů Všejsoucna, prožívá minutu věčnosti, vyplněnou zcela bitím ...“ (Klíma 1946, 156).

„Svět ... bez hodnoty“ (Klíma 1928, 35) byl filozofovým základním prožitkem už od mladistvého věku (od doby, kdy Klímovi zemřeli blízcí příbuzní). Narušený systém hodnot se promítl do nejrůznějších úrovní hodnotových postojů: např. do záporného postoje ke škole a vůbec k „přípravě na život“, do negativního vztahu k jakékoli formě „zaměstnání“ a posléze do negativního postoje k životu jako celku. Tomuto výrazně nihilistickému životnímu postoji konvenovala pesimisticky laděná filozofie Schopenhauerova, se kterou se Klíma seznámil už jako student (asi v 18 letech). Schopenhauerova filozofie se ozývá i v deníkových záznamech v souvislosti se sebevraždou:

„Jaký kategorický imperativ je často: Zemři! tak v případě, že zůstávám na živu zlo nutně stále se horší, – že zabředáme stále hloub – ...“ (Klíma 1942, 49).

Jednoznačně nihilistická hodnotová orientace se může stát východiskem psychologického vývoje k sebevraždě. Jedinec vidí v každé životní těžkosti a negativní události už a priori potvrzení své základní zkušenosti: život, svět je ve své podstatě špatný.

Zcela zákonitě se potom budoucímu sebevrahovi stanou život a utrpení (zlo) synonymní. Suicidant není schopen ve svém hodnotovém systému akceptovat kladné hodnoty, které by vytvořily protiváhu negativních zážitků a zkušeností. Život je prožíván jako totální negace a utrpení. Mnohdy je pro takto se vyvíjejícího jedince jediným „kladným“, pocitem vědomí, že z nesmyslného utrpení života je pohotově východisko: sebevražda. Tyto pocity vyjádřil Klíma ve filozoficky laděné básni v próze „Smrt a věčnost“:

„Bojoval proti utrpení statečně /.../ Co nejvíce sílilo jej v zápolení tom, byla myšlenka, že kdykoli může snadno nepříteli vyváznout /.../ Jen s rozkoší myslil na smrt, a myšlenka na sebevraždu to byla, jež udržovala mu deset let života /.../ Ale když po desetiletém pobytu v mučírně duše jeho ztemněla, rozhodl se, že prostředku k uniknutí, který, lakotně, mazlivě uschováván, tak dlouho jej hřál, konečně užije“ (Klíma 1948a, 126).

Absolutismus („egodeismus“)

Problém, jakými prostředky lze už v tomto životě dosáhnout absolutna, se stává Klímovi ústřední otázkou, jejímž řešením překonává první etapu svého filozofického vývoje – nihilismus. Je to úsilí o absolutistický postoj, označovaný nejčastěji termíny „absolutismus“, „omnismus“, „egodeismus“.

„Naprostost jest jen bohatší výraz pro Vše, – Absolutismus nebo Omnismus zove se má filosofie. Ve Všem všechno zahrnuto; tedy i smysl světa. Naprostost je vagně už smyslem světa“ (Klíma 1948a, 187).

V dopise Březinovi (3.1.1916): „Nade všemi mými ruinami a mraky tkví pořád ještě pocit vlastní absolutnosti ...“ (Klíma 1940, 81).

„Má filosofie je nejen essentielně nevývratná, ale i nekritisovatelná; Bůh stojí mimo kritiku“ (Klíma 1948a, 188).

„Dosažení cíle cílů: absolutního světla, nehnutosti, Bytí Bohem ...“ (Klíma 1934, 10).

„Být Bohem už v tomto životě, zcela, v nejprísnějším smyslu – od hlavy až k patě“ (Klíma 1942, 73).

„Ve větě: Deus sum je vše, je souverainita – jen zachytit správně pojem! Neodstrašit se! Vždyť *právě* tam, kde se dám odstrašit, je to, co *spasí*! Zde velké V /Vítězství/ – překonání nutno ... Jsem ve skutečnosti B.V. /Boží Vůle/: velmi důležité! Jsem B. /Bůh/: v tom vše – i víc, než si teď přeju. Jen tak či onak to správně myslit – a už to přinese velký užitek“ (Klíma 1942, 78).

V základech Klímova absolutismu stojí opět problém *hodnoty*. Filozofickou praxí „egodeismu“ chce Klíma dosáhnout absolutní nepodmíněnosti všemi vnějšími okolnostmi. „Egodeismus“ obsahuje – z hlediska sebevražedných tendencí – dvě protichůdné složky. Překompenzace pocitů nicoty v „absolutismus“ působí *brzdivě* na rozvoj suicidálních tendencí. Celý průběh překompenzace původního nihilismu bychom mohli schematicky vyjádřit třemi stupni: 1) vnější svět je bez hodnoty (nihilismus), 2) vnější svět neexistuje, je iluzí; jedinou skutečností – a tedy hodnotou – je vědomí (Klímův extrémní solipsismus), 3) vědomí, subjektivita má absolutní hodnotu (východisko k „egodeismu,“). – Absolutismus však současně usnadňuje *rozvoj* sebevražedných tendencí. Klíma totiž v jistém smyslu přijal v otázce sebevraždy obdobnou konsekvenci „sebezbožštění“ jako Dostojevského Kirillov v Běsech: sebevraždou projevít vrcholným způsobem svobodu vlastní vůle (Dostojevskij 1925).

Panrealizace s nekonečným množstvím možností činu obsahuje i možnost sebevraždy. U Klímy je tento „omnismus“ navíc silně akcentován „činným principem“ (Bodlák 1948) jeho filozofie.

„Jsem nekonečností, jsem Bůh! ... Ale – co jsem teď? (Uzavřen v těsné, temné truhle tohoto zvířecího života ... Hanba a hnus! ... Ale co brání mně, abych promáčkl ihned tenké její stěny? Jen zbabělost. Oh, cítím nad slunce jasně, že ‚sebevražda‘ byla by pro člověka samozřejmostí, kdyby nebyl tak bídný, slepý, nízký, zbabělý. Okamžitě mohu mít vše – proč váhat? Jaká mrzkost byla by, poznat, co jsem právě poznal – a nejednat! ...“ (Klíma 1948a, 124).

„Mé hlavní vlastnosti, – jejichž základnou jest *absolutně komandující vůle* – ...“ (Klíma 1948a, 181).

A právě zabsolutizovaný „omnismus“ – jak jsme právě viděli – tvoří významnou složku Klímova filozoficky orientovaného suicidálního postoje. Nebezpečí filozoficky podložené suicidální argumentace tkví v prakticky *neomezené možnosti* rozšiřovat celý „systém“ o další a další aspekty a znásobovat, sumovat sílu jednotlivých „argumentů“. Takový „systém“ soustavně a dlouhodobě ovlivňuje hierarchii hodnotových měřítek potenciálního sebevraha a posléze stále více supluje objektivně danou životní situaci. Sebevrahovi se systém jeví nejen jako zcela objektivně daný klíč k řešení jeho osobní situace, nýbrž i jako *obecně platné řešení*, jako všesvětový princip. Klíma byl např. přesvědčen, že sebevražda jako projev „osvobození“ z ponižující „časnosti“ stane se jednou spontánním a samozřejmým výrazem budoucího lidstva. S požadavkem hromadné sebevraždy (intelektuálů) vystoupil o několik desetiletí později i další literárně činný suicidant – Klaus Mann.

N á z o r n a n e s m r t e l n o s t

Další podpůrnou složkou Klímových suicidálních sklonů byl filozofův názor na posmrtný život. Klíma jako přesvědčený „immortalista“, i když nekonfesijní, nepovažoval smrt za totální negaci života, nýbrž za *proměnu*, jednu z lidských (a podle Klímy nejvyšších) možností, jak dosíci vyšší existence, vyššího poznání. „Immortalismus“ tak úzce souvisí s „egodeismem“, absolutismem. „Immortalismus“ se postupně Klímovi stal jedním z podstatných kritérií jeho hierarchie hodnot. Svět

a život jsou podle Klímy bez hodnoty; vyšším cílem a smyslem lidské existence je „prozření“, kterého dosáhneme smrtí. Duchovní substance („vědomí“) je nezničitelná, nesmrtelná.

Z mnoha Klímových výroků na téma „nesmrtelnost“ uveďme několik charakteristických citátů:

„Svět jest nesmrtelný: tedy je nesmrtelný i duch: neboť svět je duch a duch je svět. Hmota je nezničitelná; ale hmota jest jen stín ducha: jako stín předpokládá těleso jej vrhající, tak hmota ducha: tedy je duch nezničitelný. Síla zůstane si vždy stejná: ale jediná jsoucí, jediná *možná* síla je duch: tedy zůstane si duch vždy stejný“ (Klíma 1928, 32).

„Nikdy jsem ani nemohl zapochybovat o své věčnosti. Že v ni téměř nikdo vskutku nevěří, pociťováno mnou vždy jako nejpříšernější lidský dokument“ (Klíma 1946, 163).

„Víra v posmrtný život a problém člověk – zvíře mají společné kritérium hodnoty. Vědomí své ceny vede nezbytně k immortalismu, tak jako uvědomění si existence zvířat ke skutečnému teprve lidství“ (Klíma 1948, 45).

„Je jeden důkaz naší věčnosti, prostý, každému přístupný a každou námitku odzbrojující: Jsem už jednou, tedy nemohu přestat být. Zákon o zachování energie, nezničitelnosti substance je naprostým důkazem naší nezničitelnosti“ (Klíma 1948, 58).

Heroizace suicidia

S Klímovým absolutismem („egodeismem“) úzce souvisí *heroizace* suicidia. Zcela ve smyslu Nietzscheho známého verše – „... svou smrt vám velebím, smrt svobodnou, jež mi přijde, protože tak chci já“ (Nietzsche 1914, 67) – vidí Klíma v sebevraždě svobodné a heroické rozhodnutí silné osobnosti.

Příteli A. Pavlovi (z 20.5.1914) Klíma píše: „Co jest odvaha, co heroismus, co *sebepřemožení*, co vítězství jiného než skok? /.../ A nejdále do výší a krás netušených, doskočíme heroickým skokem ‚sebevražda‘ zvaným. Jej umět s velkým opovržením učinit, toť paradoxní cíl všeho žití pozemského – i nebeského, jen proto se žije!“ (Klíma 1942, 127).

Klíma ve svých přípravách k sebevraždě důsledně a až úzkostlivě dbal, aby uskutečnění činu nebylo provázeno ani náznakem „nutnosti“, „útěku ze života“, podezřením, že sebevražda byla spáchána pod nátlakem vnějších okolností.

V Klímově beletristickém díle „Slavná Nemesis“ nacházíme popis závěrečného zápasu mezi pudem sebezáchovy a touhou zemřít. Klímův hrdina-sebevrah zde překonává pud sebezáchovy *heroizací suicidia*. (Hrdina je vylákan do hor halucinačním preludem ženy, do které se zamiloval. Prelud jej vyzývá, aby skočil do propasti, což hrdina po vnitřním boji učiní.)

„Hledím-li teď na vše“, pokračoval ve svém monologu, „je to vlastně komické až k hnusu. Na příklad skok přes tuto prorvu – jaké to dětinství! Co by mohlo jediné být jeho hlubokým smyslem?: setřesení pozemskosti, smrt, sebevražda! Ale skok mohl by se přeci jen zdařit. Teď sebevražda jen polovičatá, heriosmus jen poloviční! Komédie! Ne skok tamhle na tu stezku – skok přímo do propasti – to by bylo důsledné, – vlastně to by bylo bývalo důsledné -“

Zachvěl se poněkud: Cítil zbabělost této opravy; pocítil, že to děsné, odbyté poznovu zaklepalo mu na dveře ... „Pryč! Žít, žít!“

„Mřít, mřít!“ zaslechl ozvěnou ...

Bylo jen přirozeno, že Vznešenost, která duši jeho poslední dny přeplovala, nemohla z ní nadobro vyprchat a že se teď do ní, znovu osvěžené a otevřené, znovu valem valila –

„Mřít, mřít ...“ zašeptal si po chvíli. „Jak je to přece jen krásné a heroické ... A jak hnusné a triviální a nízké je žít! Žije každý prašivý hmyz. Moci s božskou Libovůlí kdykoli v glorii zemřít – toť nejvyšší dar bohů člověku! Žít – zneuctěn před sebou –, Krátká bude bolest, radost věčná ...; nepodlehni, sílu měj a poslední odvahu ...“ ...

Vymrštil se, oči mu divě hořely. „Jsem pes?“ vykřikl. „Jak hanebné to bylo – ale možno je to smýt, bohudíky vrátila se mně opět stará síla!“ ...

V poslední strašný rozmach skonávajícího tygra změnila se Siderova duše. „Jak nízké, smrduté je vše pozemské! Jaká bezedná hanba hanbát se čehokoli! Teď je chvíle ukázat, že nejsem pouze atom hnoje -“

Svaly jeho nohou napjaly se ke skoku, – ještě jedno krátké zasvíjení se přemožené animality, – ale vedle něho hned bleskurychlé napětí Vůle rozkazující: „*Staň se!*“ – Vůle, která toho, kdo je jí schopen, činí schopným každého činu a všeho! A heros vrhl se do propasti“ (Klíma 1932, 115-117).

V ý c h o v a k l h o s t e j n o s t i

Mechanismus *heroizace* a na druhé straně systematická *výchova k lhostejnosti* mají *usnadnit provedení sebevraždy*, anulovat vliv sebezáchovného pudu a posílit rozhodnost k činu. Lhostejnost je Klímovi ekvivalentem nepodmíněnosti.

„Lhostejnost, vzniklá z vědomí své faktické nepodmíněnosti, neohrožení, nedotýkanosti ... vyjádřena parolí ‚Nic to vše není‘ /.../“ (Klíma 1946, 176).

„Neboj se ničeho, vše se bude bát tebe a utíkat před tebou. Nestarej se o nic: a vše se bude starat o tebe“ (Klíma 1934, 43).

Sám později definuje podstatu svého suicidálního období jako „absolutní heroismus a Lhostejnost činu“ (Klíma 1942, 107).

Současně jsou tyto výroky projevem a výrazem *autoterapie* člověka, který zřejmě po celý život prožíval úzkost a vykořeněnost své existence.

I l u z i o n i s m u s

Klíma upírá světu, bytí reálnou podstatu, svět je čirou iluzí.

„... svět je *podstatou* svou /.../ *zdáním*“ (Klíma 1967, 220).

„Jediná myslitelná jsoecnost je zdání jsoecnosti: tak zní základní svůdná věta iluzionismu“ (Klíma 1967, 221).

Tento teorém je jedním ze základních pilířů Klímovy filozofie. Povšimneme si iluzionistického postoje pouze v jeho úloze podpůrného činitele suicidálního jednání. *Derealizace života* i samotné smrti

umožnila Klímovi překonat nejen sebezáchovné pudové tendence, konkrétní hrůzu před smrtí (před uskutečněním suicidálního činu), nýbrž v širším smyslu „obejít“ nehodnotu lidského života a světa vůbec.

Od ireálnosti světa k jeho oneirické podobě je pak jen krůček. Iluzionismus a „somniaismus“ na sebe navazují. Irealita, iluzivita světa a jeho snovost – povýšeny na metafyzicky pojatý princip jsoucna – míří ve svých důsledcích k *překonání prožitku nicoty*, jejímž je smrt nejplnějším a nejzazším výrazem.

„Postmortální a vezdejší život koncipovány jako *sen*, věčnost, jsoucnost sama viděna sub specie aeterni Somni /.../“ (Klíma 1967, 131).

„Není toto jen sen? ... Není vše – sen? Je smrt? Není vše – posmrtností?“ (Klíma 1967, 130).

Podstatné rysy Klímova *iluzionismu* (*a solipsismu*) jsou tedy koncipovány ve svých východiscích jako reakce na prožitek *nicoty*. Prožitek smrti – symbolu této *nicoty* – tkvěl hluboko v Klímově osobnosti už od mládí. „Immortalismem“, „iluzionismem“ a „somniaismem“ bojuje Klíma (byť podvědomě) nejen vůči sebezáchovným tendencím v suicidálním období svého života, nýbrž i s původním dětským zážitkem *nicoty*.

7. Antinomie v suicidálních tendencích Ladislava Klímy a projevy maladaptace

Některé složky suicidálních tendencí i vážného suicidálního jednání obsahují v sobě – vzhledem k ústřednímu záměru sebevraha dobrovolně a cílevědomě ukončit svůj život – jistou rozporuplnost, nejednoznačnost. Každá etapa suicidálního vývoje zrcadlí boj *protichůdných* tendencí. Tyto protichůdné mechanismy bývají málo studovány. Přihlíží se většinou více k tendencím, které suicidální jednání podporují, než k opačným tendencím brzdícím.

Rozporuplné názory na smrt a posmrtnou existenci

Rozporuplnost v názorech na smrt a posmrtnou existenci by mohla vést k domněnce, že Klíma nemá v této otázce jednotný názor a že tedy i samotné suicidální tendence jsou demonstrativního či – přesněji vyjádřeno – „literárního“ rázu. Zcela nerozporuplné přesvědčení však panovalo v otázce posmrtného života; v celém Klímově díle se nenalezla ani jediná zmínka o pochybnostech v posmrtný život.

Ve své filozofické prvotině Klíma píše: „... myšlenka na smrt učiněna nejsladším ze všech snů!“ (Klíma 1928, 155).

Hrůznou tvář smrti naopak kreslí v próze „Smrt a věčnost“. „Tvář tигра – hrocha – saně – vampýřího ducha, – tvář několik měsíců staré mrtvoly ... – to vše bylo v ní /.../ ‚Dříve‘, odpověděl zjev hnusným šplechtáním bahna nebo hnijícího masa, ‚dříve viděl jsi můj povrch, – teď mé nitro; /.../ To je smrt – : uskutečnění ve věčnosti všeho, všeho nejhoršího, nejhrůznějšího, co duše si představit může, co jen tuší /.../ Jsem něco milionkrát horšího, než špatno samo. Není peklo, zato milion pekel. Největší utrpení pozemská zdát se ti budou za okamžik v mém království edenem, nekonečný idiote, který, prchaje před beránkem, hledáš asyl v tlamě draka!“ (Klíma 1948a, 127).

Na jiném místě téže prózy vzývá naopak smrt jako nejvyšší štěstí: „... ó Smrti, Věčnosti, Všezaři, – ty Nic neboli věčné, nehnuté, nejvyšší Štěstí —“ (Klíma 1948a, 129).

Z Klímova hlavního filozofického spisu uveďme dvě ukázky:

„Opovržení životem a cennost smrti jsou pojmy souvztažné ... Lze si představit druhý případ *lákavosti* tak nesmírné, jakou je ‚smrt‘ pro ‚žijícího‘ – ?“ (Klíma 1946, 157).

„Ó, krása krás! to je smrt ... Nejsmělejší přání budou tam více než ukojena; všechny plaché, lesklé, kluzké perversní záchvěvy rozkvetou tam v symfonii splnění. Nekonečné taje a propasti nedohledné kosmu a metakosmu lehnou si nahé pod vivisekující zraky poznání. Vše ztracené

nalezeno bude a v magnesiových ohních zaplane všechno minulé a mrtvé, jakožto přítomné, živé, nadživé, – ...“ (Klíma 1946, 156).

V groteskním romanetu „Utrpení knížete Sternenhocha“ (Klíma 1990) líčí však posmrtnou existenci jako hrůzný pekelný dům se stovkami místností, jimiž je hrdinka vlečena a postupně mučena nejrozmanitějšími a nejsadističtějšími způsoby.

Soubor strašidelných, poeovsky laděných novel vyjadřuje hrůzu ze smrti a posmrtné existence. V novele „Skutečná událost sběhnuvší se v Postmortalii“ je líčena pololidská – polozvířecí existence v nesku-tečném prostoru plném hnutí a rozkladu (Klíma 1932).

Ale v jednom z filozofických deníků Klíma poznamenává: „Co se udělalo ze Smrti? – toho nejkrásnějšího! Dokud nebude smrt považována, upřímně, za to nejkrásnější, zůstane lidstvo tím nejohyzdnějším“ (Klíma 1934, 17).

V zachovaném fragmentu románu „Edgar a Eura“ je smrt symbolizována postavou stařeny-fantómu.

„Tu zjevila se na konci skalní štěrbiny smrt, rychle k nim hopkujíc /.../ Ted' rozeznali tvář její v celé hrůze“ (Klíma 1938, 30).

V úryvku románu „Příšerný konec Fabiův“ vyjadřuje zase svůj názor na smrt takto: „Smrt je nejkrásnější milenkou, třeba má ošklivé jméno“ (Klíma 1967, 175).

Jak vysvětlit tuto Klímovu „nejednotnost“ a nedůslednost v názoru na smrt a posmrtný život? Domníváme se, že nejednotnost je výrazem obecněji platných mechanismů suicidálního vývoje. „Názorové kolísání“ je především výrazem boje *sebezáchovného pudu* s přáním sebevraha dobrovolně se usmrtit. Zejména dlouhodobý suicidální vývoj (typický hlavně pro bilanční sebevražedné jednání) dává vyniknout této *základní polaritě* života a smrti v celé její dynamičnosti.

V povídce „Slavná Nemesis“ je boj obou základních tendencí vyjádřen neobyčejně plasticky.

„Strašný Děs: děs před propastí, děs před smrtí, děs před Strašidelností Všeho /.../ děs před Propastí vychrlil se z hlubin a zatopil celou

duši ... ,Je konec ... neučiním to,‘ cítil a zaúpěl v nejčernějším zoufalství. ,Nemohu. Ale musím! Ale nemohu. Ale musím! Je co strašnějšího?’ /.../ ,Jdu na svou vlastní popravu, popravu vlastníma rukama. Jak je to bezedně hanebné a zneuctující! Musíš sám na sobě vykonat trest – je vůbec něco potupnějšího? Jaký to bezedný bídák musím být, že to možno! jakým bídákem je svět, v němž je vůbec možná – sebevražda!“ (Klíma 1932, 112-113).

Představa umírání, smrti a posmrtného života jsou v Klímově díle mnohdy spojeny s prožitky hrůzy, děsu a často i halucinačních přeludů. Nevylučujeme, že Klímou po léta realizovaná „filozofická praxe“ (spolu s přebujelou fantazií) mohla u autora vyvolávat i halucinační přeludy. Náznový a zasvěcený popis těchto přeludů opravňuje domněnku, že v tomto případě jde o vlastní prožitkovou zkušenost.

„Hleď na to žluté slunce nad pahorkem, jak příšerně a výsměšně na nás hledí! Vždyť to není ani slunce, vždyť je to hlava utátá od těla“ (Klíma 1938, 17).

“... přízraky usmrcují a nejen děsem! Přízrak je skutečnost, neboť skutečnost je přízrak!“ (Klíma 1938, 24).

„Kdož ví, jak dlouho bude přízrak ještě trvat, snad bychom se ani nedočkali! Nejlépe by bylo, kdybychom mohli teď usnouti, – při probuzení minulo by zajisté vše a probudili bychom se zcela jinde. Ale to nejde“ (Klíma 1938, 26).

Halucinační prožitky jsou doprovázeny hrůzou, děsem, pocity strašidelnosti. Jejich společným jmenovatelem je hrůza před smrtí, nicotou. Klíma velmi často popisuje krajinu jako zvláštní symbol smrti, zániku.

„Ubírám se nevýslovně truchlou, pahorkatou, místy lesnatou krajinou. Husté mraky klenuly se nad ní jako klenba hrobky, temně žluté, jakých jsem nikdy neviděl. Pozdní podzim; smrt všude, smrt... Polámané, hnědnoucí, mokré trávy klonily se v bláto; mrtvoly uschlých trsů, větříkem galvanisované, šeptaly posmrtné své sny; dušičkové kvítky, umírající pozvolna, prosily žluté nebe o rychlou smrt; mrtvolně páchla hrobová prst polí. Žlutá hrůza šla se mnou a sílila víc a více“ (Klíma 1967, 119).

„Před nimi rozprostíralo se údolí jen asi 1 km dlouhé, ale příšerně divé ... Již ani stopy rostlinstva zde nebyly; jen strašné, až 1000 metrů vysoké skalní stěny svíraly divoký proud řeky. Byly velice strmé, místy kolmé; někde strašlivě rozervané, někde zas jen ohromné svislé hladké boky s tmavými kouty šklebily se, řvaly hroživou příšerností. Na všem byla ona němá strašidelná nálada, jaká vane na nás z nehybné, vztekle vyhlížející mrtvoly...“ (Klíma 1938, 23).

O intimním prožitku pocitů děsu, transcendentálně pojatého, svědčí např. následující úryvek z povídky „Dysgen,,:“

„A pak dlouhá, tajemná mezera, vyplněná, cítil, něčím novým, – a pak pocit, jako by jej nějaká transcendentální chapadla svírala víc a více, dusila, duši mu vypíjela za děsné černé hudby a jakéhosi nepopsatelného, šíleného kolotání, za nímž jako by se chechtalo naň nejstrašnější jádro všeho ...“ (Klíma 1937, 69).

Přesvědčení o neskutečné až snové podstatě lidského života se objevuje – jak jsme výše uvedli – i v Klímově deníku přímo v souvislosti se suicidálními tendencemi. Svět, bytí nemá reálnou podstatu, je čirou iluzí; tento teorém je jedním ze základních pilířů Klímovy filozofie. Nejplastičtěji je Klímův pocit snovosti a neskutečnosti (navíc v souvislostech s jeho „egodeismem,“) vylíčen v povídce „Jak bude po smrti“.

„A kde asi snil jsem celý ten zdánlivě padesát tři let, ve skutečnosti snad jen minutu trvající sen? V které posteli, škarpě, dvorku? Na které hvězdě? Ale vždyť všechny ty hvězdičky jsou jen zas výplody mého snu... Sním někde za nimi, kde není prostoru... Ale i tato myšlenka ‚za nimi‘, ‚neprostorovost‘ jest jen snovým blouzněním... Ne, – jen jakýsi pekelný kotel, v němž vaří se všechny tyto snící černé, nestvůrné, strašlivé ‚myšlenky‘, je věcí o sobě. Ale čím je ten kotel? Hrůza, – Bože, smiluj se nad mou ubohou duší plátěnou! Ale i ty jsi jen fantasií Snu ... Já, Já jen černý, metafysický, metapsychický netvor, věčně snící. Já jen mohu být Bohem! Nic nechápal jsem kdy jasněji ... Ale k čemu celá ta strašlivá komedie? Proč to vše? Co to vše? Nejsem, jsa Bohem, schopen sebe poznat? Ale pak je Bůh totéž co červ – „(Klíma 1967, 125).

V uvedeném úryvku Klíma mimo jiné zřetelně vyvrací svůj „egodeismus“ – vratkost a bezmocnost „sebe-božství“.

Funkce apelu. Sebevražda a dílo

Stengel (1961) poukazuje v souvislosti se suicidálním pokusem na skutečnost, že sebevražedné jednání má – zejména ve vztahu k sociálnímu poli – více funkcí. Stengelovo stanovisko lze rozšířit na celé suicidální chování, tedy nejen na tentamen. Touha po záchraně je potenciálně obsažena v každém sebevražedném chování, třeba sebevážněji pojímaném. Výrazem této touhy jsou specifické projevy suicidálního chování, které plní funkci „apelu“, i když nemusí být sebevrahem takto vědomě pojímány (Voráček 1967).

Funkce „volání o pomoc“ se projevuje zejména ve faktu, že se sebevrah se svými suicidálními záměry svěruje nejbližšímu okolí. Také v Klímově deníku nacházíme několik zmínek podobného druhu.

V zápise z 8.1.1914: „Těsně před spaním ještě hádka – řekl jsem ** o mém úmyslu. Působilo to *nepríznivě* – /.../“ (Klíma 1942, 86).

Klíma patrně informoval o svém úmyslu spáchat sebevraždu nevlastní matku, u které žil nějakou dobu po otcově smrti. Hodnocení reakce na toto sdělení („působilo to *nepríznivě*,“) je výrazem snahy vyvolat určitou *odezvu*.

V deníkovém zápise z 29.1.1914: „Ještě včera jsem s nimi mluvil dost otevřeně o mém projektu (udělat to, odejdou-li bez placení). Váhali – bez výsledku. Pálení zase odloženo. Dnes v 10 hodin přišli s návrhem, abych tu zůstal asi půl roku – abych napsal dopis, že by to tak rychle dobře nešlo atd. Váhal jsem asi 1/2 hodiny – nakonec jsem však povolil. Hlavní důvod: Neprovést sebevraždu tak spěšně, ve špatném rozpoložení, jakoby k tomu hnán, bezectně, nýbrž z vlastního popudu, jaře, bez příčiny, – náhle, tak asi už za týden, jen získat čas! Jinak by se všechno ovšem mohlo obrátit docela jinak ... Osud ...“ (Klíma 1942, 88).

Ze zápisu není patrné, komu se Klíma svěroval. (Pravděpodobně opět své nevlastní matce a jejímu snoubenci.) Klíma doslova „zapojuje“

okolí do svých suicidálních příprav a konfrontuje vlastní suicidální záměry s názorem jiných osob. S úmysly spáchat sebevraždu se svěřil také přátelům (Chalupnému, Pavlovi a dalším).

V dopise Chalupnému (4.2.1914): „Nevím, těším-li se více na akt sebevraždy či na to ‚potom‘“ (Klíma 1942, 124).

A. Pavlovi (29.2.1916): „Žiju stále ve smrti, se ‚životem‘ si jen nevážně hraju“ (Klíma 1942, 129).

V roce 1915 v retrospektivním ohlédnutí píše Chalupnému (dopis z 5.7. a 13.7.1915): „Nerad o tom mluvím, – vypadá to jako nátlak, – ale na druhé straně vyštěbetal jsem dříve o s-v-ě toho tolik, že na vysvětlenou nutno o věc aspoň zavadit“ (Klíma 1940, 59).

„Dominuje smrtelná únava a odpor ke všemu; a vyjímečným chvílím relativní svěžesti dominují zas ony fantastické, hloupé a svůdné plány, které mbret Pavel, jemuž jsem je vybreptal, Vám vybreptal – /.../ No faktum však je, že suicide /.../ vše láká mne stokrát víc, než jít prosit o službu“ (Klíma 1942, 126).

Do okruhu navzájem si odporujících tendencí v sebevražedném chování patří také mechanismus, který Stengel (1961) označuje jako „funkci božího soudu“. Přítomnost „osudové náhody“ není typická pouze pro suicidální jednání; vhodná půda pro tento mechanismus je patrně všude tam, kde se jedinec octne v extrémní situaci, spojené s *pocitem odpovědnosti* za mimořádně významnou *hodnotu* (např. za vlastní život či životy jiných lidí, osud národa ap.). – Dát životu „šanci“, nechat za sebe rozhodovat osud objevuje se v Klímově deníku i korespondenci několikrát.

Deník – 12.11.1914: „... nestane-li se zázrak, udělám si konečně ten pěkný *výlet* ...“ (tj. sebevraždu – moje pozn. J.V. – (Klíma 1942, 93).

Z dopisu Chalupnému (4.2.1914): „Nejednou řekl jsem si: učiním to hned (tj. sebevraždu – J.V.), beze všeho, jakmile tato děvka Vita dopustí se vůči mně jen jedné větší ‚impertinence‘ – jako muž, který se holky přežral a k ní cítí pomstychtivý vztek ... ale ona, jak v případě takovém bývá, jakoby divinací nějakou vedena, je teď učiněný anděl!“ (Klíma 1942, 124).

Z dopisu A. Pavlovi – 29.2.1916: „Tenkrát v letě vešel jsem s osudem v jistý pakt, jímž zavázal jsem se mu, že pobudu ve smrdutém údolí tak dlouho, dokud on bude jisté závazky vůči mně plnit ... Nebýt tím vázán byl bych komedii (tj. život – moje pozn. J.V.) přerušil /.../“ (Klíma 1942, 127).

V deníkových zápisech zarazí další výrazná antinomie, plynoucí z faktu, že Klíma se vážně připravoval k sebevražednému činu a *současně* si vedl nejen deník, nýbrž i literárně tvořil, pracoval na svém díle. Činí tedy právě totéž, co vytýká Schopenhauerovi (deník – 12.11.1914).

„Bylo by k politování, kdybych teď zemřel – musím ještě připojit důležité poznámky k Parergám‘ – řekl několik dní před svou smrtí Schopenhauer. Blázen, nízký chlap: Vše se u něho točilo kolem knih, kolem ,děl‘ /.../. Z těchto bot vyrostl jsem už v 18. roce“ (Klíma 1942, 93).

Deníkový zápis z 18.11.1914 odráží vážné a konkrétní přípravy k sebevraždě (pálení spisů a stanovení přesného data provedení činu), *současně* však obsahuje osnovu proponovaného románu (ve kterém spáchá žena před zraky svého milence sebevraždu).

„Nic nového. Vše odevzdáno plamenům. Ostatní mohou být skončena vždy na dvou forech. Jsem svoboden. Pravděpodobně 24.11. (Nové datum provedení sebevraždy – moje pozn. J.V.) /.../ Časté a velmi příjemné teď fantasie o mém ,intimním románu‘. Podkladem červencové lesní sny o mém nejbližší lidském životě. Realisace nesplněných zde přání /.../ Co *nejhustší slétnutí* se oněch realizací – jakby osud chtěl odbyt si nahromaděné ty inanity s krku. – /.../“ (Klíma 1942, 62). Následuje stručný nástin proponovaného románu.

Obdobnou problematikou se zabývají další dva zápisy.

Zápis z 20.12.1913: „Staniž se v pondělí a dost! Všechny papíry začnu pálit až zítra ve 2 hodiny – času vždy dost! ... K večeru lépe – jako po celý tento čas; psán román a aforismy ...“ (Klíma 1942, 82).

„15./I.14. Odloženo – a pak několik dní ode dne ke dni, teď na 22./I. ... Rev. zkouška. – ... Vše uspoř.- progr. hot, – ale slabost v provedeních – k přikročení k tomu; /.../ Tento týden mnoho psáno –“ (Klíma 1942, 45).

Deníkové záznamy zachycují na dvou místech také filozofův rozvrh úkolů: v prvním případě rozvrh jednoho dne, v druhém plány pro delší časový úsek. Oba rozvrhy názorně ukazují, jak sebevražedné tendence byly vbudovány do Klímovy filozofické a umělecké tvůrčí činnosti a současně, jak tato činnost byla plně a beze zbytku chápána jako „filozofická praxe“.

27.1.1914 si Klíma zaznamenává program na jeden den: „Co teď? (do 1/2 3 zítra) : 1.) Nemoc, 2.) dopisy, 3.) deník a aforismy, 4.) přípravy, 5.) přemýšlet o filozofické stránce sebevraždy, 6.) o hmotné stránce, 7.) Praxe V.m.v.v.p. (J. Kabeš se domnívá, že zkratka s největší pravděpodobností znamená „Vše mi ve věčnosti prospívá“ – J.V.). Zítra pak – totéž – jen po 3.) jakožto 4. *pálení* (8 celkem zítra)“ (Klíma 1942, 88).

Druhý rozvrh na delší, blíže neurčenou dobu je z 31.1.1914: „Disposice tedy: I. (Nutná vnější činnost) 1.) Všeobecná práce, 2.) styk (s lidmi – doplněno J. Kabešem), 3.) přemýšlet o došlých dopisech, 4.) rozličné nutnosti – en détail – laxně; jako první, nejvyšší, *ovšem: Nemoc!* II. (Případ S.V.): 1.) o S.V. Laxně myslit 2.) S.V. je božský Akt. III. (Praktická filosofie): 1.) V.m.v.v.p. /Vše mi ve věčnosti prospívá – doplněno J. Kabešem/ ... 3.) vznešeně myslit. IV. (Intellekt): 1.) Poznání, – povznešenost – aforismy, 2.) Román (bitva u Kulkuty)...“ (Klíma 1942, 90).

V Klímově případě se mohly deníkové zápisy i umělecká či filozofická tvorba v období bezprostředních příprav k sebevraždě uplatňovat jako nástroj *k překonání pocitu osamocení*. Snaha po kontaktu se světem stojí patrně v pozadí dopisů na rozloučenou, které sebevrazi zanechávají. U tvůrčího suicidálně jednajícího jedince jsou podobné tendence strukturovanější a diferencovanější; projevují se tvůrčí činností za okolností, povrchnějšímu pozorovateli zcela nepochopitelných.

Následné projevy maladaptace

Suicidální vývoj je úzce spjat s jistými vnitřními psychickými stavy, postoji a tendencemi osobnosti sebevraha, jež jsou patrně odrazem frustrujícího působení příčinných faktorů, maladaptací reakcí suicidanta

na ně. Nemůžeme zde podrobně rozvádět složitou otázku ochranných mechanismů vůči frustračním vlivům a jejich selhání, jak se s nimi setkáváme právě u sebevrahů. Konstatujme pouze, že jakákoli forma maladaptace spoluvytváří a rozšiřuje prostor pro suicidální jednání.

Osobní dokumenty v užším i širším smyslu nám umožňují sledovat u L. Klímy některé komponenty tohoto druhu v konkrétní situaci doslova *in statu nascendi* a navíc studovat jejich transpozici do tvůrčích projevů.

Obsese (anankasmy)

Klímův výrok o počátcích vlastní „filosofické praxe“, o nutkavých tendencích „musit násilně myslit o nemyslitelnostech“ nás přivádí k otázce obsedantních (anankastických) myšlenek.

„V patnácti letech procitla, jednoho osudného odpoledne, rázem a děsivě má doposud snící podstata pod jednou ze svých forem: musit násilně myslit o nemyslitelnostech. Zbytek dne a celou noc svíjel jsem se v křečovitém myšlení o desetitisícinách milimetru – nutný následek základního ‚instinktu‘: jsem všemocný – nebylo možno vůli zastavit, dokud blahoslavené tělo neudělalo tomu konec“ (Klíma 1967, 270). Jaký zásadní rozdíl od obdobných metafyzických prožitků u Vladimíra Hoppeho!

Ve statí „Moje filosofická konfese ...“ vypovídá o podstatě těchto stavů podrobněji.

„Má *proprieta* žila /.../ až do 16. roku životem snovým. Probuzení bylo náhlé a strašné. Jednoho letního odpoledne byl jsem na procházce přepaden drakem: prvotní fasí přemýšlení, poháněného absolutně komanující vůlí. *Musí* se tu *násilně* přemítat, se strašnou námahou, o věcích neuchopitelných, nejšeřejších nuancích duševních stavů /.../, *musí* tu být vždy nějak zvítězeno, vyloučeno odejít s nepořízenou, rozdělat, odložit; každý pokus šílení toto zarazit končí myšlením ještě běsnějším; – /.../ Tehdy držela mne tato křeč zbytek dne a většinu noci, aby mne druhý den zase zachvátila a nikdy již zcela neopustila“ (Klíma 1946, 164).

Obsese – původně patrně úzkostná reakce na úmrtí příbuzných, potom dlouhodobě přetrvávající syndrom, vytvářely pro Klímu velmi nebezpečné předpoklady pro uskutečnění sebevražedného činu. Vzpomeňme např. už výše citovanou pasáž prózy „Slavná Nemesis“, ve které hrdina bojuje zápas mezi pudem sebezáchovy a touhou po sebevraždě: „Nemohu. Ale musím! Ale nemohu. Ale musím! Co je strašnějšího?“ (Klíma 1932, 112). Tato scéna má vysloveně anankastický ráz. Současně však obsedantní tendence – transponovány do oblasti filozofické a umělecké tvorby – spoluvytvářely originalitu Klímova díla.

Agresivita

O projevech vlastní agresivity v období kolem úmrtí příbuzných píše Klíma ve svých „filosofických konfesích“. Ex post jim přisuzuje metafyzický smysl.

„Jen z ... metafysického nepřátelství rozbíjel jsem v noci okna, zapaloval snopy, kladl kameny na koleje; dospěv nekonal jsem zločinů, považuje je, včetně válku, za pouhé uličnictví“ (Klíma 1946, 163).

Silné prvky agresivity (s typickým „metafyzickým“ akcentem) projevují se i ve filozofově postoji ke společnosti, lidstvu.

„Kdybych mohl jedním rázem zničit celé lidstvo – vesele, bez hněvu, jen z ‚übermuthu‘ – , nerozpakoval bych se ani vteřinu, – ve vědomí, že ve Všejsoucnosti znamená nekonečně méně než jedna bakterie proti ostatnímu tvorstvu země“ (Klíma 1967, 282).

K. Bodlák v doslovu ke „Vteřině a věčnosti“ charakterizuje Klímovu větu jako „útočnou“ (Klíma 1946, 213). Vůbec celé Klímovo dílo, zejména filozofické, je zaměřeno útočně. Tyto agresivní „predispozice“ jsou při suicidálním vývoji zaměřovány dovnitř, na vlastní osobu.

Jisté prvky introvertně zaměřených agresivních tendencí lze nalézt i v Klímově líčení vlastní „životosprávy“, kterou charakterizuje Chalupný jako „neukázněnou“ a v níž vidí zárodek Klímova špatného zdravotního stavu.

„Delší dobu jedl jsem pouze: syrovou mouku (eventuelně namočenou pšenici nebo hrách), syrové maso, syrové vejce /.../“ (Klíma 1967, 280).

„Odevždy čerta jsem se staral o lékařské předpisy proti nákazám; ani ve snu mne nikdy nenapadlo, že mohl bych si umýt ovoce nebo zavázat ránu; měl-li jsem žízeň, napil jsem se bez rozmýšlení vždy z nejbližšího kalného potoka a věci daleko hroznější pro uši filistrů čistoty tropil ...“ (Klíma 1948a, 18).

„Dobrá byla zdatnost mého těla za posledních deset let, – k vůli spovivosti: od roku 15 spím jen v nevytápěných místnostech, – jak jsem oblečen, zdravotnický a estetický, je mně fuk, a 4 Kč na stravu stačí každému člověku: jísti *jenom* syrové věci: to slouží stejně zdraví jako kapse“ (Klíma 1967, 279-280).

V dopise A. Pavlovi (z 12.12.1913): „Tělesně nebyl jsem nikdy dokonaleji zdravý a silný. Celé dny se do bláta a sněhu neobout, bos i rýt, hodiny, při tom kouřit na poli, mokré hlíně, aniž by se člověka jen stín nachlazení dotkl, – to dokáže jen cikán, já a leda tu a tam nějaký syčák“ (Klíma 1942, 112-113).

Uvedené Klímovy výroky o vlastní „životosprávě“ považujeme – alespoň zčásti – za stylizaci. Klíma jde v tomto ohledu zcela ve šlépějích svého učitele Nietzsche, který pro sebe i pro svého nadčlověka postuloval nejen duchovní a psychickou sílu, nýbrž i fyzické zdraví.

„Na těchto obou cestách mne napadl celý prvý Zarathustra, především Zarathustra sám, jakožto typ: Správněji, přepadl mne. Abychom porozuměli tomuto typu, musíme si nejdříve ujasnit jeho fyziologický předpoklad: jest jím to, čemu říkám *veliké zdraví*“ (Nietzsche 1929, 80).

„Zdařilému člověku, jenž lahodí mému srdci, jenž je vyřezán z jednoho dřeva, tvrdého, jemného a vonného, z něhož se i nos potěší – budiž věnována tato kniha. Jemu chutná, co se mu hodí. Jeho potěšení přestává, kde je mez vhodnosti překročena. Uhodne léky proti částečným vadám; má nemoci jako stimulantia svého života. Umí využít svých zlých náhod. Sílí neštěstími, která ho hrozí zničit. Vybírá instinktivně ze všeho, co vidí, slyší, prožívá, ve prospěch své hlavní věci – sleduje

princip výběravý, mnoho nechá propadnout. Reaguje s pomalostí, kterou vypěstovala dlouhá opatrnost a chtěná hrdost, zkoumá popud, odkud přichází, kam chce, a nepoddává se. Je stále ve své společnosti, ať se stýká s knihami, lidmi či krajinami. /.../ Získat výši a pohled s ptačí výše, kde pochopíme, jak všechno jde skutečně tak, jak by mělo. Jak každý druh ‚nedokonalosti‘ a bolest z ní náleží do nejvyšších tužeb. /.../

Zdraví a chorobnost. Budme opatrní! Měřítkem zůstává eflorescence těla, pružnost, odvaha a radost ducha – a ovšem také to, kolik chorobného může duch na sebe vzít a přemoci – uzdraviti. Čím by jemnější lidé zahynuli, patří k stimulačním prostředkům velkého zdraví“ (Nietzsche 1940, 41 a 45).

Navíc Klíma svými přehnanými, literárně stylizovanými výroky chtěl demonstrovat svoje „egodeistické“ určení. Je tragické a současně příznačné, že oba – Nietzsche i Klíma – zdůrazňovali svoje zdraví v době, kdy stáli před tělesným (Nietzsche i psychickým) zhroucením.

8. Nerealizovaná sebevražda

J. Kabeš v poznámkách k „Boji o Vše“ správně postihuje, že důvody, proč Klíma nakonec neskončil sebevraždou (v Klímově pozůstalosti se prý dokonce našel lístek „usmrcuju se dobrovolně“ – Klíma 1942, 118), byly *filozofické*. Kabeš píše o vlivu indické a starořecké nauky o metempsychóze, kterou zprostředkoval Klímovi Schopenhauer. Antinomie v suicidálních tendencích jsme dokumentovali na příkladech Klímova hodnocení smrti, posmrtné existence a na jiných aspektech jeho díla. Spokojme se nyní pouze osvětlením ústředního bodu jeho životní filozofie, který zabránil, aby přebudování hierarchie hodnot bylo jednoznačně orientováno na popření života. Je to Klímův *immortalismus*, nabývající v tvůrčově filozofii postupně stále větší váhy. Ten ovlivnil filozofův návrat zpět k životu.

Klímův „egosolismus“ a „egodeismus“ směřují v podstatě k jedinému cíli: *překompenzací zážitku smrti*. Nemohu zemřít, protože jsem nesmrtelný – to je ústřední východisko Klímovy obrany vůči filozoficky odůvodněným suicidálním tendencím.

Zde tkví kořen rozhodujícího obratu v Klímově vztahu k úloze sebevraždy ve vlastním životě. Jestliže jsem nesmrtelný, je sebevražda zbytečná. Nesmrtelnost zařazuje Klíma do svého absolutisticky pojatého „omnismu„: vše se musí udát ve všem (ozvuk Nietzscheovy myšlenky „věčného návratu„).

„A božsky lhostejno, co se dělá a děje; tak jako tak stane se dříve nebo později vše“ (Klíma 1946, 182). Klíma uskutečnil ve svém hodnotovém systému symbiózu hodnoty života a smrti; jejím nejplnějším výrazem se stala myšlenka *metempsychózy*.

„Kdo je moudrý, ví, že tento život, jako součást věčnosti, bude působit na všechny pozdější jeho existence, -že jaký tento život, takové budou napotomní; a bude jeho povinností stejně málo ho zanedbávat, jako zanedbává díla dnešního dne, ač ví, že zasvitnou mu do smrti nových dnů ještě tisíce“ (Klíma 1948, 55).

Sebevražda přestala mít pro Klímův život význam „aktuálního činu“, i když její obecně platnou hodnotu a přitažlivost nikdy nezavrhla.

„Thanatu /.../ uzřít v Její sladké a děsivé milostnosti! /.../ jen pro koupání se v smrti se žije. Skočit v náruč Její *hned?* ... Zdálo by se to logické, ale je tisíc druhů Skoku toho a milion kombinací jejich. Je sice jen k vůli sebevraždě tento život zde; něčím dobrým, protože nadzvířecím, zůstává Sebezrození vždy – /.../ Avšak, – proč spěchat? ... Není skoro ještě schopen člověk provést Skok tak grandiosně vesele a nezákaleně, jak důstojno; stvořen dosud, aby miloval Thanatu ponejvíce jen platonicky /.../ Dnes je sebevražda indiferens. Vykonat ji nebo ne, – obé, jako vše, stejně je lhostejné a stejně krásné“ (Klíma 1946, 160).

Uvedli jsme už, že Klímovy vážné suicidální tendence ustaly v roce 1917. V tomto roce Klíma píše svému příteli M. Srbovi (dopis ze 4.11.1917) také o zásadním kritickém přehodnocení svého extrémního

„egodeismu“. Konstatuje v něm, že neuspěl ve „filosofické praxi“ a ohlašuje „návrat k lidskému“. Úzká souvislost mezi zásadní změnou Klímovy filozofie a suicidálními tendencemi je nasnadě.

„Měl jsem mnohá, měl jsem krásná vítězství; jedno veliké vítězství nezazářilo: přeměna blýskavic ve stálé slunce; s krajním úsilím i energií s nejurputnější zběsilostí attakoval jsem tři léta sterými prostředky; myšlením a jednáním, nečinností a čekáním, sněním, bojem, vzdorem, rabiátností, mírností, četnými, nově tvořenými methodami a úskoky, myšlení a síly, askesí, soustavnou sebevýchovou, skoky, heroismem ...; nyní vidím, že každý z těchto kroků odváděl mne, očarovaného blázna, od Cíle dále místo blíže. Na konec změnila se celá praxe v zuřivé znásilňování celé psychy /.../ Tři cesty byly teď přede mnou: pokračování v dosavadním: na konci jejím seděla pitvorně se šklebící Blbost; absolutní heroismus a Lhostejnost *činu*: na konci černě strměla Smrt; a provisorní návrat k lidskému. Rozhodl jsem se pro návrat k lidskému. Vše ukazovalo se to těžkým /.../ Byl nutný kompromis. Po dlouhém hledání našel jsem jej v parole „Síla!“ /.../ Nemaje ohromných ambicí dřívějška přece jen parolí tou do jisté míry žiju v Božím a mám v ní zároveň pomůcku pro žití v lidském... Mohu takto být dál živ jako člověk, – nezpronevěřiv se svému nejvyššímu /.../ K blahu mému přispívá těšení se, že se zase sejdu se spícími mými miláčky, – v jejich celé zářivé reálnosti.. Snad teprve po tisíciletích, – ale to je bagatelle! ...“ (Klíma 1942, 106-108).

V závěru naší analýzy suicidálních tendencí L. Klímy se ještě jednou vraťme k otázce funkce díla u tvůrčích jedinců-sebevrahů. Literární či filozofické dílo (a jakákoli tvůrčí činnost), které by se po svém dokončení mělo odloučit od svého tvůrce a žít vlastním životem, náhle mění u sebevrahů svůj předpokládaný emancipační směr a *vrací se ke svému tvůrci*. Vzbuzuje v tvůrci naději, že právě médiem díla získá zpět ztracený smysl života. Zatím co většina umělců končí u ocenění vlastního díla v estetické nebo sociální rovině, překračují tvůrčí jedinci-sebevrazi tuto sféru. Se vzácným nepochopením a překvapující

naivitou se strukturalismus (prostřednictvím jednoho ze svých čelných představitelů – Mukařovského) domnívá, že jakmile je dílo jednou ukončeno, „přestává být pouhým výrazem duševního stavu svého tvůrce a stává se *znakem*, tj. sui generis faktem sociálním, sloužícím dorozumění nadindividuálním a odtrženým od subjektivní psychologie svého tvůrce“ (Mukařovský 1971, 145; ke kritice strukturalismu z pozice psychologie viz Viewegh 1984). V případě sebevraha a jeho díla musí být však dílo „chápano jako postupný komentář ke /.../ ztroskotání. Smrtelná vážnost, ležící nad životem, nedá se většinou zcela esteticky sublimovat“ (Baden 1965, 46). Sebevrah, který hledá hodnotovou oporu ve svém díle, musí být nutně zklamán. Přímo prorocky zní slova – námi už citovaná – L.N. Tolstého: „Moje díla, ať jsou jakákoliv, všechna budou zapomenuta – dříve nebo později, protože ani mne nebude“ (Tolstoj 1924, 22).

To podstatné, co může ochránit tvůrčího jedince před sebevraždou, *leží za dílem*. Vícekrát jsme už zdůraznili, že „dílo“, tedy literatura bylo Klímovi prostředkem, jak „značkovat“ vnitřní duchovní vývoj. Klímova „antiliterárnost“ tvůrčích projevů spočívala v tom, že celé dílo bylo koncipováno jako *záznam hledání smyslu života*. Tento specifický rys svého tvůrčího talentu nazývá Klíma příznačně „metafyzická predispozice“, která – jak píše – „je tíže ode mne odmyslitelná než můj trup“ (Klíma 1946, 162). Ostatně i samotná řeč není Klímovi cílem, výsledkem, nýbrž *popudem*; vždyť „slovo vyjadřuje jen něco na myšlence“ (Klíma 1946, 59). Jak diametrálně odlišné od Klímy je např. chápání díla u Kleista, který zvnějšku inscenuje vlastní sebevraždu, aby dodal významu svému dílu, které – podle autora – nebylo současníky dostatečně oceněno!

Antinomie, které jsme u Klímy sledovali v celém průběhu jeho suicidálních tendencí, jsou především výrazem boje pudu sebezáchovy s přáním suicidanta se usmrtit. Antinomie na úrovni konkrétních příprav k suicidiu mají svůj ekvivalent v rovině filozofické. Zejména důraz na „immortalismus“ (pojatý ve smyslu východní filozofie jako

„metempsychóza“) se stal v Klímově filozoficky podložené motivaci popudem k odklonu od sebevraždy. Duchovní pojetí absolutna jako principu života a světa nakonec Klímovi umožnilo zachránit se před sebevraždou. Příklon k „absolutismu“ je výrazem znovunalezení vlastního bytí člověka, který unikl smrti.

„I jinak je svět jen krásný a dobrý pro toho, kdo našel svou pevnou půdu /.../ Je něco nevýslovně nádherného už v tom, že je někdo *vlastníkem existence* ...“ (Klíma 1942, 108).

VI. Na obou stranách hranice – Stefan Zweig a Jochen Klepper

1. Vymezení prostoru

Už z celkového zaměření naší knihy je zřejmé, že při objasňování mechanismů sebevraždy věnujeme hlavní pozornost psychologickým aspektům. Dopustili bychom se však neústrojného redukcionismu (psychologismu), kdybychom složku psychologickou jednostranně izolovali a absolutizovali a nedovedli ji včlenit interdisciplinárním způsobem např. do kontextu historicko-sociálního, filozofického či dokonce biologického (somatického). Žádná z uvedených složek nemá v rámci konkrétního případu a priori pevně stanovenou strukturu; jde spíše o *dynamický systém*. Proto se případ od případu obraz sebevražedného jednání mění, a to vlivem nejrůznějších vnitřních a vnějších okolností sebevrahova života a sociální situace, v níž se nachází.

Např. Klíma žil a tvořil ve svobodně zvolené osamocenosti. Svoji individuální i sociální pozici charakterizuje: „Jsa nejchudším, zůstává stále nejneodvislejším, quasi poustevnický žijícím člověkem. Jeho biografii lze shrnout: Dovedl, od svého 17. do 46. roku, i dokud měl peníze, i když neměl nic, žít bez občanského povolání, svobodný, eremitsky jen sám sobě“ (Klíma 1946, 162). Tzv. „doba“, podmiňující faktory sociálního, politického a hospodářského rázu, jako by tvořila pouze nehybné a stínové pozadí Klímova života.

V případě dalších dvou umělců-sebevrahů (Stefana Zweiga a Joche-na Kleppera) však „doba“ *bezprostředně* formovala – jako příčina – jejich suicidální motivaci. Oba se narodili a část svého tvůrčího období prožili v pokojné době politické a kulturní svobody: Zweig v rakousko-uherské monarchii, Klepper v Německu. Na přelomu 19. a 20. století byla západní a střední Evropa světem míru, tolerance, právní jistoty, občanské spořádanosti a ekonomické zajištěnosti. Z těchto kořenů vyrůstalo a vrcholilo neobyčejně bohaté kulturní prostředí, které se už nikdy (až po naše dny) neopakovalo. Tento svět duchovní i hmotné prosperity výstižným způsobem charakterizoval Zweig ve svých pamětech „Svět včerejška“.

„Pokouším-li se najít výstižnou formuli pro dobu před první světovou válkou, v níž jsem vyrůstal, pak doufám, že budu nejpregnantnější, když řeknu: byl to zlatý věk jistoty. Zdálo se, že vše v naší téměř tisícileté rakouské monarchii je založeno pro dlouhé trvání a nejvyšší zárukou této stálosti je sám stát. Práva, která poskytoval svým občanům, byla zaručena parlamentem, svobodně zvolenými zástupci lidu, a každá povinnost byla přesně vymezena. Naše měna, rakouská koruna, obíhala v třpytivých zlatých mincích a zaručovala tím svou stabilitu. Každý věděl, kolik vlastní, co mu náleží, co je dovoleno a co zakázáno. Vše mělo svou normu, svou určitou míru a váhu. Kdo měl nějaký majetek, mohl si přesně vypočítat, kolik mu ročně vynesou úroky, úředník a důstojník si zase spolehlivě našel v kalendáři rok, v němž bude služebně povýšen a kdy půjde do penze. Každá rodina měla pevný rozpočet, věděla, kolik spotřebuje na bydlení a stravu, na letní cesty a reprezentaci, a kromě toho si dobrovolně připravila malý obnos na nepředvídatelné výlohy, pro nemoc, lékaře. Kdo měl dům, považoval jej za bezpečný domov pro děti a vnuky, statek a obchod se dědily z generace na generaci; zatímco kojenec ještě ležel v kolébce, v pokladničce nebo ve spořitelně už měl řádně uložený první obolus na cestu životem, jakousi malou ‚rezervu‘ pro budoucnost. Vše v této velké říši stálo pevně a nezměnitelně na svém místě a na tom nejvyšším staříčků

císař; kdyby však zemřel, pak se vědělo (či mělo za to), že přijde jiný a v dobře propočteném pořádku se nic nezmění. Ve války, revoluce a převraty nikdo nevěřil. Vše radikální, vše násilné se už zdálo být ve věku rozumu nemožným.

Tento pocit jistoty byl pro miliony tím nejcennějším statkem, jenž stál za námahu, společným životním ideálem. Jen s touto jistotou stálo za to žít, a svůj podíl na tomto cenném statku požadovalo stále více lidí. Nejprve to byli jen zámožní, kteří se těšili této výhodě, ale postupně se k ní prodíraly široké masy; století jistoty se stalo zlatým věkem pojišťovnictví. Lidé pojišťovali své domy proti požáru a vloupání, svá pole proti krupobití a nepřízni počasí, své tělo proti úrazu a nemoci, kupovali si doživotní renty na stáří a děvčátkům kladli do kolébek pojistky na budoucí věno. Nakonec se organizovali i dělníci, vydobyli si odpovídající mzdu a nemocenské pojištění, služebnictvo si spořilo na starobní pojištění a prostřednictvím úmrtní pokladny předem splácelo svůj vlastní pohřeb. Jen ten, kdo mohl bezstarostně hledět do budoucnosti, užíval s dobrým pocitem přítomnost.

V této dojemné důvěře, že si člověk může až do poslední skulinky opevnit svůj život proti jakémukoli nárazu osudu, skrývala se přes všechnu solidnost a skromnost pojetí života velká a nebezpečná pýcha. Devatenácté století bylo ve svém liberalistickém idealismu vážně přesvědčeno, že je na přímé, neomylné cestě k „nejlepšímu ze všech světů“. S opovržením pohlíželo na předcházející epochy s jejich válkami, hladomory a revoltami jako na dobu, kdy lidstvo bylo ještě nedospělé a nedostatečně osvětlené“ (Zweig 1994, 11-12).

Síly nesvobody a násilí, doposud skryté, se však rozrůstaly jako rakovinný nádor. Jejich hrozbu si však uvědomovalo pouze několik vnímavých osobností. Posléze se tyto síly „zhmotnily“ do politickomo-
cenských podob a ideologií, do politických hnutí s nedemokratickým zaměřením a posléze do 1. a 2. světové války, do německého nacionálního socialismu, italského fašismu a ruského komunismu. Detailní historická analýza tohoto neblahého vývoje by nás odvedla příliš daleko

od našeho tématu. Pokusme se však objasnit alespoň základní sociální a psychologickou příčinu, která nakonec proměnila svobodomyslnou Evropu v hromadu trosek, rozmetala všechno, co bylo chloubou evropské vědy, umění a filozofie, co představovalo intelektuální domov duchovní evropské elity.

Už v roce 1895 upozorňoval francouzský sociální psycholog Le Bon na nový nebezpečný sociální jev – na *davovost společnosti*.

„Dnes nabývají požadavky davů čím dále tím určitější povahy a snaží se vyvrátiti přímo z kořene nynější společnost, aby ji přivedly zpět k onomu původnímu komunismu, který byl normálním stavem všech lidských skupin před příchodem civilisace. Omezení pracovní doby, vyvlastnění dolů, drah, továren a půdy, rovnoměrné rozdělení výrobků, vyřazení tříd vyšších ve prospěch tříd lidových – takové jsou jejich požadavky.

Davy mají malou schopnost uvažování, ale naopak jsou velmi dobře uzpůsobeny k činům. Současnou organizací stoupla nesmírně jejich síla. Dogmata, která nyní vznikají, dosáhnou záhy moci dogmat starých, tj. tyranické a suverenní moci, která vylučuje jakoukoliv diskusi. Božské právo králů bude nahrazeno božským právem davů“ (Le Bon 1946, 4).

Problematiku davů výrazně prohloubil, zejména právě ve smyslu psychologických charakteristik, Ortega y Gasset ve své světově proslulé knize „Vzpoura davů“ (Ortega y Gasset 1933).

„Stará demokracie byla mírněna notnou dávkou liberalismu a nadšením pro zákonitost. Slouže těmto zásadám jednotlivci se zavazovali, že udrží v sobě samém nesnadnou disciplinu. /.../ Demokracie a zákon, zákonné soužití, to byla synonyma. Dnes jsme svědky vítězství jakési hyperdemokracie, v níž dav jedná přímo bez zákona, fysickým nátlakem, vnucováním svých přání a vkusu. /.../ Dnes naopak si dav myslí, že má právo vnutit a učinit zákonem své hospodské rozumy. Pochybují, že by byly bývaly v historii doby, kdy se množství ujalo tak bezprostřední vlády, jako dnes. Proto mluvím o hyperdemokracii. /.../ Naši dobu vyznačuje to, že všední duch, vědomý si své všednosti, troufá si hájit právo na všednost a všude je vnucuje“ (Ortega y Gasset 1933, 22).

„Není řeči o myšlenkách a názorech tam, kde se nepřipouští žádná řídící instance, kde není jistý souhrn pravidel, jichž se v diskusi dovoláváme. Tato pravidla jsou základy kultury. Neběží mi o to, která to jsou. Pravím jen, že není kultury, kde není pravidel, jichž se naši bližní mohou dovolat. Není kultury, kde není principů občanské zákonnosti, k nimž se možno utéci. Není kultury, kde není úcty k určitým posledním posicím rozumovým, o něž se spor může opřít. Není kultury, neřídí-li vztahy hospodářské bezpečný režim obchodní, pod nímž lze hledat ochranu. Není kultury, kde estetické polemiky neuznávají nutnost vzdávat uměleckému dílu, což jeho jest. – Kde toto všechno chybí, není kultury; tam je ve vlastním slova smyslu barbarství. A nečinme si ilusí: barbarství počíná se zmocňovat Evropy souběžně se vzbouřením davů. Cestovatel, který přichází do barbarské země, ví, že na jejím území nevládnou zásady, jichž by bylo lze se dovolat. Neboť něco jako ‚barbarské zásady‘ vůbec není. Barbarství záleží v neexistenci zásad a v nemožnosti odvolání“ (Ortega y Gasset 1933, 63-64).

„Nyní nám to začíná být dostatečně jasné, poněvadž ‚přímá činnost‘ záleží v převrácení pořádku a v prohlašování násilí za prima ratio, za první důvod, a vlastně za jediný důvod. Je normou, navrhuje škrtnutí všech norem a odstraňuje vše, co je mezi naším úmyslem a jeho vnucením. Je to pravá Magna Charta barbarství. /.../ Veškeré soužití lidské klesá pod tento nový režim, rušící instance prostředkující. V ohledu společenském se ruší ‚dobré vychování‘. Literatura, jakožto ‚přímá akce‘, se stává urážením. Vztahy sexuální jdou k svému cíli bez okolků. /.../ Civilisace je přede vším jiným vůle k soužití. Člověk je ne-civilní a barbarský v té míře, v níž nedbá druhých. Barbarství je sklon k rozptýlení. Všechny doby barbarské byly dobami lidské rozdrobenosti, hemžily se nepatrnými skupinami navzájem odloučenými a nepřátelskými“ (Ortega y Gasset 1933, 66-67).

Místo historických popisů politického a ideového vývoje Evropy 20. století jsme se pokusili prostřednictvím knihy „Vzpouřa davů“ objasnit univerzální příčinu, jejíž působení španělský myslitel tak jasnozřivým

způsobem předpověděl. Dnes víme, že předpovědi Le Bona a Ortegy y Gasseta byly nekonečně překročeny vším, co se událo v nacistickém Německu a komunistickém Rusku. Zweig a Klepper byli jen dvěma případy z milionů zneuctěných, umučených a povražděných, nesmyslně obětovaných za zločinné a krvelačné vlády.

Přibližme si nyní osudy těchto dvou literárních umělců, kteří se za 2. světové války, v době, kdy skoro celou Evropu ovládalo nacistické Německo, ocitli na obou stranách pomyslné i skutečné hranice: Zweig se zachránil před nacisty útekem na Západ, Klepper zůstal v Hitlerově Německu, vystaven pronásledování. Oba, i když každý jiným způsobem, nemohli tuto hranici překročit, oba volili dobrovolnou smrt. Vlastní sebevraždou zničili sami sebe i onu hranici, která je spoutávala. Oba zemřeli ve stejném roce – 1942 – v době největších vojenských vítězství Třetí říše. Byla to doba, kdy k naději na obrat ve vývoji událostí bylo třeba velké síly.

2. Netrpělivé srdce Stefana Zweiga

Stefan Zweig tematiku „davů“ jistě znal; nepřikládal jí však patrně význam. Spisovatel, který svoje celoživotní úsilí zaměřil na studium jedinečných, historicky významných osobností, odmítl si připustit, že by se evropský duchovní svět mohl zhroutit tak totálním způsobem. On, spisovatel s velikou tvůrčí invencí, nevzal na vědomí (ostatně jako většina jeho kolegů-intelektuálů) znepokojivé signály, které věštily blížící se katastrofu. Když hodnotil situaci v roce 1941 ze svého brazilského exilu, bylo už pozdě. Věděl, že Evropa je pro něho ztracena. Byl si vědom, že vláda barbarů učiní z Evropy snad po desetiletí duchovně neobydlitelný kontinent. Hranice na Západ, kterou překročil, se ukázala být „nepřekročitelná“. Zaznívá to zřetelně z Zweigovy vzpomínkové knihy „Svět včerejška“.

„/.../ to, co vyprávím, vlastně nebude toliko můj osud, nýbrž osud celé jedné generace – naší jedinečné generace, která, jako sotva jiná

v dějinách, byla tak obtížena osudem. Každý z nás, i ten nejmenší a nejnepatrnější, byl ve své nejniternější existenci drásán takřka nepřetržitými vulkanickými otřesy naší evropské země; a já vím, že mezi těmi nespočetnými mi nepřísluší žádná přednost, kromě jedné: jako Rakušan, jako Žid, jako spisovatel, jako humanista a pacifista jsem po každé stál právě tam, kde se tyto otřesy projevovaly nejprudčeji. Třikrát mi převrátily dům a existenci, odloučily mne od všeho bytího a minulého a svou dramatickou vehemencí mě zavlekly do prázdnoty, do toho mně již dobře známého ‚nevím kam‘. /.../

Neboť jsem vskutku jako málokdo v těchto časech odloučen od všech kořenů a dokonce od země, jež tyto kořeny živila. Narodil jsem se 1881 v jedné velké a mocné císařské říši, v habsburské monarchii, ale na mapě ji už nenajdete; byla smyta beze stopy. Vyrostl jsem ve Vídni, v té dva tisíce let staré nadnárodní metropoli, a musel jsem ji opustit jako zločinec, dříve než byla degradována na německé provinční město. Mé literární dílo v jazyce, v němž jsem je napsal, shořelo na popel právě v té zemi, kde se mé knihy staly přáteli milionů čtenářů. A tak už nepatřím nikam, všude jsem cizinec, a v nejlepším případě host; také vlastní domov, který si vybralo mé srdce, Evropu, jsem ztratil od chvíle, kdy se podruhé sebevražedně vrhla do bratrovražedné války. Proti své vůli jsem se stal svědkem nejstrašnější porážky rozumu a nejzuřivějšího vítězství brutality v letopisech věků: nikdy – neříkám to s žádnou hrdostí, nýbrž se studem – neutrpěla jedna generace takový morální pád, z takové duchovní výše, jako generace naše. V tom malém intervalu od chvíle, kdy mi začaly růst vousy, do chvíle, kdy mi začínají šedivět, v tomto jednom půlstoletí se událo více radikálních proměn a změn než jindy za čas deseti lidských pokolení, a každý z nás cítí: bylo toho příliš mnoho! Můj dnešek od mého včerejška, mé vzestupy a mé pády se liší natolik, až se mi někdy zdá, že jsem nežil jen jednu existenci, nýbrž více existencí zcela od sebe oddělených. Neboť řeknu-li nepozorně: ‚Můj život‘, často se mi stává, že se pak bezděky táž: ‚Který život?‘ Ten před světovou válkou, ten před první, či ten před

druhou, nebo život dnes? Pak se opět přistihnu, jak říkám: ‚Můj dům‘, a nevím hned, který z těch bývalých mám na mysli, zda ten v Bathu nebo v Salcburku nebo rodičovský dům ve Vídni; nebo že říkám: ‚u nás‘, a s úlekem si musím připomenout, že k lidem své vlasti dávno patřím právě tak málo jako k Angličanům nebo Američanům, tam už bez organického spojení a zde zase vždy bez úplného začlenění; svět, v němž jsem vyrostl, a svět dnešní a svět mezi nimi oběma jsou pro můj cit naprosto rozdílné světy. Pokaždé, když vyprávím mladším přátelům epizody z doby před první světovou válkou, pozoruji na jejich užaslých dotazech, kolik toho, co pro mne ještě znamená naprostou realitu, pro ně už se stalo nepředstavitelnou historií. A jakýsi tajný instinkt ve mně jim dává za pravdu: mezi naším dneškem, naším včerejškem a předvčerejškem jsou všechny mosty zbořeny. Já sám nemohu nežasnout nad plností a mnohostranností, s níž jsme se vešli do těsného prostoru jediné – ovšem nanejvýš nepohodlné a ohrožené – existence, natož pak, když ji srovnávám se stylem života svých předků. Můj otec, můj děd, co ti viděli? Žili svůj život jako jeden život, od začátku až do konce, bez vzestupů, bez pádů, bez otřesů a nebezpečí, život s malými napětími, nepozorovatelnými přechody; vlna času je nesla ve stejném rytmu, pohodlně a klidně, od kolébky až k hrobu. Žili v jedné zemi, v jednom městě, a téměř vždy dokonce v jednom domě; co se stalo venku ve světě, událo se vlastně jen v novinách a neklepalo na dveře jejich příbytků. Někde za jejich života se odehrávala nějaká válka, ale měřeno dimenzemi dneška jen malá válka, a byla daleko za hranicemi, kanóny nebyly v doslechu, stal se z ní suchý list dějin a opět pokračoval tentýž starý život. Ale my jsme žili vše bez návratu, z dřívějšíka nezůstávalo nic a nic se nevracelo; bylo nám určeno prodělat v maximální míře to, co dějiny jindy jen sporadicky přidělují jediné zemi, jedinému století. Dříve nanejvýš jedna generace prošla revolucí, druhá pučem, třetí válkou, čtvrtá hladomorem, pátá bankrotem státních firem, – a mnohé požehnané země, požehnané generace dokonce ničím z toho všeho. Ale my, jimž je dnes šedesát a de jure bychom vlastně ještě měli mít

kus života před sebou, co my jsme neviděli, nevytrpěli, neprožili? Prošli jsme katalogem všech jen myslitelných katastrof z jednoho konce na druhý (a stále ještě nejsme u posledního listu). Já sám jsem současníkem obou největších válek lidstva, a dokonce jsem každou prožil na jiné frontě, tu první na německé, tu druhou na protiněmecké. V době před válkou jsem poznal nejvyšší stupeň a formu svobody jednotlivce a potom její nejnižší stav po staletích, oslavovali mě a opovrhovali mnou, byl jsem svobodný, nesvobodný, bohatý i chudý. Mým životem se přehnali všichni ti sinálí oři apokalypsy, revoluce a hlad, znehodnocení peněz a teror, epidemie a emigrace; na vlastní oči jsem viděl růst a rozšiřovat se velké masové ideologie, fašismus v Itálii, nacionální socialismus v Německu, bolševismus v Rusku, a především ten arcimor nacionalismu, jenž otrávil výkvět naší evropské kultury. Musel jsem být bezbranným, bezmocným svědkem nepředstavitelného pádu lidstva do barbarství, jež jsme pokládali za dávno zapomenuté, s jeho vědomým a programovým dogmatem antihumanity. Bylo nám určeno opět po staletích přihlížet válkám bez vyhlášení války, koncentračním táborům, mučení, masovému rabování a leteckým útokům na bezbranná města, bestialitám, jaké posledních padesát generací už neznalo a budoucí, doufejme, už nestrpí. /.../

Zdá se mi, že je mou povinností vydat svědectví o tomto našem dramatickém životě, bohatém na překvapení, neboť – opakuji – svědkem těchto strašlivých proměn byl každý, všichni jsme byli donuceni jejich svědkem být. Pro naši generaci neexistoval žádný únik, žádná možnost držet se v ústraní, jako tomu bylo v generacích předchozích; nová doba si zorganizovala simultánnost natolik, že nás vtahovala do sebe. Jestliže bomby rozmetaly domy v Šanghaji, my v Evropě, v našich pokojích, jsme to věděli dříve, než vynesli raněné z jejich domů. Co se událo tisíce mil za mořem, vyřítilo se na nás živé v obraze. Neexistovala žádná ochrana, žádná pojistka proti ustavičnému vyrozumívání a vtahování. Neexistovala země, do níž by člověk mohl uprchnout, klid, který by si mohl koupit, stále a všude nás chytala ruka osudu a strhávala zpět do své nenasytné hry.

Stále jsme se museli podřizovat požadavkům státu, stávat se kořistí nejstupidnější politiky, přizpůsobovat se nejfantastičtějším změnám, stále jsme byli přikováni ke společnému údělu, ať jakkoli rozhořčeně jsme se bránili; strhávalo nás to neodolatelně s sebou. Kdo procházel tímto časem nebo spíše jím byl hnán a štván – poznali jsme málo přestávek k oddychu –, prožil z historie víc než kterýkoli z jeho předků“ (Zweig 1994, 5-8).

Nazíráno zvnějšku byl Zweigův život a tvůrčí vývoj (zhruba do 50.roku věku) jedním z nejúspěšnějších, a snad i nejšťastnějších. Stefan Zweig se narodil roku 1881 ve Vídni v bohaté rodině židovského textilního továrníka. Rodina patřila k židovské finanční aristokracii. Zweig se ve svém dětství a mládí nesetkal s žádným napětím rasového, národního či sociálního rázu. Rodiče, když poznali synovo literární nadání, nebránili mu v dráze spisovatele. I když se Zweig snažil záhy vůči rodině se osamostatnit, nebyl jeho duševní vývoj poznamenán žádným konfliktem s rodiči, jak to shledáváme např. u Kafky nebo Werfla. Rovněž subjektivně nebyl Zweig poznamenán vlastním literárním úspěchem, nepropadl ani domýšlivosti, ani nekritické pýše. Svým úspěchem byl vždycky spíše překvapen, jako by si předem nedůvěřoval. Umělecký vzestup pokračoval u Zweiga nepřetržitě, až dosáhl evropské a světové úrovně. (O Zweigově životě a díle viz např. Strelkovu studii – Strelka 1981.)

Životní ztroskotání jsme nakloněni spojovat s nějakou negativní životní událostí. Existuje však i nebezpečí dlouhého nebo prodloužovaného štěstí a osobní zajištěnosti, které nás při prvním nárazu obtíží či neštěstí zanechá vnitřně nepřipravené. Zweigův život byl úzce spjat s literární tvorbou; v ní nacházel smysl života. Tento vývoj probíhal v rodinné, občanské a kulturní zajištěnosti. Bylo proto logické a psychologicky pochopitelné, že Zweig zcela ztotožnil svůj individuální život s uměleckým a vůbec kulturním prostředím Rakouska-Uherska. Toto ztotožnění, jak se později ukázalo, bylo pro Zweiga tragické. Zweig žil, jak sám doznává, v iluzi, že duchovní i hmotný

pokrok bude dále pokračovat bez přerušení a že Evropa a v ní Rakousko-Uhersko jsou oním místem, v němž se tento příznivý vývoj bude dále uskutečňovat.

Ačkoli byl svými duchovními kořeny zakotven v rodném Rakousku, nestal se Zweig patriotem v nacionální pokleslé podobě. Pochopil více než kdo jiný z jeho současníků, že evropská kultura tvoří vyšší a přirozenější rámec každé skutečné tvůrčí evropské individuality. Druhý, pro Zweiga významný rys této literární orientace spočíval v přesvědčení, že kultura je především záležitostí velkých historických osobností. Už od svých gymnaziálních let – jak píše ve svých pamětech „Svět včerejška“ – byl naplněn obdivem a uctíváním tvůrčích osobností, zejména ze světa umění a literatury. Toto mimořádné hodnocení tvůrčích individualit vyplývalo z *vysokého oceňování umělecké literatury*. Zweig by mohl bez výhrad podepsat slova napsaná před více než sto padesáti lety Th. Carlylem: „Žádná kouzelná runa není podivnější než knihy. Všecko, čeho lidstvo dosáhlo, co vykonalo, smyslo nebo čím bylo, leží jako v kouzelné uchovalosti na listech knih. Ony jsou vyvoleným bohatstvím lidstva“ (Carlyle 1925, 170-171).

Zweig pozoroval a hodnotil Evropu prizmatem tohoto duchovního aristokratismu. Přehlédl, nebo nechtěl vidět, on, přítel a obdivovatel Sigmunda Freuda, že pod tenkou vrstvou kultury leží rozlehlá temná oblast pudových sil, které mohou kdykoli a nenadále nastolit *éru barbarů*. Když Zweig ve svých pamětech hodnotí neschopnost německých intelektuálů rozeznat hrozné nebezpečí Hitlerova vystoupení, vyjadřuje tak i vlastní tehdejší nedostatek zkušeností s vládou totality.

„My jsme však stále ještě neviděli nebezpečí. Ti nemnozí mezi spisovateli, kteří si skutečně dali tu práci, aby přečetli Hitlerovu knihu, vysmívali se její nabubřelosti a suché próze, místo aby se zabývali jejím programem. Velké demokratické noviny – místo aby varovaly – dennodenně znovu uklidňovaly své čtenáře, že hnutí se svou enormní agitací jen s potížemi financovanou průmyslem a odvážnou zadlužeností se musí zítra nebo pozítří nevyhnutelně zhroutit. V zahraničí však asi

nikdy nepochopili skutečný důvod, proč Německo Hitlera a jeho stoupající moc v těchto letech tak podceňovalo a bagatelizovalo; Německo vždy bylo nejen třídním státem, ale uvnitř tohoto třídního státu navíc ještě zatíženo neochvějným přeceňováním a zbožňováním ‚vzdělání‘. S výjimkou několika generálů tam byly vysoké státní funkce vyhrazeny výlučně takzvaným ‚akademickým vzdělancům‘; zatímco v Anglii se na nejvyšší místa vypracoval takový Lloyd George, v Itálii Garibaldi a Mussolini, ve Francii Briand, muži z lidu, Němci považovali za nemyslitelné, aby nějaký muž, jenž nedokončil ani měšťanskou školu, natož pak vysokou, člověk, jenž přespával v ubytovnách a navíc ještě po léta žil životem dodnes nevyjasněným, se někdy mohl jen přiblížit postavě, jež zaujímal svobodný pán ze Steinu, Bismarck či kníže Bülow. Nic nesvádělo německé intelektuály tolik na scestí jako vzdělanecká namyšlenost; v Hitlerovi viděli agitátora pivnic, jenž se nikdy nemůže stát nebezpečným, i když on si už dávno, díky svým neviditelným spojencům, získal vlivné pomocníky v nejrozumnějších kruzích. A když se onoho lednového dne 1933 stal kancléřem, považovali ho mnozí, dokonce i ti, kteří mu k místu dopomohli, pouze za provizorního místodržitele a nacionálně socialistickou vládu za epizodu“ (Zweig 1994, 311).

První osudová rána přišla už v podobě 1. světové války. Zweig ji sice prožil mimo válečnou frontu, v rakouském válečném archivu, její bezprostřední hroznou podobu však poznal při návštěvě haličské fronty. Tyto zkušenosti učinily z Zweiga přesvědčeného pacifistu. Zároveň se však odhalila jeho jistá politická naivita, projevovaná v přesvědčení, že výzvy intelektuální elity mohou zabránit dalším válečným katastrofám. Tyto postoje ovlivnilo také přátelství s Rollandem, který později zcela propadl komunistické ideologii. Zweigův vztah k Sovětskému svazu byl naopak ambivalentní.

Po osmileté známosti se Zweig ožení s Friderikou Winternitzovou, která po svém prvním, ztroskotaném manželství vytvořila Zweigovi mimořádně příznivé prostředí pro jeho literární práci. Vztah k manželce, jak se domníváme, byl pro Zweigův další vývoj důležitý. Jeho skutečná

váha se projevila až mnohem později, v Zweigově rozhodující psychické krizi. Přes veškeré vnější úspěchy trpěl totiž Zweig mimořádnou přecitlivělostí, vnitřní nejistotou a nerozhodností. Friderika, osobnostně ucelenější a vyváženější, byla Zweigovi oporou nejen proto, že jej ochraňovala před hmotnými starostmi, nýbrž i proto, že mu nahrazovala jeho patrně nenaplněný citový vztah k matce. Matka, původem Italka, byla velmi společenská a svému synovi se zřejmě v jeho dětském věku příliš nevěnovala.

Zweig kupuje a zařizuje rozlehlou vilu v Salcburku. Do uchopení moci Hitlerem v Německu prožije Zweig v Salcburku nejšťastnější a nejplodnější roky života. V roce 1931 slaví svoje padesáté narozeniny, které jsou u většiny lidí důvodem k prvnímu zásadnějšímu životnímu bilancování. U Zweiga to bylo bilancování úspěšného spisovatele, který dosáhl světové proslulosti. Vynořila se zde však náhle i podivná zlověstná předtucha, jejíž původ si Zweig nedovedl vysvětlit.

„Tak uběhla ta léta v práci, cestování, učení, čtení, sběratelství a potěšení. Jednoho listopadového rána roku 1931 jsem se probudil a bylo mi padesát let. Hodnému bělovlasému salcburskému listonošovi způsobilo toto datum těžký den. Protože v Německu panoval dobrý zvyk obšírně oslavovat padesáté narozeniny autora v novinách, vlácel ten starý muž po příkrých schodech nahoru pořádný náklad dopisů a telegramů. Než jsem je otevřel a přečetl, přemýšlel jsem, co pro mne tento den znamená. Padesátý rok života představuje určitý obrat; člověk se zneklidněně dívá zpět, kolik už na své cestě ušel, a v tichosti se ptá, zda ta cesta ještě povede vpřed. Přemýšlel jsem o prožitém čase; rozhlížel jsem se po těchto padesáti letech jako ze svého domu po řetězcích Alp s mírně se svažujícími údolími a musel jsem si říci, že bych se rouhal, kdybych nechtěl být vděčný. Koneckonců bylo mi dáno víc, nezměrně víc, než jsem očekával a doufal, že dosáhnu. Prostředek, jímž jsem chtěl rozvíjet a dovést k vyjádření svou bytost, básnická, literární produkce, vyvolala ohlas daleko nad mé nejsmělejší chlapecké sny. Jako dárek k padesátým narozeninám vytisklo nakladatelství Insel

bibliografii mých knih ve všech jazycích, v nichž vyšly; a sama o sobě už to byla kniha; žádný jazyk nechyběl, ani bulharština a finština, ani portugalština a arménština, ani čínština a maratti. Ve slepeckém písmu, stenograficky, ve všech exotických literách a idiomech putovala má slova a myšlenky k lidem, pozvedl jsem svou existenci daleko nad obzor své bytosti. Získal jsem mnohé z nejlepších lidí naší doby za osobní přátele, dostalo se mi nejdokonalejších představení; směl jsem uvidět věčná města, věčné obrazy, nejkrásnější krajiny na zemi a těšit se z nich. Zůstal jsem svobodným a nezávislým na funkcích a povolání, moje práce byla mou radostí a ještě více, působila potěšením druhým. Co zlého se tu ještě mohlo stát? Byly zde mé knihy: mohl je někdo zničit? (Tak jsem, nic netuše, myslel v této chvíli.) Zde je můj dům – mohl mě z něho někdo vyhnat? Zde moji přátelé, mohl jsem je někdy ztratit? /.../ Mohl jsem být spokojen. Miloval jsem svou práci, a proto jsem miloval i život. Byl jsem uchráněn starostí; i kdybych už nenapsal jedinou řádku, mé knihy by se o mne postaraly. Zdálo se, že všeho jsem dosáhl a osud ovládl. Jistotu, kterou jsem znal z časů svého domova a kterou jsem za války ztratil, jsem opět získal vlastní silou. Co ještě jsem si mohl přát?

Ale bylo zvláštní, že právě v této chvíli, kdy nebylo co si dále přát, rozprostřela se ve mně tajuplná nevolnost. Bylo by to opravdu dobře, ptalo se cosi ve mně – nebyl jsem to já sám -, aby tvůj život šel dál tak poklidně, tak pravidelně, tak snesitelně, tak pohodlně, tak bez nového napětí a zkoušek? Není pro tebe, pro to podstatné v tobě, tato privilegovaná, zcela zajištěná existence spíše něčím nepříslušným? Zamyšleně jsem procházel domem. V těchto letech zkrásněl a byl přesně takový, jakým jsem ho chtěl mít. Ale přece, měl jsem zde žít stále, nadále sedět u téhož psacího stolu, psát knihy jednu za druhou a potom přijímat tantiémy a ještě více tantiém, pozvolna se stávat úctyhodným pánem, jenž spravuje své dílo a své jméno ve vší počestnosti a zdrženlivosti, stranou všeho náhodného, všech napětí a nebezpečností? Mělo to stále jít takto dál až do šedesáti, sedmdesáti, po přímé, hladké koleji?

Nebylo by pro mne lepší – tak snilo cosi ve mně dál – kdyby přišlo něco jiného, něco nového, co by mě učinilo neklidnějším, napjatějším, mladším tím, že by mě to vyzvalo k novému a snad nebezpečnějšímu boji? Vždyť v každém umělci přebývá jakási tajuplná rozpolcenost: hází-li jím život divoce sem a tam, pak touží po klidu, je-li mu však dán, pak touží po návratu do napětí. A tak jsem měl v den svých padesátin v skrytu duše jen jediné povážlivé přání: nechť se stane něco, co mě ještě jednou odtrhne od těchto jistot a pohodlností, co mě donutí nejen pokračovat, nýbrž znovu začínat. Byl to strach ze stárí, z únavy, ze zlenivění? Nebo to bylo tajemné tušení, které ode mne požadovalo jiný, tvrdší život kvůli vnitřnímu růstu? Nevím.

Nevím to. Neboť to, co v této zvláštní chvíli vystoupilo ze šera podvědomí, nebylo žádné zřetelně vyslovené přání a dozajista nic, co se pojilo s bdělou vůlí. Byla to jen prchavá myšlenka, která mě ovanula, /.../“ (Zweig 1994, 304-306).

Podivné přání se vyplnilo, ale zcela jiným způsobem, než jak mohl Zweig vůbec tušit. Roli zde hrály nejen vnější okolnosti (uchopení moci Hitlerem v Německu a přímé ohrožení Rakouska), nýbrž i příčiny vnitřní. Zweig už od mládí trpěl záchvaty deprese a nejistoty. Jeho zájem o „léčení duchem“, jak spisovatel nazval svoji literárně psychologickou studii (Zweig 1981), nebyl tedy pouze platonický. Freud, který četl všechny knihy svého přítele, upozornil, že hlavní kořeny Zweigovy literární činnosti nelze hledat pouze v rovině intelektuální, nýbrž povahové, zejména v nedostatku sebedůvěry.

Zweig začal utíkat ze svého salcburského sídla, ve značné míře také proto, že se stále více vyostřovaly jeho negativní vztahy k manželce. Manželská krize vyvrcholila, když po nástupu nacismu v Německu a fašistického vývoje v Rakousku se Zweig rozhodl prodat vilu v Salcburku a emigrovat ze země. Příčinou tohoto zásadního rozhodnutí byla událost, která Zweiga zasáhla bezprostředně; pochopil, že současně byla signálem obecnějšího dosahu. V Zweigově vile byla totiž provedena policejní domovní prohlídka pod zcela absurdní záminkou, že jsou zde

ukryty zbraně. Domovní prohlídka byla v právně zajištěných poměrech tehdejších evropských demokracií něčím naprosto neobvyklým a ponižujícím. Jestliže k ní mohlo dojít, bylo zřejmé, jak podstatným způsobem jsou narušena doposud nezadatelná práva občana. Od této chvíle se Zweig začal cítit ve svém domě cizincem.

„Ale já jsem z této zdánlivě bezvýznamné epizody vycítil, jak vážnou už se stala situace v Rakousku, jak mocný byl tlak Německa. Můj dům se mi od oné úřední návštěvy už nelíbil, cosi mi našeptávalo, že takové epizody jsou jen nesmělou přehrou mnoha dalekosáhlejších zákroků. Téhož večera jsem začal balit své nejdůležitější papíry, jsa rozhodnut, že nyní budu stále žít v cizině, a toto znamenalo víc než odloučení od domu a země, neboť moje rodina lpěla na tomto domě jako na své vlasti, milovala tuto zem. Pro mne však byla tou nejdůležitější věcí na světě osobní svoboda. Aniž jsem o svém úmyslu vyrozuměl někoho ze svých přátel a známých, odcestoval jsem o dva dny později zpět do Londýna; a to první, co jsem tam učinil, bylo sdělení úřadům v Salcburku, že se definitivně vzdávám svého bydliště. Byl to první krok, který mne odloučil od mé vlasti“ (Zweig 1994, 334). Onou „rodinou“ byla Friderika, která s tímto Zweigovým rozhodnutím nesouhlasila.

Zweig odcestoval do Londýna a Friderika při jedné z návštěv Londýna chtěla tuto manželskou neshodu odčinit tím, že našla svému muži mladou sekretářku Šarlotu (Lotu) Altmannovou, Židovku, která uprchla před Hitlerem z Německa. Prudký vzestup nacismu v Německu a bezprostřední ohrožení Rakouska Hitlerem dal za pravdu Zweigovi. I když před obsazením Rakouska Německem navštívil Zweig několikrát Salcburk a Vídeň, stal se nyní jeho stálým sídlem Londýn. V roce 1935 píše Friderice, že se rozhodl zařídit si v Anglii větší byt a prosí manželku, aby mu byla nápomocná při stěhování.

U Zweiga se stále častěji objevují deprese z celkové politické situace, současně se však začíná prohlubovat i jeho vztah k nové sekretářce, což v Zweigovi vyvolává další vnitřní krizi, která po víceměsíčním jednání vyvrcholí rozchodem s Friderikou. V těch měsících se Zweig cítí

bídněji než kdykoli předtím. Trpí pocity viny vůči přátelům, kteří zůstali v okupovaném Rakousku, a pocitem viny vůči Friderice. Již v dřívějších letech se občas vyskytovaly problémy s Zweigovým vztahem k sekretářkám, nyní však byl Zweigův vztah k Lotě jiného rázu. Lota měla větší porozumění pro Zweigovu literární tvorbu než Friderika, zaměřená na praktické záležitosti. Navíc byla Friderika zcela slepá pro hrozící politické a vojenské nebezpečí v Rakousku. Chtěla udržet vilu v Salcburku za každou cenu. Friderika se snažila rozchodu s Zweigem zabránit, prosila Zweigovy přátele, aby manželovi rozmluvili jeho úmysl – marně. O Vánocích 1938 bylo rozvodové řízení provedeno.

V té době se současně tisíce Rakušanů obracelo na Zweiga se žádostí o pomoc (např. v souvislosti s udělením víz k vystěhování). V některých případech však prosby o pomoc selhávají na Zweigově lhostejnosti. Strelka (1981, 123) uvádí případ Alberta Einsteina, Zweigova přítele, kterému se však nakonec podařilo uprchnout z nacistického Německa do USA. Lze toto Zweigovo „selhání“ přičíst únavě a vyčerpání? Zweig žil tehdy ve velikém napětí. Bývalá manželka Friderika nikdy nepřerušila s Zweigem kontakt, i když většinou jen písemný. Projevila se jako moudrá a uklidňující osobnost, která byla ochotna obětovat se pro druhé. Rozchod s Zweigem ji však hluboce ranil. V září 1939 se Zweig ženil s Lotou Altmannovou.

Po londýnském pobytu 1934 – 1940 nastává závěrečná etapa Zweigova života – americký exil. Přes USA odjíždí s novou manželkou do Brazílie, kde je mimořádně srdečně přijat jak oficiálními osobnostmi ze světa politiky, tak čtenáři svých děl. V jistém smyslu byl však brazilský pobyt už od začátku vysilující. Zweig musel denně přijímat návštěvy, poskytovat interview, účastnit se různých porad, shromáždění a jednání, a to ve třech jazycích. Koncem roku 1940 mu poprvé napadlo, že se už nikdy nevrátí do Evropy. Začal se také smířovat s myšlenkou, že jeho písemné náčrtky a poznámky, které zanechal v Londýně, jsou pro něho nenávratně ztraceny. S Friderikou udržoval neustále písemný kontakt. V jednom z těchto dopisů nacházíme

výkřik: „*Už nemohu dál!*“ (Strelka 1981, 132). Tento výkřik jako by předznamenával blížící se tragédii Zweigova života.

V Brazílii se Zweig s Lotou usadili v malém městečku Petropolis, kde si pronajali vilku. Zweig zde dokončuje svoji vzpomínkovou knihu „Svět včerejška“ (na některých upřesňujících formulacích se podílí i Zweigova první manželka Friderika!) a píše drobnější texty, např. „Šachovou novelu“. Svůj život ukončuje sebevraždou (otravou veronalem) 22. února 1942 spolu se svou ženou Lotou.

Zanechává vysvětlující dopis na rozloučenou a také prohlášení pro brazilské úřady. Z dopisu na rozloučenou:

„Již mnoho let jsem všude, kudy kráčím, cizincem. Všichni jsou ke mně neskonale dobří, ale této dobrotě se nepodařilo sklížit, co je ve mně nenapravitelně rozbitého. Jako někdo, kdo ztratil svůj stín, jsem člověkem, který ztratil svou minulost, a její nejsoucnost mi znemožňuje dýchat. Pokud jde o literaturu, je tomu stejně. Jsem všude cizím autorem, jehož talent je často ceněn, jehož jméno však nerozmnoží národní dědictví...

Psával a mluvil jsem vždy svým jazykem. On jediný vyjadřuje přesně odstíny mé myšlenky a pro spisovatele je možnost vyjadřovat svůj vnitřní život nejpotřebnější věcí na světě... Mluvím-li cizí řečí, často nenalézám správné slovo, abych mohl vyjádřit svou myšlenku, a tu se má muka stávají nepopsatelnými... Jazyky, jimiž mluvím, nejsou moje, a úsilí, jež mne nutí nepřetržitě překládat svou myšlenku, mne unavuje a bázeň, že se vyjádřím špatně, mne vyčerpává tak, že raději znásilňuji svou myšlenku a říkám, co dovedu říci, místo toho, co říci chci...

Každým dnem jsem se učil více milovat Brazílii a nikde jinde bych nebyl raději znovu budoval svůj život od počátku, od doby, kdy svět mého vlastního jazyka pro mne ztroskotal a moje duchovní vlast, Evropa, se zničila sama.

Ale po šedesátce mi bylo třeba nových sil, abych mohl začít zcela novou existenci. A moje síly jsou dlouhým putováním bez vlasti vyčerpány. Podle mého názoru je lépe uzavřít včas a vstojte život, pro nějž duševní

práce byla největší radostí a osobní svoboda největším ze statků této země. Říkám svým přátelům sbohem. Necht' ještě spatří jitřenku po dlouhé noci. Já, příliš netrpělivý, je předbívám“ (cit z časopisu 100+1, roč.19, 1982, č.10).

Prohlášení brazilským úřadům:

„Dříve než ze svobodné vůle a s jasnou myslí odejdu ze života, musím splnit poslední povinnost: vřele poděkovat této báječné zemi Brazílii, která mně a mé práci poskytla tak dobré a tak pohostinné spočinutí. Každým dnem rostla má láska k této zemi a nikde bych nebyl raději znovu vystavěl svůj život poté, co svět mého vlastního jazyka pro mne zanikl a má duchovní vlast, Evropa, sama sebe ničí. Avšak po šedesátce by bylo zapotřebí mimořádných sil, aby se začalo ještě jednou znovu. A mé jsou vyčerpány dlouhými léty bezdomoveckého bloudění. Pokládám proto za lepší včas a vstoje ukončit život, jemuž vždy byla duchovní práce nejryzejší radostí a osobní svoboda nejvyšším statkem této země. Pozdravuji všechny své přátele! Kéž ještě uzří ranní červánky po dlouhé noci! Já, příliš netrpělivý, je předcházím. Stefan Zweig, Petropolis, 22.2.1942“ (Ghysbrecht 1967, 101).

Nenadálá smrt Stefana Zweiga a jeho manželky překvapila i jeho nejblížejší okolí. Poslední večer před sebevraždou strávili manželé Zweigovi ve společnosti svých přátel (Ernesta Federa a jeho ženy). Lota svému manželovi věnovala k 60. narozeninám souborné vydání Balzacova díla. Již před tím si Zweig vyžádal z Londýna materiály k této biografii.

Friderika ve své autobiografii (již po Zweigově smrti) uvedla, že Zweig už v Londýně hovořil o společné dobrovolné smrti. V posledních dnech svého pobytu v Londýně, kdy se očekávala invaze Němců do Anglie, psal svému příteli Fleischerovi, že v případě invaze ho nacisté nenaleznou živého (Strelka 1981, 150).

Sebevražda (a dokonce sebevražda ve dvou) se několikrát objevuje ve Zweigově literárním díle. Např. v knize esejů „Der Kampf mit dem Dämon“ (z roku 1925) se autor mimo jiné osobnosti zabývá i Heinrichem Kleistem, který skončil dobrovolně život se svou přítelkyní Jindřiškou

Vogelovou. Rovněž v posmrtně vydaném románu „Opojení z proměny“ (Zweig 1986) uvádí Zweig rozhovor dvou milenců, kteří se chystají zemřít společnou sebevraždou. (Příslušnou pasáž z této knihy uvádíme v naší studii v souvislosti s problémem dvojité sebevraždy.)

Je značně nesnadné pokusit se hodnotit závažnost všech událostí, které mohly hrát roli jako příčina Zweigovy sebevraždy nebo jako její „spouštěč“. Můžeme zde nanejvýš klást některé vnější a vnitřní okolnosti vedle sebe. Mohl to být – časově nazíráno – vojenský pád Singapur, avšak rovněž nějaké subjektivní rozpoložení sebevraha. Jaké postavení ve společné sebevraždě zaujímal Lota, je zahaleno tajemstvím. Je pouze zřejmé, že sebevraždě ve dvou nemohla nebo nechtěla zabránit. Také ona byla zřejmě poznamenána znamením vyhnance, pro něhož není spočinutí... Zweig ve svém dopise na rozloučenou uvádí nemožnost vyjadřovat své pocity rodným jazykem. Suicidální motivace však byla zřejmě složitější. Zweig pochopitelně při různých jednáních musel užívat angličtinu a další jazyky, *tvorit však mohl bez omezení ve svém rodném jazyce – němčině*. Byl však nenávratně vytržen ze svého nejvlastnějšího duchovního prostředí, kterým byla Evropa. V daleké Brazílii, přes veškeré srdečné přijetí, se cítil osamoceným cizincem, neboť postrádal kulturní zázemí právě té Evropy, kterou miloval a která se nenávratně, snad na celá desetiletí (jak se domníval) propadla do zkázy. Zweig jasnozřivě tušil, že i po případné vítězné válce, kterou tak nenáviděl, ať byla vedena kýmkoli!, mravní a kulturní zpusťování světa dosáhne takového rozšíření, že v něm nebude pro Zweiga místo. V roce 1942, kdy válečná rozpínavost Německa dosáhla vrcholu, se ostatně zdálo, že Hitler nejméně na jednu generaci opanuje Evropu.

Na tomto místě si znovu připomeňme událost v Salcburku (policejní domovní prohlídku). Přátelé v Brazílii jednoznačně potvrdili, že Zweig měl panickou hrůzu před eventualitou, že nacismus pronikne až do Brazílie. Umělcův blízký přítel vzpomíná na Zweigův vyděšený obličej, když jedna brazilská spisovatelka při rozhovoru připustila možnost,

že by se nacismus mohl uchytit i v Brazílii. Ostatně Zweig dostával od brazilských přívrženců nacismu výhružné anonymní dopisy. Tyto okolnosti spolu s vojenskými událostmi (např. útokem Japonců na Pearl Harbor, vyhlášení války USA) navozovaly v Zweigovi pocit přímého ohrožení. Pro Zweiga útěk před nacismem, který započal před léty odchodem ze Salcburku, vlastně nikdy neskončil.

Byly zde však i příčiny čistě osobní. Rozchod s Friderikou, s níž snášel v uplynulých desetiletích všechno dobré i zlé, Zweiga, aniž si to on sám přiznal, těžce poznamenal. Také tento domov, vyplývající z intimního vztahu k manželce, byl zničen. V mnohém mohl s Friderikou nesouhlasit; Lota Altmannová, jeho sekretářka, kterou si zvolil za druhou ženu, mu však sotva mohla poskytnout onu duševní vyrovnanost vyzařující z osobnosti jeho první manželky. Vnitřní obraz matky byl rozvodem s Friderikou nenávratně rozbit. Vrátila se dřívější životní nejistota, násobená vnějšími politickými a vojenskými událostmi druhé světové války a také výčitkami svědomí. Stárnoucí Stefan Zweig neměl sil tyto vnější i vnitřní okolnosti zvládnout.

Byl mužem literatury, nikoli reálného života. V soukromém životě byl slabý a nerozhodný, nedovedl dosti adekvátně odhadnout konkrétní politickou situaci. Nutně musel jí být vždy znovu zaskočen, raněn, neschopen včlenit ji do svého ezoterického světa umění. Jeho sebevražda je mimo jiné projevem jisté „nezodpovědnosti“, individuálním útekem z protinacistického boje v okamžiku, kdy zápas s mocí zla vrcholil. (Na tuto okolnost správně poukázal např. Thomas Mann.)

3. Vynucená sebevražda Jochena Kleppera

Stefan Zweig uprchl před nacismem za hranice Rakouska a později i mimo Evropu, když, jak píše v dopise na rozloučenou, jeho „duchovní vlast, Evropa, se zničila sama“. Jochen Klepper, německý básník a spisovatel, zůstal v nacistickém Německu. Jeho manželka byla Židovka

a rodině hrozila deportace do koncentračního tábora. Proto v roce 1942 spáchal se svou ženou a její dcerou z prvního manželství sebevraždu. Můžeme se ptát, zda v případě společného suicidia Klepperových šlo o skutečnou sebevraždu, či o *sebezabití*. Rozhodně to byl čin, který lze označit jako *vynucený*. Suicidální motivace se zde pohybuje na velmi nejednotné půdě. Vždyť Klepper a jeho rodina toužili žít. Sebevražda byla pouze jednou z reálných možností, jak uniknout mučení a jisté smrti v koncentračním táboře. Na druhé straně – a v tom je vrcholná tragika Kleppera jako nábožensky věřícího člověka – se Klepper, jeho žena a dcera rozhodují k sebevraždě *dobrovolně: mohli totiž sebevraždu také odmítnout*, a to ze zásadních důvodů náboženské víry, jak to např. učinil německý katolický myslitel a antifašista Landsberg. Ten zprvu eventualitu vlastní dobrovolné smrti v letech druhé světové války nevyklučoval a za pronásledování gestapem s ní dokonce počítal, ale nakonec, při skutečném zatčení, tuto formu útěku odmítl. V roce 1943 byl gestapem zatčen a zemřel v koncentračním táboře Oranienburgu v roce 1944 (Landsberg 1990). Klepper mohl učinit (spolu s rodinou) totéž. Připodobnil by se tak novozákonnímu Beránkovi, který se nebrání, neprotestuje a mlčky se nechá vést na smrt. Obtížnost a tragika Klepperova rozhodování byla duchovního rázu. Jako věřící křesťan si byl plně vědom, že v případě sebevraždy jde z hlediska křesťanské víry o těžký hřích a o nenapravitelné, neodčinitelné provinění. Proto se v Klepperových deníkových záznamech vždy znovu objevuje myšlenka rouhání vůči Duchu svatému.

„Každému, kdo řekne slovo proti Synu člověka, bude odpuštěno. Avšak tomu, kdo se rouhá Duchu svatému, odpuštěno nebude“ (Lukáš 12,10).

„Kdo by se však rouhal proti Duchu svatému, nemá odpuštění navěky, ale je vinen věčným hříchem“ (Marek, 3,29).

Tím však poněkud předbíháme historii Klepperova tragického života.

Jochen Klepper se narodil v roce 1903 v malém dolnoslezském městečku v rodině evangelického faráře. Z rodinné tradice vyplývalo, že nejstarší syn (tedy Jochen) půjde studovat teologii. Toto studium

Klepper také zahájil na zemské univerzitě v Breslau. Jeho zdraví však bylo chatrné, takže mu lékaři po jednom z jeho zhroucení doporučili vůbec zanechat jakéhokoli duševního zaměstnání. Na tohoto tělesně slabého muže byla navržena nesmírná tíha; jeho osud vyrůstá do podoby antické tragédie. A ještě více než na řeckou tragédii musíme myslet na příběh starozákonního Joba... Klepper si nakonec nezvolil povolání evangelického faráře, ačkoli žil velmi intenzivním náboženským životem. Toto rozhodnutí vedlo k zásadní roztržce s otcem. V roce 1931 se Klepper žení se značně starší, rozvedenou Hanni Steinovou, která si z prvního, čistě židovského manželství přivádí dvě dcery: Brigitu a Renatu. Tímto sňatkem se dovršuje roztržka s rodiči. Otcovské vyobcování se Klepperovi stalo jedním z náboženských témat jeho literární tvorby.

Klepper odjíždí do Berlína, kde nachází zaměstnání v nakladatelství a rovněž v rozhlase. Je literárně činný jako básník a prozaik; připravuje k vydání svůj román „Der Vater“, který má být i zfilmován.

Od března 1932 si začíná psát deník (Klepper 1956), do něhož zaznamenává vnější události a vnitřní prožitky svého života. Deník nebyl určen k uveřejnění, nýbrž se Klepperovi stal s největší pravděpodobností jakýmsi druhem modlitby a snad i zpovědi; Bůh působí – to bylo Klepperovo přesvědčení – na člověka prostřednictvím Slova.

Deník zřetelně obsahuje dvě tematické roviny, které se však prolínají: vnější rovina je otřesným dokumentem pronásledování Židů v nacistickém Německu, ta vnitřní je jakýmsi „zápolením“ s Bohem tváří v tvář možnosti spáchat sebevraždu.

Po Hitlerově uchopení moci se stupňují protižidovská opatření. Klepper je pro svůj sňatek s Židovkou propuštěn z Ullsteinova nakladatelství, kde zastával funkci redaktora, rovněž i z rozhlasu a vyloučen z „Říšské spisovatelské komory“. V letech 1940 – 1941 je povolán k vojenské službě, v roce 1941 je však propuštěn pro „politickou nespolehlivost“. V roce 1939 se podařilo vycestování starší nevlastní dcery do Anglie. Klepperova manželka odmítá vycestování celé rodiny, pokud budou politické podmínky alespoň trochu snesitelné.

Osudy Klepperovy rodiny v závěrečných letech života zaznamenává Klepper ve svém deníku:

1933: Bezprostředně po uchopení moci Hitlerem žádné negativní důsledky v zaměstnání, později však propuštění z rozhlasu. Tři zdroje, jimiž Klepper překonává úzkost a strach: „Hanni, psaní a víra“ (Klepper 1956, 68).

1934: Zůstává ještě jako redaktor v Ullsteinově nakladatelství. Přijat do „Říšské spisovatelské komory“. Spolupráce s filmem. Pocity únavy a roztržitosti. Nesnáší hluk. Typické projevy přepracovanosti. Horečnou činností chce uniknout úzkosti. V druhé polovině roku smrt otce, po ní Klepperovo tělesné a psychické zhroucení. Domov se stává jedinou oázou míru.

„Ve světě máte úzkost. Ale to neznamena, že se nutně musíte zalknout v blátě. Stále znovu prosím Boha, aby z mého psaní udělal něco jako farní úřad, z mého rodinného života něco jako faru. Aby Bůh neodsoudil tuto moji prosbu“ (Klepper 1956, 164-165).

1935: Lékaři Klepperovi doporučují zanechat jakékoli duševní práce. Klepperova důležitá poznámka: vše, co se netýká Hanni a náboženství, je ve mně umrtveno. Klepper dokončuje stavbu domu. Zostřují se protizidovská opatření: první transporty do koncentračních táborů.

1936: Narušené zdraví je výsledkem duševního strádání. V deníku první zmínky o sebevraždě. Těžké deprese Klepperovy manželky. Zuzuje se okruh Klepperových přátel.

1937: Klepper vyloučen z „Říšské komory spisovatelů“. Hanni zůstává Židovkou (nepřijímá víru svého manžela). Stupňující se tlak režimu na Židy a jejich „přísluhovače“.

1938: Klepper plánuje knihu „Věčný dům“ s ideovým důrazem na nábožensky pojatý domov. Domov a rodina jsou základním tématem Klepperovy životní filozofie. Předsevzetí manželů Klepperových: být vděčen za každý v relativním klidu prožitý den. Tento „Endzeit“ je životem bez plánů, jistoty, rozhodnutí a přání. Život ve stavu trvalé hrozby. Bůh jako by zůstával hluchý k veškerému utrpení. „Židovské

otázce“ je v deníku věnována stále větší pozornost. Stupňuje se strach o děti. Pokusy dostat dcery za hranice do bezpečí a současně strach i bolest z rozloučení. Přetrvávají naivní pokusy řešit tyto záležitosti „právně“. Klepper nemá dosti jasné vědomí, že v totalitním režimu žádná právní jistota neexistuje. Klepperovi jsou rozhodnuti nadále zůstat v Německu za jakýchkoli okolností. Útoky režimu vůči katolíkům a protestantům. Zprávy o sebevraždách mezi Židy. Hanni mění svoje rozhodnutí a připravuje se na křest.

1939: Hanni stále trvá na rozhodnutí neopustit Německo, pokud zde poměry budou alespoň trochu snesitelné. Dcery se naopak přiklání k vystěhování. Podaří se výjezd starší dcery Brigity do Anglie. V druhé polovině roku opět přísnější protizidovská opatření. „Nejsem už pánem nad svou únavou: onou trýznivou únavou, která není následkem nějakého výkonu, nýbrž pramení z toho, že se všechny okolnosti stále vyostřeněji spiknou proti práci. A zde jde o celou existenci“ (Klepper 1956, 808).

1940: Pracovní literární plány. Ztroskotává snaha dostat i druhou dceru z Německa. Renata vystupuje z židovské církve a dává se pokřtít. Pronikají poplašné zprávy o tajném vraždění Židů a duševně a tělesně nevléčitelných osob. Blesková válka proti Belgii, Norsku a Francii. Koncem roku Klepper odvelen k armádě, další jeho osudy zrcadlí jeho korespondence s manželkou. Klepper nasazen nejprve do Polska, potom na Balkán, posléze na ruskou frontu. Povýšen na důstojníka. Paní Hanni se snaží o manželův návrat, Klepper však soudí, že je rodině platnější na frontě. Politicky je Klepper v podstatě pruský monarchista. Odděluje vojenskou službu od režimu (politiky NSDAP). Za jiné politické konstelace by byl patrně hrdý na vítězí německou armádu.

1941: Klepper propuštěn z armády pro politickou nespolehlivost (manželství s Židovkou). Znovu pokračuje v deníkových zápisech, které se více než v minulých letech týkají sebevraždy a jejích důsledků pro věřícího křesťana. S návrhem společné sebevraždy přichází Renata, snad ovlivněná zprávami o hromadných sebevraždách Židů před

deportacemi. Úvahy o suicidiu zahrnují i volbu prostředku. Klepper přijat ministrem vnitra Frickem, který slibuje přemluvit Hitlera, aby Renata mohla vycestovat do Švédska. Klepper je známý v „pro-němec-kých“ kruzích svým románem „Der Vater“, oslavujícím císaře Viléma. Této okolnosti chce Klepper využít při svém jednání s úředními kruhy. Frick slibuje alespoň oddálení deportace. Nesmírné napětí celé Klepperovy rodiny. Projednána poslední vůle.

„Hanni říká, že sebevražda, která jí byla tak často blízka, je jí teď vzdálenější, ráda by ještě viděla napsaný „Věčný dům“ (Klepperův román, moje pozn. J.V.). Jedno jsem jí postavil před oči: kdyby nás měl odloučit nucený rozchod a ona by musela ze země, ale já bych zde zůstal, pak ať je odhodlána k sebevraždě, protože by to nebyl neodpustitelný hřích, o němž hovoří bible. Víme, čím by byla v našem případě sebevražda: trojnásobná vražda, neposlušnost vůči Bohu, vzdání se trpělivosti, útěk z Božího vedení, /.../ odhození důvěry“ (Klepper 1956, 969).

V uvedeném zápisu jsou dvě protichůdná tvrzení: sebevražda je v jednom případě neodčinitelným hříchem – a v druhém hříchem není!

„Připravovat Vánoce, pečovat o dům, přijímat hosty a být hostem, uklízet a pracovat: všechno je teď jako zdání /.../ Že nás Bůh právě teď tak trestá bohoslužbami, v nichž zůstává všechno němé a prázdné! A jak jsem v poli toužil po bohoslužbě, jak také teď neznáme nic hlubšího, milejšího, vyššího než všechno, co se nazývá Bůh v Kristu!“ (Klepper 1956, 982-983).

V úryvku nacházíme projev obranného mechanismu, tak častého právě v situaci ohrožení života (včetně sebevraždy): „... všechno je teď jako zdání“. Připomeňme si na tomto místě Klímův iluzionismus!

Na Klepperovy velmi zapůsobila sebevražda jejich známých, rodiny Gottschalkových (manželé a syn). Žena Židovka, muž „árijec“, křesťanská výchova.

1942: Církevní kruhy a vlivní čtenáři Klepperových knih se snaží zachránit Renatu. 2. ledna si Klepper zapisuje: „Bude to rok naší smrti? Nebo rok největšího zázraku v mém životě? Nic mezi tím není možné –

bud' smrt nebo zázrak... Člověk upadá do tupého stavu, který je tak ostře oddělen od odevzdanosti do Boží vůle“ (Klepper 1956, 1014). V deníku se stále častěji objevují zmínky o sebevraždě jako eventualitě, s níž se počítá. Pokusy obnovit pracovní program: sbírání materiálu k „Věčnému domu“. Psychologicky velmi důležité záznamy snů. Tři zdroje Klepperova utrpení: odloučení od nevlastní dcery Brigity, nemožnost zachránit druhou dceru – Renatu, bolest, že nemá vlastní dítě. – Úvahy o politické budoucnosti Německa: buďto zvítězí nacistické Německo, nebo bude poraženo Ruskem. Obě eventualities jsou katastrofální. Obnoveny pokusy (přes švédské velvyslanectví) umožnit Renatin výjezd z Německa. Schválení k vycestování může dát pouze obávané gestapo.

Uvedme několik deníkových záznamů z kritického roku 1942, v jehož závěru Klepper s rodinou skončil sebevraždou:

22.2.1942: „Píši ‚Das ewige Haus‘ a připravil jsem nyní všechno pro naši smrt; je to také vůle Hanni. Prostřednictvím ‚Věčného domu‘ bude Bůh řídit naše vnitřní a vnější osudy“ (Klepper 1956, 1035). Tento deníkový úryvek je dokladem, že autor tvořil až na pokraj smrti!

24.2.1942: „... náš život se již snad asi čtyři roky nachází v zániku, ve fikcích a v zoufalých akcích (také vzhledem k práci), rozplývá se, bortí pod nepředstavitelnou zátěží. Myšlenka na sebevraždu, kterou v duchu stále připravuji, znamená jen vědomé bytí tohoto procesu, v němž se rozpouští život nás tří. Jak lehké je martyrium proti tomu, co Židé zažívají“ (Klepper 1956, 1037-1038).

Záznam snu. 25.2.1942: „V bitvě byl dán rozkaz k útěku při jednom sabotážním aktu; prchal jsem – náhle s mrtvými rodiči, s ostatními mrtvými, s nimiž byl člověk spjat. Ale zranění mě volali zpět, abych zachránil ještě těžší zraněné – a já jsem nebyl s to zůstat u mrtvých“ (Klepper 1956, 1038).

12.3.1942: „Toto není Boží cesta, dělat z nás vyznavače a mučedníky. Musíme se učit, že Bůh může působit také bez nás. Víme, že Bůh v nás působí tím, že nám ukládá v tomto čase mlčení? /.../ Pro nás a pro ty,

kterí v nějakém smyslu jsou jako my, to znamená mlčet, snášet, čekat; a nedoufat v pozemské věci“ (Klepper 1956, 1042-1043).

22.4.1942: „Opět ve snech: nemocné, znetvořené, nepatrné, sotva života schopné, ale nekonečně něžné dítě, které proti všem pochybnostem má být zachováno při životě. Sny o matce byly osvobozeny od veškeré deformace matčiny nemoci. Potom: orgiasticky slavené, nebezpečné, utiskující sjednocení německé a ruské armády v Berlíně – s vraždou a bakchanáliemi“ (Klepper 1956, 1057).

28.11.1942: „Jak mohu ‚křesťansky‘ psát, pokud myšlenka na sebevraždu není překonána?“ (Klepper 1956, 1124).

9.12.1942: „Odpoledne jsem byl u Eichmanna od bezpečnostní služby. /.../ Zítřka mám dostat konečné rozhodnutí“ (Klepper 1956, 1132). Zápis je uveden citátem z Písma: „Ale nalezne Syn člověka víru na zemi, až přijde?“ (Lukáš 18, 8). „Bůh je vyšší než naše srdce. To slovo nás musí doprovázet ještě až do smrti“ (Klepper 1956, 1132). „Tyto tiché, tiché, temné smutné dny. Tak jemné, tak plné smutku nebes“ (Klepper 1956, 1133).

10.12.1942: Poslední zápis v Klepperově deníku. Jednání na Sicherheitsdienstu neúspěšné.

„Nyní umíráme – ach také toto je u Boha. Dnes v noci jdeme společně do smrti. Nad námi stojí v posledních hodinách obraz žehnajícího Krista, který o nás zápasí. S pohledem na něho končí náš život“ (Klepper 1956, 1134).

Jochen Klepper zemřel 11.12.1942 společnou sebevraždou se svou manželkou Hanni a dvacetiletou nevlastní dcerou Renatou.

VII. Analýza jednoho románu – Jack London

Victor E. Frankl, zakladatel logoterapie, s velikým pochopením a tvůrčím vcítěním postihl, že mnoho psychických poruch je doprovázeno narušením nebo ztrátou životního smyslu (viz např. Frankl 1994). A právě logoterapie jako psychoterapeutická metoda se snaží na základě biografické analýzy postihnout a léčit pacientovy poruchy v oblasti životního smyslu. Narušený svět hodnot, který považujeme za centrální příčinu sebevražedného jednání, nese s sebou ve většině případů ztrátu životního smyslu. Obnovit ztracený smysl života je však velmi obtížné. Znamená to totiž nejen odhalit skryté kořeny hodnotové narušenosti, nýbrž vrátit kořenům jejich někdejší sílu. Logoterapeuticky pracující psychoterapeut by si měl být této obtížnosti vědom.

Pokusme se ukázat na analýze románu známého amerického spisovatele Jacka Londona psychologické mechanismy ztráty životního smyslu, vedoucí nakonec k sebevraždě. Lidé, kteří po dlouhá léta, většinou už od mládí, usilují o dosažení nějakého konkrétního životního cíle (v případě J. Londona literárního úspěchu), mají zprvu tendenci, když tohoto cíle dosáhnou, považovat dosažený cíl za oporu a smysl svého života. Brzy však zjistí, že dosažený cíl je neuchrání před pocitem životní prázdnoty, jestliže výsledky jejich životního usilování nesplňují určité

psychologické a sociální podmínky. Sebevražda Heinricha Kleista je velmi názorným příkladem, jak paradoxní může být usilování o literární slávu, která byla Kleistovi – jak se domníval – upírána. Sebevražda inscenovaná takto na podporu literární slávy, navíc zahrnující do dobrovolné smrti i Kleistovu přítelkyni Jindřišku Vogelovou, měla Kleistovi napomoci postavit si nehynoucí pomník proslulosti. Jack London naopak dosáhl literární proslulosti, stal se v pravém slova smyslu slavným spisovatelem. A přece i jeho život skončil zklamáním, ztrátou životního smyslu a sebevraždou.

Selfmademanství jako určitý životní styl je stále ještě ideálem americké civilizace. Člověk, který se z malých poměrů vypracuje z existenční tísně vlastními silami a schopnostmi k vrcholnému úspěchu, je typickým hrdinou amerického způsobu života. Do tohoto rámce zapadá Jack London. Nejen jeho romány, nýbrž i vlastní životní osudy jsou vlastně speciální historií amerického selfmademanství, jak to velmi výrazně a přesvědčivě ukazuje Londonův životopisec Stone (1941).

London se narodil roku 1876 jako nemanželské dítě Floře Wellmanové. Jeho otcem byl potulný astrolog irského původu W.H. Chaney. Jméno London dostal budoucí spisovatel po svém otčímovi Janu Londonovi, za něhož se Flora Wellmanová provdala. Dětství a mládí prožil Jack London na dně americké společnosti. Jeho rodina žila v neustálé bídě a doslova bojovala o přežití. London musel už od mládí tvrdě pracovat, od patnácti let živil rodiče. Pracoval jako tovární námezdní dělník, živil se příležitostnými pracemi, např. jako zametač hostinců, zúčastňoval se však i podniků ústřicových pirátů. Nelidskou dřinu v továrnách střídal s pitkami a rvačkami po výčepech. Londonovo mládí se v mnohém podobá životu ruského bosáka Maxima Gorkého, jak je vyličen v Gorkého autobiografické knize „Moje univerzity“.

I když podle vlastního Londonova vyjádření byl jeho život v mládí poznamenán chudobou a neustálou existenční nejistotou, objevil něco, co mělo později zcela určovat jeho dospělost: knihy, které si začal půjčovat v oaklandské knihovně. „Své duševní zrození Jack datoval

od okamžiku, kdy stál, čepici v ruce, ve dveřích dřevěné budovy, oči nedůvěrou široce otevřeny nad tím, jak je možné, aby na světě bylo tolik knih. Od toho dne, třeba mnoho trpěl, třeba prožíval muka mozku a duše, třeba byl poražen, opovrhován a vyvržen jako pária, nikdy již nebyl sám. Syn profesora Chaneye našel domov“ (Stone 1941, 27). Umělecké a další intelektuální vlohy zdědil tedy Jack London zřejmě po svém otci. Musíme upozornit, že prof. Chaney nebyl nějakým podvodným šarlatánem, nýbrž zaujatým popularizátorem vědy, za niž považoval také astrologii. Vlastnil značně rozsáhlou knihovnu, zajímal se o matematiku, filozofii, lingvistiku a dějiny náboženství. Mezi astrology platil za vynikajícího odborníka. Současně však měl patrně dobrodružnou povahu, stěhoval se z místa na místo a zemřel v naprostém zapomnění a chudobě. Se svým synem se nikdy nesetkal, pouze si s ním vyměnil několik dopisů. To bylo tedy dědictví, v dobrém i špatném, které Jackovi předal prof. Chaney.

Aniž tušil, objevil London prostřednictvím světa knih možnost úniku z tíživé reality do oblasti fantazie, tedy základního předpokladu, aby se z člověka stal umělec. I když odmítáme jednostranný pansexualismus psychoanalýzy a Freudovo pojetí umělce jako neurotika, musíme přiznat zakladateli psychoanalýzy schopnost neobyčejně výstižné psychologické charakteristiky umělce vzhledem k jeho vlastnímu prožitkovému světu. Umělec, píše Freud – oproti obyčejnému člověku, neumělci – vládne ve větší míře schopností sublimace, tj. dovede proměňovat neuskutečněná přání v cíle, které jsou uskutečnitelné alespoň ve fantazijním prožitku. U umělce silný aktuální zážitek evokuje staré – většinou z dětství uchované – zážitky, které potom utvářejí obsah fantazie a ovlivňují různé složky uměleckého procesu. Fantazie (včetně snění za bdělého stavu a obsahu snů ve spánku) tak poskytuje „surovinu básnické tvorby, neboť ze svých denních snů vytváří básník určitým přeformováním, přestrojením a vynechávkami situace, které dosazuje do svých novel, románů a divadelních her“ (Freud 1969, 76-77). Umělec má podle Freuda značný sklon k neurotickému vývoji. Silně

vyvinutá schopnost sublimace však umělci dovoluje vyhnout se „tradičnímu“ neurotickému vývoji: návrat k realitě a ke splnění jeho přání a potřeb mu zprostředkuje právě umění. Hauser vůči Freudovi upozorňuje na skutečnost, že „kromě přání uspokojit své libidinózní pudové potřeby“ patří ke vzniku díla i další momenty, např. „vůle tvořit, která nemusí být totožná s vůlí zachovat rod, dále snaha vyjádřit se a sdělit /.../ a konečně ctižádost získat souhlas diváků, kterou nemůžeme odvodit pouze z umělcovy potřeby lásky“ (Hauser 1975, 77).

Vraťme se zpět k historii Londonova života. Z četby knih, zejména s dobrodružným obsahem, získal London dojem, „že Oakland jest právě místem, odkud začít, že svět a vzrušující dobrodružství jej očekávají, jakmile jen bude moci odtud uniknout“ (Stone 1941, 27). Zamiloval si moře, z našetřených peněz si koupil plachetnici, stal se na určitou dobu námořníkem a z touhy po dobrodružství také tulákem a zlatokopem. Jedna událost bude určovat další Londonův život. Vybídnut svou matkou Florou, která si vzpomněla, že Jackův otec byl spisovatelem, napsal a poslal do soutěže časopisu „Call“ vyprávění o „Tajfunu u japonského pobřeží“. Obdržel první cenu. Překvapivé u sedmnáctiletého chlapce, který vychodil pouze obecnou školu.

Cesta k literárnímu úspěchu a světové proslulosti je stále strmější, London ji však překonává silou svého talentu. Žení se s Bessií Maddernovou a v té době – na přelomu století – začíná sklízet ovoce své literární práce: stává se věhlasným spisovatelem. Jeho vztahy k ženám se však komplikují. Se svou intelektuálně zaměřenou ženou se rozvádí, opouští ji i s dvěma dcerami a znovu se žení s Charmian Kittredgeovou. Volba není dobrá a v dalších letech mu přináší jen obtíže. V roce 1909 vydává svůj nejlepší román „Martin Eden“. Vedle vlastního příběhu se v něm London vyrovnává se svým názorem na socialismus i nietzscheovsky zabarvený individualismus. I když London začíná pobírat za svoje tištěné práce vysoké honoráře, je neustále zadlužen. Je vhodné si na tomto místě připomenout jeho názor na peníze, který měl ještě v době, kdy se utápěl ve finančním nedostatku. Tímto názorem se bude řídit po

celý život. „Jsou to peníze, které chci, či spíše věci, jež se za peníze koupí; a podle všeho nikdy nebudu mít dost. Pokud jde o umění žítí téměř z ničeho, hodlám ho užívat co nejméně. Strava, ne původ je to, co dělá člověka. Více peněz znamená pro mne více života. Zvyk vydělávat peníze nikdy nebude jednou z mých neřestí, ale zvyk utrácet peníze, ach, Bože! Stále budu jeho obětí. Přijdou-li peníze se slávou, ať přijde sláva; přijdou-li peníze bez slávy, ať přijdou peníze“ (Stone 1941, 122).

London staví velkou vilu „Vlčí dům“ a na výstavbu promrhá obrovské peníze, opatřuje si také nákladné plachetnice. Zakládá farmu pro zemědělské plodiny a pro chov dobytka, všechny tyto podniky však zkrachují. Touží po synovi, jeho manželce se však narodí holčička, která brzy umírá. Jeho dvě dcery z prvního manželství odmítají svého otce navštěvovat.

„Svým psaním vydělával nyní pětasedmdesát tisíc dolarů ročně a utrácel sto tisíc dolarů. Vše, co mu patřilo, bylo důkladně zadluženo, i jeho budoucnost“ (Stone 1941, 259). Londonovi přátelé a známí, ale také zcela neznámí lidé se snažili od spisovatele vypůjčovat peníze; a většinou se jim to dařilo. Nikdy peníze nevrátili. „Říkali, že je vydělává tak snadno, že by byli blázny, kdyby mu nepomohli je utratit“ (Stone 1941, 287). Marnotratně zacházel nejen se svými penězi, nýbrž i se svým mozkiem. „Na jaře roku 1913 byl Jack nejlépe placeným, nejznámějším a nejoblíbenějším spisovatelem na světě, nastoupil na místo, které zaujímal Kipling na začátku století“ (Stone 1941, 264). Jeho knihy byly překládány do mnoha jazyků světa. Jeden ze snů jeho života „Vlčí dům“ je dostavěn, ale noc před tím, než se má do něho stěhovat, vyhoří do základů. London byl přesvědčen, že někdo dům ze závesti nebo nenávisti zapálil. „Té noci shořelo něco v jeho srdci a bylo to navždy zničeno“ (Stone 1941, 274). London, který doposud pil, aby zahnal chronické záchvaty zoufalství, nebo pil se svými přáteli z potěšení, nyní „začal pít těžce, ne aby si přivolal radost, nýbrž aby uklidnil bolest. Dříve na ranči pil málokdy; nyní však tu pil hodně“ (Stone

1941, 285). Nikdo kromě jeho sestry Elizy nevěděl, že Jack má hrůzu před šílenstvím. „Jeho mozek byl příliš vyčerpán, aby pracoval a tvořil, a přece musil Jack psát každý den svého života. Obával se, že mu mozek pod neustálým a těžkým tlakem vypoví službu“ (Stone 1941, 291). Stal se zajatcem své literární tvorby a slávy jako o jednu generaci později jiný spisovatel-sebevrah Ernest Hemingway.

„Kromě Elizy měl jen jednu bytost, kterou miloval a které zcela věřil: ‚Nakato, po šest nebo sedm let jste byl se mnou ve dne i v noci. Byl jste se mnou v každém nebezpečí, v celém světě. Bouře a násilná smrt byly něčím běžným ve vaší i mé zkušenosti. Vzpomínám na bouřlivé chvíle, kdy jste poctivě stál po mém boku. Vzpomínám na hodiny nemoci, kdy jste mne ošetřoval. Vzpomínám na chvíle zábavy, kdy jste se smál se mnou a já s vámi.‘ Nakata, jenž opustil ‚pána‘, aby studoval zubařství v Honolulu, odpověděl: ‚Poskytl jste mi přístřeší a živil jste mne, zůstal jste vzhůru celou noc, abyste mne zachránil, když jsem byl při otravě rybou v bezvědomí. Věnoval jste svůj vzácný čas, abyste mne naučil psát a číst. Představoval jste mne svým hostům a přátelům jako svého přítele a syna. Jednal jste se mnou jako se svým synem. Toto krásné přátelství vzešlo z vašeho velkého srdce.‘ A tak v Nakatovi, v svém japonském služebníkovi, našel Jack jediného syna, jedinou synovskou lásku, kterou měl poznat. Když mu Eliza řekla: ‚Jacku, tys nejopuštěnější muž na světě, tys nikdy neměl, po čem tvé srdce toužilo,‘ zeptal se: ‚Jak to u čerta víš?‘

Jack říkal, že vždy toužil po krátkém a veselém životě. Chtěl zazářit na obloze svého věku jako bílý pruh ohně, vpalující otisk svých myšlenek do všech lidských myslí. Chtěl hořet prudce a jasně a spálit sám sebe z obavy, že smrt ho může překvapit nepřipravena, s dolarem neutraceným, s myšlenkou nesdělenou. On a George Sterling se vždy shodovali v tom, že nezajdou sešlostí věkem; až jejich práce bude vykonána, jejich život utracen, sami se vypoklonkují.

Chtěl ještě napsat několik knih, román o Kristovi, vlastní životopis ‚Námořník na koni‘, ‚Nejvzdálenější‘, příběh o dnech, kdy země začínala

chladnout. Když byl silný, žádná kniha nebyla dost velká, aby obsáhla vše, co dovedl o předmětu říci; a jeho padesát knih nestačilo vstřebat sílu, kterou v sobě Jack cítil. Nyní však byl unaven.

V úterý 21. listopadu roku 1916 skončil Jack své přípravy k zítřejšímu odjezdu do Nového Yorku, hovořil klidně a o samotě s Elizou až do devíti hodin. /.../

Když šli spat, kráčeli spolu dlouhou chodbou k jeho pracovně. Eliza řekla: „Až se vrátíš, budu mít obchod postavený a zásobený, také škola bude postavena a o učitelku bude zažádáno. Požádáme vládu o poštovní úřadovnu a já dám postavit žerď pro vlajku a budeme tady mít městečko a nazveme je Nezávislost.“ Jack jí položil ruku na rameno, drsně ji k sobě přitiskl a řekl upřímně: „Jsem s tebou, holka!“ a odešel svou pracovnou na spací verandu. Eliza odešla na lůžko.

Druhého dne v sedm hodin ráno japonský sluha Sekino, jenž vystřídal Nakatu, přiběhl do Elizina pokoje, s hrůzou v obličeji, volaje: „Slečno, pojdte rychle! Pán jedná nějak divně, jakoby opilý.“ Eliza přiběhla na spací verandu. Okamžitě viděla, že je Jack v bezvědomí, a telefonovala do Sonomy pro doktora Alla Thomsona. Doktor Thomson zastihl Jacka v agonii; podle všeho byl nějakou dobu v bezvědomí. Na podlaze našel dvě prázdné lahvičky označené: morphium sulphate a atropin sulphate; na nočním stolku našel blok s číslicemi – výpočet smrtící dávky jedu. Potom lékař telefonoval lékárníkovi do Sonomy, aby připravil protijed proti otravě morfiem a požádal svého pomocníka, doktora Hayese, aby přípravek přinesl s sebou. Oba lékaři vypláchli Jackovi žaludek, podali mu stimulanty, masírovali mu údy. Při tomto ošetřování Jack jen jednou reagoval. Jeho oči se pomalu otevřely, rty zašeptaly něco jako „Haló“, potom opět upadl do bezvědomí.

Jack zemřel toho dne večer, krátce po sedmé hodině. Druhého dne bylo jeho tělo odvezeno do Oaklandu, kde se s ním rozloučily Flora, Bessie a její dvě dcery. Celý svět truchlil nad jeho odchodem“ (Stone 1941, 294-298).

„Martin Eden“ je vnitřní historií Londonova života. Stručně jsme vylíčili Londonův život, abychom na tomto reálném pozadí objasnili

psychologické momenty ztráty životního smyslu tvůrčí osobnosti, jak je podává americký spisovatel ve svém románu.

Hned na začátku románu nacházíme literárního hrdinu Martina Edena v nezáviděníhodné situaci. Taková situace byla jeho autorovi, Jacku Londonovi, pravděpodobně důvěrně známá. Mladý Martin Eden, proletář, který od narození žije na okraji lidské společnosti, v nevýslovné hmotné bídě, je shodou okolností pozván do rodiny Morseových, lidí z bohaté a významné společenské vrstvy. Martin Eden je okouzlen způsobem života a vysokou kulturní úrovní této rodiny. Hned při první návštěvě se Martin zamiluje do Morseových dcery Ruth. „Byla to bledá, etherická bytost s velikýma, oduševnělýma modrýma očima a se záplavou zlatých vlasů. /.../ Přirovnával ji k bledé zlatisté květině na útlém stonku. Ne, byla jen duchem, božstvem, byla bohyní; taková vznešená krása nemohla být z tohoto světa“ (London 1955, 12). Ruth naopak je k Martinovi přitahována jeho zdravím a silou, životní vitalitou a dynamikou jeho projevů.

London ve svém románu podrobně líčí scény ne nepodobné Shawovu Pygmalionu. Mladý muž, který se rozhoduje nastoupit cestu literáta z povolání a tímto způsobem uniknout prostředí, které ho zotročuje, se dychtivě učí všemu, co mu vysokoškolsky vzdělaná Ruth poskytuje nejen z oblasti kulturních poznatků a vědomostí, nýbrž i svým chováním a celým způsobem života.

Úryvek z rozmluvy Ruth a Martina nám ukazuje vpád mladého, silného a originálního jedince do intelektuálního světa, jehož hodnoty a projevy si sice ještě neosvojil, avšak je rozhodnut stát se spisovatelem vlastní cestou. „Prosím vás, nemyslete si o mně, že se chlubím,“ začal. „Naprosto nic takového nezamýšlím. Mám však pocit, že bych se snad mohl nazvat rozeným studentem. Dovedu studovat sám. Vklouzávám do toho snadno jako kachna na vodu. Sama vidíte, co jsem dosáhl s gramatikou. A naučil jsem se mnohému také ještě o jiných věcech – ani by se vám nezdálo, kolik jsem se již naučil. A to teprve začínám. Počkejte, až dostanu správné –“ zaváhal a pokračoval, teprve když

se ujistil o vhodnosti slova ‚momentum‘. ‚Právě teď se začínám zmocňovat skutečného ponětí o dosahu věcí. Začínám brát míru —‘

‚Prosím vás, neříkejte ‚brát míru‘,‘ přerušila ho.

‚Popadnout figuru,‘ opravoval se spěšně.

‚To ve správném jazyce vůbec nemá smysl,‘ namítla.

Tápal, jak by začal znovu.

‚Teda, za čím se ženu, je to, abych si okouknul polohu.‘

Slitovala se již a nechala ho bez opravy a Martin pokračoval:

‚Vědění mi připadá jako kapitánská navigační kabina na lodi. Kdykoli vejdu do knihovny, vždy mám znovu ten dojem. Úlohou učitelů je naučit žáky obsahu navigační kabiny soustavně. Učitelé jsou průvodci po kabině – a nic víc. /.../

Jsou lidé, kteří potřebují průvodce – většina je takových; já však myslím, že se obejdu bez nich. Věnoval jsem teď už hodně času navigační kabině a stojím již na počátku poznání, brzy se tu vyznám, brzy budu vědět, kdy a na které mapě hledat, které břehy potřebuji prozkoumat. A jak já si to dovedu nalinkovat a jak to vidím, budu mnohem rychleji objevovat, když budu sám. Víte, rychlost flotily je taková jako rychlost nejpomalejší lodi a rychlost učitelů je udávána zrovna tak. Nemohu postupovat o nic rychleji než všichni jejich žáci dohromady, a já sám mohu vykročit rychleji než oni s celou třídou.‘

‚Nejrychleji putuje, kdo putuje sám,‘ citovala mu přísloví.

‚Ale s vámi bych přec jen putoval ještě rychleji,‘ chtělo se mu vyhrknout, jak opět zahlédl vidinu bez konce sluncem zalitých prostranství a hvězdných prostorů, jimiž se vznášel s ní, objímal ji paží a její zlatý vlas mu vlál po tvářích. V témž okamžiku si uvědomoval žalostnou nedostatečnost řeči. Bože! Kdyby jen dovedl tak sestavovat slova, aby uviděla to, co on teď uviděl! A ucítil v sobě rozechvění jako úzkostnou křeč bolestné touhy, dychtivosti namalovat ty vidiny, které se nevolány bleskem zjevovaly na zrcadle jeho ducha. Ach, tohle je to! Zachytil lem tajemství. To je právě to, co dělají velcí spisovatelé a geniální básníci. To proto jsou takovými obry. Umějí vyjádřit, co si myslí, co cítí, co

vidí. Pes dřímající na slunci často zakňučí a štěkne, nedovede však povědět, co viděl, co ho mělo k tomu štěknutí. Často se tomu podívoval a lámal si hlavu, co by to mohlo být. A tak také on zatím nebyl nic, leda pes dřímající na slunci. Vidí vznešené a překrásné vidiny, dovede však na Ruth jenom kňučet a štekat. Přestane však dřímat na slunci. Vstane s otevřenýma očima a bude bojovat a pracovat a učit se, až konečně s očima nezacloněnýma a nepodvázaným jazykem bude jí umět sdělovat poklady svých vidin. Jiní muži již objevili umění výrazu, poznali, jak učinit ze slov poslušné služebníky a jak donutit rozmanité sestavy slov, aby říkaly mnohem víc než součet jejich jednotlivých významů. Byl hluboce vzrušen tím prchavým nahlédnutím do tajemství a znovu ho unášela vidina bez konce sluncem zalitých prostranství a hvězdných prostorů... až si uvědomil, že je velice ticho, a viděl Ruth, jak se naň dívá s pobaveným výrazem a s úsměvem v očích.

„Měl jsem právě velkolepé vidění,“ pravil a zvuk vlastních slov ve vlastních uších způsobil, že mu srdce poskočilo. Kde se vzala ta slova? Rovnocenně vyjadřovala zámlku, jíž jeho vidina přerušila rozhovor. Byl to zázrak. Nikdy ještě tak vzletně nevyjádřil vzletnou myšlenku. Však se také ještě nepokoušel vyjadřovat vzletné myšlenky slovy. Tak to bylo. Tím se to vysvětluje. Ještě to nezkusil. Ale Swinburne ano, a Tennyson a Kipling a všichni velcí básníci. V duchu bleskem zahlédl svůj „Lov perel“. Nikdy se ještě neodvážil na to veliké, na ducha krásy, který ho v nitru pátil jako oheň. Ten článek bude docela jinačí, než ho dokončí. Až se zalekl nesmírné krásy, jež právem do toho patří, znovu ji v duchu bleskem zahlédl a odvážně a naléhavě se sám sebe tázal, proč by nemohl vyzpívat tu krásu vznešeným veršem, jako to uměli a dělali velcí básníci? A k tomu všechna tajemná slast a duchovní divy jeho lásky k Ruth. Proč by také tu nevyzpíval jako velcí básníci? Ti zpívali o lásce. Také on o ní bude zpívat“ (London 1955, 94-96).

Ruth nedovede rozeznat jeho nadání, které je překryto nedostatky tradičního školského vzdělání. Je vychována v postojích a hodnotách své společenské vrstvy. Jednoznačně odmítá Martinovo rozhodnutí

zcela se věnovat literatuře. Pochybuje, i když je do Martina zamilována, že se Martin může stát úspěšným spisovatelem bez tradičního vzdělání a systematické intelektuální přípravy. Navíc nemůže překonat – aniž si to uvědomuje – rozdílnost ve společenském postavení Martina a své vlastní rodiny. Tyto pocity s ní sdílí i její rodiče, kteří naléhají, aby si Martin zvolil nějaké společensky únosné zaměstnání.

Rozpory mezi Ruth a jejími rodiči na jedné straně a Martinem na straně druhé se vyostřují, jak to ukazuje jedna ze zásadních rozmluv Ruth a Martina.

„Mluvila jsem s otcem a s matkou. Ještě nikdy jsem proti nim takto nepostavila svou. Naléhala jsem, aby mě vyslechli. Byla jsem velice neuctivá a neposlušná. Jsou proti tobě, ty víš; ale ujišťovala jsem je tolikrát znovu a znovu o své neskonale lásce k tobě, až konečně otec souhlasil, a budeš-li chtít, můžeš ihned začít pracovat v jeho kanceláři. A potom ještě z vlastního podnětu se nabídl, že ti bude hned od začátku platit tolik, abychom se mohli vzít a mohli se zařídit někde v malém domku. Myslím, že je to od našeho otce velmi pěkné – nemyslíš?“

Martin pocítil v srdci tupou bolest beznaděje /.../

„Docela upřímně tedy – a nechtěla bych, aby tě to zbolelo: říkám to jenom proto, abys viděl přesně, jak v jeho očích vypadáš – otci se nelíbí tvé odbojné politické názory a myslí si, že jsi líný. Já ovšem vím, že nejsi. Víím, že pilně pracuješ.“

A jak pilně, to ani ona neví, blesklo Martinovi hlavou. /.../

„Konec konců ti bylo tvé psaní zábavnou hračkou,“ říkala. „Jistě sis už pohrál dosti dlouho. Je na čase podívat se na život vážně – na náš život, Martine. Až dosud jsi žil jenom život svůj.“

„Přeješ si, abych šel pracovat?“ zeptal se.

„Ano, otec nabízí –“

„To všechno již vím,“ přerušil ji, „potřebuji však vědět, zda ty jsi ztratila nebo neztratila svou víru ve mne?“

Stiskla mu mlčky ruku, oči se jí zamžily.

„Ve tvé psaní, můj milý,“ připustila skoro šeptem.

„Ty jsi přečetla spoustu mých prací,“ pokračoval s krutou bezohledností. „Co o nich soudíš? Jsou naprosto beznadějně? Jak vypadají ve srovnání s prací těch druhých?“

„Ale oni své práce prodávají, kdežto ty ... nic.“

„To není odpověď na mou otázku. Myslíš si, že literatura není vůbec povolání pro mne?“

„Tak tedy ti odpovím.“ Zatvrdila se a nabrala sil, aby to dokázala. „Myslím, že nejsi pro literaturu stvořen. Odpusť, milý. Donutíls mě to říci. A víš, že já vím o literatuře víc než ty.“

„Ano, jsi bakalářkou umění,“ říkal zamyšleně, „a tak bys měla vědět.“

Jenže je v tom ještě něco víc,“ pokračoval po zámлке pro oba bolestné. „Vím, co je ve mně. To neví nikdo tak dobře jako já sám. Vím, že dobudu úspěchu. Nedám se zadržet. Celý hořím tím, co musím vyslovit veršem, krásnou prózou i essayem. Nežádám tě však, abys v tohle věřila. Nežádám, abys měla víru ve mne nebo v mé psaní. Oč tě žádám, je tohle: abys mě milovala a měla víru v mou lásku.“

Před rokem jsem žádal o dva roky. Jeden z těch dvou mám ještě před sebou. A já věřím, na mou čest a na mou duši, věřím, že než ten rok uplyne, dosáhnu úspěchu. Ty si vzpomeneš, co jsi mi jednou říkala, už dávno, že si musím v psaní odsloužit svá léta učednická. Nuže, odsloužil jsem je. Napěchoval jsem to do sebe, silou vůle vtiskl. S pomyšlením na to, že na konci mě očekáváš ty, nikdy jsem žádnému úkolu neuhnul. Víš, že už jsem zapomněl, co je to pokojně usnout? Před několika miliony let jsem znal, co je to vyspat se do sytosti a probouzet se přirozeně ze samého nasycení spánkem. Nyní mě vždycky probouzí budíček. Ať jdu spat brzy nebo pozdě, nařídím buzení podle toho; a nařizování budíčka a zhasení lampy jsou mé poslední vědomé skutky. /.../

Dostal jsem se v zoufalém úsilí tak daleko, že pět a půl hodiny spánku je mi marnotratným přepychem. Teď spím jen čtyři hodiny. Jsem vyhladovělý po spánku. Jsou chvíle, kdy se mi točí hlava z nevyspalosti – chvíle, kdy sama smrt se svým pokojem a spánkem mě skutečně vábí, chvíle, kdy mě jako strašidlo pronásledují Longfellowovy verše:

Tichá je mořská hlubina,
všechno tam spánkem usíná.
Jediný krok a zapomnění,
skok, bublina, a nic už není.

Ovšemže to je pustý nesmysl. Je to jenom z nervosnosti, z přepracovaného mozku. Ale jde o tohle: proč to všechno dělám? Pro tebe. Abych zkrátil svou učednickou dobu. Abych donutil úspěch pospíšet si. A má léta učednická jsou nyní odsloužena. Znáám svou výzbroj. Přisahám ti, že se naučím za jediný měsíc víc, než se průměrný vysokoškolský student naučí za rok. Vím to, říkám ti. Kdybych tak zoufale nepotřeboval, abys ty rozuměla, abys pochopila, nikdy bych ti to nepovídal. Není to vychloubání. Měřím výsledky knihami. Tvoji bratři jsou dnes vedle mne nevědomými barbary a ty vědomosti jsem vyrval z knih v hodinách, kdy oni spali. Chtěl jsem být slavný, to je už dávno. Nyní mi velice málo záleží na slávě. Co chci, to jsi ty; hladovím po tobě víc než po jídle, oděvu nebo po uznání. Snívám stále o tom, jak položím hlavu na tvou hrud' a budu spát tak asi eon, a ten sen se mi vyplní, ještě než mine další rok.'

Jeho síla na ni narážela vlna za vlnou; v okamžiku, kdy jeho vůle nejvíc odporovala její vůli, cítila se k němu přitahována nejmocněji. Síla, která vždy z něho proudila k ní, nyní rozkvétala v jeho vzrušeném hlasu, v jeho planoucích očích a v mocné schopnosti života a intelektu, bouřlivě se v něm vzdouvající. V tomto okamžiku a pro ten okamžik uvědomila si trhlinu, jež se rozzela v její jistotě – trhlinu, jíž zahlédla vidinu skutečného Martina Edena, skvělého a nepřekonatelného; jako mají krotitelé dravé zvěře své okamžiky pochyby: tak ona pro ten okamžik se zdála zapochybovat o své moci zkrotit dravého ducha tohoto muže.

„A potom ještě něco,“ spěchal dál, „ty mě miluješ. Proč však mě miluješ? To cosi ve mně, co mě nutí psát, je právě tím, co vábí tvou lásku. Miluješ mě, protože jsem poněkud jiný než ti druzí, s nimiž ses znala

a do nichž ses mohla zamilovat. Nejsem stvořen pro kancelářský stůl a pro čítárnu, pro malicherné obchodnické tahanice a právnické chytáření. Donuť mě dělat takové věci – donuť mě být jako ti druzí, dělat stejnou práci jako oni, dýchat týž vzduch jako oni, vytvořit si názory, jaké si oni vytvořili, a zničilas ten rozdíl, zničilas mě, zničilas to, co miluješ. Má touha psát je ve mně tím nejživotnější. Kdybych byl pouhý tupec, neměl bych svou touhu psát, ani ty bys netoužila, abych byl tvým mužem“ (London 1955, 270 + 272-274).

Tušíme už na tomto místě podstatu hrozící tragédie Martina Edena (a tím i tragédii Londonovu). Dílo, byť sebedokonalejší a sebevíce oceňované, samo o sobě není schopno zabránit ztrátě životního smyslu. London na vrcholu slávy a literárního úspěchu se náhle ocitl v hodnotovém vzduchoprázdnu, neměl pro koho psát, pro koho se radovat z úspěchu. Byl nesmírně osamocený – stejně jako jeho literární hrdina Martin Eden.

Martin při jedné návštěvě u Morseových vyvolá hádku a naprosto se v očích celé rodiny znemožní. Společenská katastrofa je dovršena, když Martin na schůzi socialistické strany vystoupí s kritikou socialismu ve jménu svého nietzscheovsky chápáného individualismu. V novinách je jeho vystoupení zkresleno, Martin je vylíčen jako antisocialistický anarchista. Tak se Martin Eden nechtěně odcizí i své vlastní společenské třídě. Ruth se postaví na stranu svých rodičů, zruší zasnoubení a odmítne se s Martinem nadále stýkat.

Další kapitoly románu popisují proměnu Martinových hodnotových postojů. Shledáváme se zde s přesnými popisy duševních stavů, které psychopatologie a psychiatrie označují jako *taedium vitae* – omrzelost životem.

„Ležel na zádech s očima zavřenýma a nemyslíl vůbec, zatím co omámení a mráкотná ztrnulost se pomalu kupily a prosycovaly jeho vědomí. Zpola v deliriu začal mumlat nahlas verše anonymní básně /.../:

„Už dohrál jsem -
pryč, loutno má!
Zpěv a píseň rychle minou,
jako stíny, které plynou
nad nachovou jetelinou.
Už dohrál jsem -
pryč, loutno má!
Zpíval jsem jako jitřní kosi
v keři plném třpytné rosy -
a teď je tma.
Jsem jako ptáče, které štvali -
tóny v hrdle dozpívaly,
jiskra písničky zhasla v dáli.
Už dohrál jsem -
pryč, loutno má!“ (London 1955, 345).

„Spal tvrdě celou noc, ani se nepohnul, dokud ho nevzbudil listonoš na ranní roznášce pošty. Martin se cítil unaven a mdlý a probíral se dopisy jako bez ducha. Jedna tenká obálka od zlodějského magazínu obsahovala šek na dvaadvacet dolarů. Upomínal je pro ty peníze již půl druhého roku. Apaticky si všiml výše částky. Bývalé radostné vzrušení z přijímání vydavatelských šeků bylo to tam. Na rozdíl od jeho dřívějších šeků tento již nebyl nabit přísliby velkých věcí budoucích. Byl mu jen šekem na dvacet dva dolary – to bylo vše – a ty dolary mu umožní koupit si něco k jídlu. /.../

Peníze neměly již pro něho smyslu, kromě toho, co za ně mohl okamžitě koupit. Byl bez mapy a bez kormidla a nebylo přístavu, do něhož by se snažil dospět, kdežto nechat se unášet vyžadovalo nejméně žití, a právě žití tolik bolelo“ (London 1955, 348-349).

Martinova vnější finanční situace se – paradoxně – změnila. Časopisy začaly tisknout jeho práce, nakladatelství jeho knihy. Martin se stává vřelým a bohatým spisovatelem. Jeho společenské postavení se rovněž

radikálně změnilo. Dostával mnohá pozvání na obědy a večeře, pozvali ho dokonce i Morseovi. „Vzpomínal na dny svého zoufalého hladovění, kdy ho na večeři nepozval nikdo. Tehdy byla doba, kdy potřeboval večeře a slábl a umdlával, protože na ně neměl, a ubýval na váze z ho-
lého hladovění. Takový v tom byl paradox. Když potřeboval večeře, nikdo mu je nedával a nyní, kdy si mohl koupit sto tisíc večeří a kdy začínal ztrácet svou zdravou chuť k jídlu, nyní mu strkali večeře zprava zleva. Ale proč? Nebylo v tom ospravedlnění, žádné zásluhy z jeho strany. On se nezměnil. Všechna práce, kterou udělal, byla již tehdy práce vykonaná. Pan a paní Morseovi ho zavrhlí jako povaleče a člověka, který se vyhýbá práci, a skrze Ruth naň naléhali, aby přijal místo úředníka v kanceláři. A co víc, oni již věděli o jeho práci vykonané. Jeho rukopisy jeden po druhém jim Ruth předkládala. Oni je četli. Byla to právě ta práce, pro kterou bylo nyní jeho jméno ve všech novinách, a jenom to, že se jeho jméno ocítalo ve všech novinách, je přivedlo k názoru, že ho musejí pozvat.

Jedno bylo jisté: Morseovi ho nechtěli pro něho samého nebo pro jeho práci. Proto ani teď ho nemohou chtít pro něho nebo pro jeho práci, nýbrž pro slávu, jíž si dobyl, proto, že nyní něco znamenal a – proč by ne? – proto, že měl tak asi sto tisíc dolarů. /.../ Byl však hrdý. Pohrdal takovým oceněním. Toužil po tom, aby byl oceňován sám pro svou osobu nebo pro svou práci, která konečně byla jen vyjádřením jeho osoby.

Potom tu byla Ruth. Ta ho měla ráda pro něho samého – to bylo nesporné. A přece, i když ho měla velmi ráda, hodnoty svých /.../ před-
sudků měla dokonce ještě radši. Odmítala jeho psaní, zavrhovala je, a především a hlavně proto, jak se mu aspoň zdálo, že tím nevydělával peníze. Taková byla její kritika jeho ‚Cyklu lásky‘. Také ona naň naléhala, aby si našel práci. Pravda, zjemňovala to na ‚místo‘, ale znamenalo to nakonec totéž a v jeho mysli se drželo vždy staré obyčejné pojmenování. Přečetl jí všechno, co napsal – básně, povídky, essaye – ‚Wiki-Wiki‘, ‚Zahanbení slunce‘, všechno. A ona naň stále a vytrvale

naléhala, aby si našel práci, aby šel pracovat. Dobrý bože! jako by byl nepracoval, okrádaje se o spánek, vyčerpávaje svůj život, jen aby jí byl hoden!

Tak ta maličkost také hořkla. Byl zdravý a normální, jedl pravidelně, spal mnoho hodin denně, a přece se ta rostoucí maličkost stávala posedlostí. *Práce vykonaná*. Ta slova ho strašila v mozku.

„Byla to práce vykonaná! A teď mě krmíte, když tehdy jste mě nechali chcípát hlady, zakazovali jste mi přístup do domu a zatracovali jste mě, protože jsem si nechtěl najít práci. A ta práce tehdy byla již vykonána – všechno již bylo uděláno. A teď, když promluvím, zarazíte svou myšlenku nevyslovenou na rtu a visíte na mých rtech a vzdáváte uctívou pozornost všemu, co mě napadne povídat. A proč? Protože jsem slavný; protože mám hromadu peněz. Ne proto, že jsem Martin Eden, docela správný kluk a ne tak docela hlupák! Mohl bych vám třeba napovídat, že měsíc je udělán z kmínového sýra, a vy byste s tím nápadem souhlasili – při nejmenším byste mé mínění neodmítali – protože mám dolary, celé hory dolarů. A to všechno bylo uděláno už dávno; byla to práce vykonaná, říkám vám, už když jste ještě na mne plivali jako na smetí pod svýma nohama.“

Ale Martin nevykřikoval. Ta myšlenka se mu zahryzávala do mozku v nepřestávající muce, zatím co se usmíval a dařilo se mu chovat se snášenlivě“ (London 1955, 375-377).

Při posledním setkání s Ruth, která se snaží opět získat Martinovu lásku, Martin znovu objasňuje svůj současný psychický stav. „Uveřejnění toho, co jsem napsal, a veřejná pozornost, jíž se mi dostalo, způsobily proměnu v tkáni tvé lásky. Martina Edena i s jeho prací vykonanou sis za muže vzít nechtěla. Tvá láska k němu nebyla dosti silná, abys byla schopna se za něho provdat. Nyní však tvá láska je na to dost silná a já se nemohu ubránit závěru, že její síla vznikla z uveřejnění mého díla a z veřejné pozornosti mně prokazované. V tvém případě nechci hovořit o honorářích, ačkoli jsem si bezpečně jist, že právě ony působily na změnu smýšlení tvé matky a otce. Ovšemže mi tohle všechno nijak

nelichotí. Ale co je nejstrašnější – mě to vede k pochybám o Lásce, o největší Lásce. Je láska tak hrubě hmotařská, že se musí živit uveřejňováním a veřejným uznáním? Zdá se, že ano. Vysedával jsem a napřemýšlel se o tom, až mi šla hlava kolem“ (London 1955, 392).

„Jsem nemocen, velmi nemocen,“ říkal s beznadějným gestem. „Jak opravdu jsem nemocen, ani jsem nevěděl až do této chvíle. Cosi ze mne zmizelo. Nikdy jsem se nebál života, ale ani ve snu mě nenapadlo, že bych mohl být přesycen životem. Život mě tak vyplnil, že cítím prázdnotu a nedychtím po ničem. Kdyby bylo ve mně místočka, chtěl bych tě. Vidiš, jak jsem nemocen!“ (London 1955, 395).

Martin Eden odjíždí jako slavný spisovatel parníkem na Tahiti. „Podle plné pravdy byl v Údolí stínů a jeho největší nebezpečí bylo v tom, že se nebál. Kdyby jen se aspoň bál, byl by zamířil k životu. Protože necítil strach, byl unášen hloub do stínů“ (London 1955, 405-406). Londonův hrdina se tajně vrhá z parníku do vody a umírá sebevraždou – utopením.

Román „Martin Eden“ musí být chápán – vyjádřeno Badenovými slovy – jako postupný komentář k Londonovu vlastnímu životnímu ztroskotání. Toto ztroskotání je důsledkem ztráty životního smyslu. Nad sebevraždou Martina Edena i Londona samotného nám napadá otázka, proč vytvořené dílo neposkytuje autorovi větší ochranu před ztroskotáním. Člověk dosahuje pocitu smysluplnosti tehdy, jestliže někdo v něho věří a jestliže ho miluje. Edenova snoubenka Ruth nebyla takové lásky schopna. Tím, že přestala být pro Martina „bohyní“, zničila v něm jeho vztah k dílu i ke smyslu života. Na nesplněném ideálu ženy, která „nepočítá“, nýbrž miluje, Martin Eden ztroskotal. Zemřel dobrovolnou smrtí, kterou nazval jedinou dobrotivostí vesmíru.

VIII. Sebevražda a řeč poezie:

Cesare Pavese a Sylvie Plathová

Každá poezie, zejména lyrika, obsahuje specifický prožitkový akcent autorův, který u sebevraha-básníka nabývá neopakovatelné naléhavosti. I sebevětší lartpourtartista musí připustit, že tento druh umělecké výpovědi není výpovědí pouze estetickou, nýbrž existenciální, něčím na hranici životní tísně a nouze, jakýmsi závěrečným účtováním se životem. Jednoznačně patří do literatury, tedy do studijního okruhu literárního teoretika či historika, ale stejně tak do výzkumné sféry psychologa literatury. Patří ovšem také každému vnímavému čtenáři jakékoli profese nebo životní orientace.

Ukázali jsme už v jiné studii, v souvislosti s problematikou dlouhodobě nemocných a umírajících, že „umírání a smrt nejsou a nikdy nemohou být pouhým objektivně existujícím předmětem studia, nýbrž vždy představují, aktuálně nebo potenciálně, také zdroj palčivě frustrujícího *osobního* prožitku badatele“ (Viewegh 1981, 5).

Samozřejmě můžeme i takový druh poezie podrobit vědecké analýze jako jakýkoli jiný text či slovní projev. Neubráníme se však dojmu, že veškeré odborné analýzy uměnovědné, psychologické, filozofické či další jsou něčím sekundárním, kdežto samotná bezprostřední poetická výpověď žádný dodatečný komentář nepotřebuje. Co může

psycholog či uměnovědec ještě dodat k výpovědnímu charakteru např. lyriky, která sama o sobě je *totální autovýpovědí*! Básníkův prožitek – jak jsme už uvedli v souvislosti s koncepcí Diltheyovou – je koncentrovaným výrazem podstaty života a současně tím nejautentičtějším v uměleckém tvůrčím projevu. Umění a život se zde prezentují ve své vrcholné a neopakovatelné symbióze.

Proto na závěr naší studie, která je ovšem postavena na psychologických a částečně i literárněvědných, filozofických a sociologických analýzách, volíme ukázkou *bezprostředního oslovení poezií*, a to v úryvcích z literární tvorby italského básníka a romanopisce Cesara Pavese a zejména pak americké básnířky Sylvie Plathové. K oběma umělcům-sebevrahům připojujeme pouze stručnou informaci o jejich životě.

1. Cesare Pavese

Pavese už od dětství trpěl pocitem nedostatečnosti své existence. Pokoušel se tomuto pocitu uniknout různými způsoby, prožitek však byl silnější než umělcova schopnost nad ním zvítězit. Když bylo Pavesevi šest let, zemřel mu otec. Blízkost smrti a její hrozbu zažil tedy už v dětství (Fernandez 1967). Můžeme se právem domnívat, že tato událost spoluurčovala jeho neurotické tendence. Básníkův přítel Lajolo vzpomíná na Paveseův výrok, že vždycky se cítil starý, již jako dítě měl myšlenky dospělého (Lajolo 1965). Pavese byl v určitém smyslu vyhnán ze svého dětství. V dospělém věku se pokouší ve své literární tvorbě vytvořit mýtus dětství, který ho má vysvobodit z pocitu životní prázdnoty. Tento mýtus však zklamává.

Pavese už od mládí pomýšlí na sebevraždu. Ať se jí bál, nebo se vůči ní bouřil či se ji snažil nebrat na vědomí, vždy žil v jejím stínu. V mládí se dokonce o sebevraždu pokusil („revolverová zkouška“ jako u Lad. Klímy), ztratil však odvahu ji dokončit.

Pavesův život je cele absorbován horečnou snahou uniknout osamocení, která byla předsíní smrti. Jeho politická aktivita jako protifašistického odbojáře (v letech 1935-1936 byl za to odsouzen k vyhnanství do opuštěné části Itálie) a pozdější činnost v Komunistické straně Itálie jsou toho dokladem. Avšak Pavese měl velmi malé předpoklady ke skutečné politické práci. Byl příliš intelektuálem, zaměřeným na vnitřní problémy svého „já“, než aby mohl s úspěchem dostát požadavkům tvrdé a stranicky zaměřené politické činnosti.

Také útek do tvůrčí umělecké práce posléze zklamal. Ostatně – jak upozorňuje Fernandez – Pavese nevěřil v moc katarze literární tvorby. Jeho knihy ho nejen neosvobodily od jeho fantomů, nýbrž on sám nevěřil v jejich osvobozující moc. Nemusíme zdůrazňovat, že u Pavese – obdobně jako u jiných umělců-sebevrahů – neměla literatura funkci pouze estetickou, nýbrž byla autorovou existenciální autovýpovědí. Pavese byl přesvědčen, že úkolem spisovatele není vytvářet obrazy, nýbrž hledat za obrazy podstatu (Baden 1965). Tuto okolnost nedocenil Freud, který dílu přisoudil úlohu fantazijního mechanismu a sublimace. Dílo, i když se pokouší transcendovat do oblasti absolutní nepodmíněnosti, dříve nebo později neudrží tuto transcendující podobu a padne zpět do lidské relativity. Pavese proto zřetelně tušil, že literární dílo samo o sobě nemůže tvůrce zachránit před životním ztroskotáním, nýbrž že to může a musí učinit umělec ze svých vnitřních životních zdrojů sám. „Ničím jiným nemůže být život pohnut než zase životem“ (Černý 1947, 36).

Posléze zůstala jen *žena*, která měla Pavese zachránit před příznakem smrti. Pavesův postupný pád do propasti sebevraždy je vrouben novými a novými pokusy zachránit se prostřednictvím lásky k ženě. (Ukážeme při popisu posledních Pavesových hodin před sebevraždou, že tato snaha neochabla doslova do posledních minut básníkovy života.) Po opakujících se prohrách a zklamáních je však hledání nového vztahu a nového pokusu o záchranu prostřednictvím ženy vždy nejistější, vždy více zatíženo životní trémou, žárlivostí, nejistotou a také pokořující

sexuální impotencí. Pavese putoval od ženy k ženě v naději, že bude zachráněn – a vždy znovu prožil ztroskotání tohoto vztahu. Žena se tak stává básníkovi nositelkou smrti.

Pavesův přítel Lajolo popisuje dva případy Pavesovy reakce na ženínu zradu. První je z období, kdy se Pavese – ještě za vlády fašismu – vrací z vyhnanství. „Nesl v ruce dvě zavazadla plná knih a papírů /.../ Když vyšel z nádraží, spatřil usmívající se tvář Sturaniho. Podíval se na něho beze slova, ani nekývl na pozdrav a pak vyhrkl palčivou otázku: ‚A ona?‘ Sturaniho přešel smích. Nechtěl odpovědět, marně se pokoušel pomoci mu se zavazadly; Pavese naléhavě opakoval otázku a Sturani na ni musel odpovědět. ‚Už na to nemysli, včera ráno se vdala.‘ Pavese zbledl. Bylo slyšet dva duté údery – protože Pavesovi vypadla zavazadla z ruky – a třetí těžký – protože se Pavese skácel na zem jako mrtvý... Jeho mlčení trvalo dlouhé dny, zavřel se ve své pracovně /.../, hlavu v dlaních nepřístupný všem“ (Lajolo, in Pavese 1964, 193).

Druhý úryvek je ze svědectví téhož autora:

„Cesare Pavese překročil již čtyřicátý rok, když se setkává s poslední ženou, do níž se zamiluje. Je krásná, četla jeho knihy, zamilovala se do umělce dříve než do člověka. Přichází z Ameriky, ze světa jeho překladů a jeho snů. On spěchá, aby skoncoval s osamělostí svobodného mládence, touží mít domov, děti, plodný život.

Zdá se, že tato žena mu znovu dodává důvěru a naději. Je to údobí, v němž se Pavese mění. Dokáže dokonce na několik dní opustit práci. Spěchá se ženou na túry do hor. Bez výčitek nasedá do vlaku jedoucího do Říma. Dokonce se mu podaří načrtnout filmové scénáře. Jeho zachmuřená tvář má teď v očích krásné šťastné světlo. Dokonce i jeho vysoká postava tvrdých rysů jako by nabyla měkčích kontur, jeho pomalý, odměřený krok nabývá pružnosti a rozhodnosti. Dokáže si vybudovat reálnou budoucnost pro sebe i pro rodinu. Zatímco v něm však uzrává jistota, že pro něho nastává nový život, je žena již láskou unavena. Snad ji odrazuje ten strnulý pohled člověka, který má strach z vlastního štěstí, snad jeho neustálá, nedůtklivá žárlivost a obavy, jeho

úzkostná rozechvělost ze schůzek, která ochromuje jeho mužnost; to vše mu oddaluje ženu víc a víc. Krátký čas štěstí skončí jedné noci, kdy se ochladnutí mění ve zradu.

Kdyby byl Pavese schopen prudkých vznětů a citových výbuchů, odešel by křiče bolestí, neboť mu bylo jasné, že je to poslední sbohem, že láska i život jsou odsouzeny. Není v něm již ani raněné pýchy, je to člověk bez krve, který může najít východisko jenom ve smrti.

A když za nějaký týden potom přijíždí odhodlaně z Turína do Milána, aby mi pověděl o svém posledním nenapravitelném neštěstí, nenachází již slov. Jeho tvář je suchá a studená, jako by byla ze skla. Oči za skly brýlí jsou pohaslé, Cesare Pavese je člověk navždy zničený. Od onoho večera uplyne jen málo dní a jako ti psi z jeho Lang, kteří nechtějí zemřít v domě, aby nerušili pána, a odcházejí zemřít někam daleko, nechodí již Cesare Pavese, když dospěl k onomu strašnému rozhodnutí, spát domů, nýbrž do malého zapomenutého turínského hostince a tam v nočních temnotách spáchá sebevraždu“ (Lajolo 1965, 20-21).

Tentýž Pavesův přítel rekonstruuje poslední den Pavesova života a jeho sebevraždu: „V sobotu ráno – 26. srpna – poprosil Pavese sestru, aby mu připravila obvyklé malé zavazadlo na cesty /.../ Brzy odpoledne strčil do zavazadla svou knihu Rozhovory s Leukem, rozloučil se jako obvykle ... zamířil k hotelu Roma a objednal si pokoj s telefonem. Dostal pokoj v třetím patře. Odešel nahoru a pak žádal, aby ho spojili s řadou čísel. Telefonoval asi třem nebo čtyřem ženám. Chtěl se s nimi sejít, zval je na večeři. Zvláště naléhal na Fernandu Pivanovou (bývalou žačku, do níž se později zamiloval a žádal ji o ruku), ale ta se s ním nemohla sejít, protože měla nemocného muže, ačkoli by se byla ráda po tolika letech s Pavesem smířila. – Poslední rozhovor měl Pavese s jedním děvčetem z podniku Gai, s kterou se v poslední době stýkal, ale ta mu tvrdě odpověděla: Nepřijdu, protože jsi bruchoun a nudíš mě! – Pavese zavěsil, nešel dolů ani k obědu, ani k večeři. Z tohoto pokoje už vůbec nevyšel. V neděli 27. srpna /.../ měl už

číšník strach o hosta, který se celý den neukázal /.../ vyrazil dveře. – Pavese ležel na lůžku, oblečený, jen boty měl zuté. Na nočním stolku bylo sedmnáct krabiček od prášků na spaní a vedle nich ležela kniha Rozhovory s Leukem otevřena na první straně. Pavese na ni jen připsal: „Odpouštím všem a žádám o odpuštění všechny. Je to tak v pořádku? Nedělejte kolem toho moc řečí.“ – 28. srpna dostal Lajolo od Pavese dopis (napsaný 25. srpna večer). Mimo jiné v něm stálo: „... jako Cortéz jsem spálil za sebou všechny mosty /.../ Už mnoho let jsem na tyhle věci nemyslel a psal jsem. Teď už psát nebudu. Se stejnou tvrdohlavostí, se stejnou stoickou vůlí z Lang podniknu svou cestu do říše mrtvých. Chceš-li vědět, kdo jsem teď, přečti si znovu Šelmu v Rozhovorech s Leukem. Jako vždy jsem tohle předvídal už před pěti lety /.../“ (Pavese 1964, 202).

Pro naši ukázkou z Pavesovy tvorby vybíráme několik zápisů ze spisovatelova deníku „Řemeslo žít“ (Pavese 1964, 193-202) a několik básní z posmrtně vydané básnické sbírky „Přijde smrt a bude mít tvé oči“ (Pavese 1964a, 33, 76, 129-130, 139-140, 150).

„Je třeba všimnout si dobře této věci: za našich dnů je sebevražda způsob, jak zmizet – je páchána plaše, tiše, pohmožděně. Není v ní už touha jednat, ale touha trpět. Kdo ví, zda se někdy vrátí na svět optimistická sebevražda? 24. dubna 1936. /.../

Tohle je nejkrutější: umění žít spočívá v tom, že umíme ukrývat před osobami, jež jsou nám nejdražší, radost z toho, že jsme s nimi – jinak je ztratíme. 30. září 1937.

Muž nepláče pro lásku, která ho zradila, ale pro pokoření, že si nezasloužil důvěry. 13. listopadu 1937.

/.../ Nikomu nikdy nechybí dobrý důvod k tomu, aby se zabil. 23. března 1938. /.../

Největší neštěstí je samota /.../ Celý problém života je tedy toto: jak rozbít samotu, jak se spojit s ostatními. 15. května 1939. /.../

V zásadě je pro řemeslo „obětovat se“ ochoten člověk, jenž neumí dát svému životu smysl jinak. 9. února 1940. /.../

Nikdo se nezavraždí z lásky k nějaké ženě. Zabíjí se pro lásku, pro nějakou lásku, která nám odhaluje naši nahotu, ubohost, bezbrannost, nicotu. 25. března 1950. /.../

Rozhodný čin – rozhodný čin – nesmí to být pomsta. Musí to být tiché a unavené zřeknutí se všeho, uzavření účtů, soukromý a rytmický čin. Poslední úder. 10. května 1950. /.../

Blaženost z roku 1948 – 1949 je odpykaná. Za onou olympskou spokojeností bylo toto – nemohoucnost a odmítnutí vázat se. Podle svého způsobu jsem nyní vstoupil do jícnu: uvažuji o své nemohoucnosti, cítím to v kostech a jsem vázán politickou odpovědností, která mne drtí. Odpověď je jediná: sebevražda. 27. května 1950. /.../

Sebevraždy jsou bázlivé vraždy. Spíš masochismus než sadismus ... Poprvé dělám roční bilanci uprostřed roku. V mém řemesle jsem tedy král. V deseti letech jsem udělal vše – pomyslím-li na tehdejší váhavost. V životě jsem však zoufalejší a ztracenější než tehdy. Co jsem dal dohromady? Nic. Několik let jsem nedbal o své vady a žil jsem, jako by jich nebylo. Byl jsem stoik. Bylo to hrdinství? Ne nebyla to žádná námaha. A pak – po prvním nárazu „úzkostného neklidu“ jsem znovu spadl do živého písku. Od března se bráním. Na jménech nezáleží ... stačí, že nyní vím – jaký je můj největší triumf – a že mi k tomuto triumfu chybí maso, krev, život. Nemám už, co bych si na této zemi přál – mezi nimi je i ta věc, kterou patnáct let poklesků vylučuje. Toto je bilance roku, který jsem nedokončil a nedokončím ... 17. srpna 1950.

Věc, které se člověk potají nejvíc bál, se přihodí vždy. Píši: Ach, ty, měj soucit. A pak? Stačí trochu odvahy. Trochu víc bolesti určitější a přesnější, trochu víc životního pudu, který se brání, a padne myšlenka na sebevraždu. Vypadalo to snadné, když se na to myslelo. A přece to sukničky dokázaly. Je třeba k tomu pokory, ne pýchy. Tohle všechno je odporné. Dost slov. Rozhodný čin. Nebudu už psát. 18. srpna 1950.“

Odhalení

Jedině osamělý muž poznovu vidí chlapce
s hubeným srdcem, jak hloubá nad smíchem ženy.
Chlapec pozdvihl zraky k těm očím,
kde se míhaly prudké pohledy
nahé a odlišné. Chlapec v těch očích posbíral
tajemství – jakým je ukrytý klín.

Jedině osamělý muž svírá v srdci vzpomínku.
Neznámé oči žhnuly, jako žhne tělo,
žily zroseným životem. Probleskovala z nich
něžnost klínu bušící teplou tísní.
Úzkostné tajemství z nich tryskalo
jako krev. V tom klidném světle stromů
a oblohy stala se každá věc děsivou.

V pokorném večeru chlapec zaplakal
několik němých slz – jako by byl již mužem.
Jedině osamělý muž opět nalezne pod zasutým nebem
pátravý pohled, který žena klade
na chlapce. A poznovu vidí ty oči
i tvář skládat se tiše v obvyklý úsměv.

Pracovat unavuje

Utíkat z domu a běhat ulicemi –
to dělá jenom chlapec. Ale tenhle muž,
který prochodí celé dny v ulicích, není
už chlapec a neprchá z domu.

Jsou v létě
odpůldne, kdy náměstí zejí prázdnotou,
široce prostřená zapadajícímu slunci – a tu muž
stane uprostřed aleje zbytečných stromů.
Stojí to za to být sám a čím dál víc sám?
Jenom tak chodit v ulicích, náměstích,
kde není nikdo? Je třeba zastavit ženu,
promluvit, přimět ji k společnému životu.
Jinak si člověk povídá sám. Odtud někdy
ten noční opilec, co začíná rozhovor
a vypráví všechny své životní plány.

Kdo čeká na prázdném náměstí, určitě
nepotká nikoho, kdo ale chodí v ulicích,
přece jen co chvíli zastaví. Být ve dvou –
i kdyby člověk šel ulicí, měl by domov
- tam, co je žena – a pak by to za to stálo.
V noci je náměstí už zase prázdné
a tento muž, který tu prochází, nevidí domy
v zbytečných světlech, nezdvíhá už ani oči,
cítí jen dlažbu, kterou tu dělali jiní
mužové ztvrdlých rukou, jako jsou jeho.
Není to spravedlivé zbýt na prázdném náměstí.
Ta žena určitě bude někde v ulicích,
a když se poprosí – možná že bude chtít dát ruku domu.

*

Věčně přicházíš z moře
a máš jeho chraplavý hlas,
věčně máš tajemné oči
té živé vody v ostružině
a nízké čelo jak nebe
vlekoucí mračna.
Po každé znovu ožiješ
jak stará, divoká
věc, kterou sevřené srdce
už dávno tušilo.

Po každé je to trhlina,
po každé je to smrt.
My věčně bojujeme.
Kdo se rozhodne k ráně,
okusil před tím smrti
a nese ji v krvi.
Jak dobří nepřátelé,
kteří už nemají k sobě zášť,
oba dva máme stejný hlas,
oba dva máme stejnou bolest
a žijem proti sobě
pod nuzným nebem.
A žádné léčky mezi námi,
my věčně bojujeme.

A bojujeme ještě,
bojujem věčně,
protože hledáme sen,

sen smrti vedle sebe
a máme hlasy chraplavé
a nízké čelo, divoké,
a oba stejné nebe.
Jsme pro to stvoření.
Couvneš-li před úderem ty či já,
přikvačí potom dlouhá noc,
jež není ani mír či příměří,
ale také ne ta pravá smrt.
Ne, ty už nejsi. Zbytečně
mé paže s tebou zápasí.

Dokud nám bude tlouci srdce.
Teď vyslovili tvoje jméno
a smrt už zase začíná.
Neznámá, divoká,
opět ses zrodila z moře.

19.-20. listopadu 1945

*

Přijde smrt a bude mít tvé oči –
ta smrt, která nás doprovází
od rána do večera, bezesná,
hluchá jak stará výčitka
či nesmyslná neřest. A tvé oči
budou jen prázdným slovem,
smlčeným výkřikem, tichem.
Tak je vídáš každé ráno,
když sama nad sebou se skloníš
v zrcadle. Naděje sladká,
onoho dne i my budeme vědět,
že jsi život a že jsi nic.

Pro každého má smrt pohled.
Přijde smrt a bude mít tvé oči.
Bude to jako zlovyku si odnavykat,
jako v zrcadle zřít
vynořující se mrtvou tvář,
jako naslouchat rtům semknutým.
Do jícnu sestoupíme němí.

22. března 1950

Dům

Osamělý muž naslouchá pokojnému hlasu
s přivřeným zrakem. Zdá se,
že po jeho tváři vane dech, přátelský dech
neuvěřitelný, stoupající z odešlého času.

Osamělý muž naslouchá pradávnému hlasu,
jeho otcové jej kdysi slýchávali jasný,
ten soustředěný hlas, jenž jako zeleň
v podvečer zachmuřuje rybníky a kopce.

Osamělý muž zná hlas stínu,
laskající a tryskající z tichých zvuků
mlčenlivé hroudy: pozorně jej pije,
oči přivřené, a nezdá se mu, že je nablízku.

Je to hlas, který jednoho dne zastavil
jeho otce a všechny z mrtvé krve,
hlas ženy, která mlčenlivě hrá
na prahu domu, když se snáší tma.

Poslední blues – číst až jednou

Vědělas, že to byl
jen flirt a pranic víc –
někomu ublížil,
to už je dávno pryč.

Všecko má stejný spád,
pořád dál plynul čas –
tys přišla jedenkrát,
jedenkrát umřeš zas.

Smrt z toho někdo měl,
to už je dávno pryč –
někdo se pokoušel,
nevěděl ale nic.

2. Sylvie Plathová

Sylvie Plathová se narodila v roce 1932 v Bostonu. Rodiče, kteří se do Spojených států přistěhovali před 1. světovou válkou, byli rakousko-německého původu. Otec, univerzitní profesor na Bostonské univerzitě, zemřel v roce 1940, když bylo Sylvii osm let. Sylviina matka se po smrti svého manžela těžce probíjela jako učitelka (a jeden čas i jako příležitostná prادلena), aby dětem, Sylvii a jejímu mladšímu bratřovi, nic nechybělo a mohli studovat.

Již na základní škole projevovala Sylvie literární nadání, řídila školní časopis a uveřejňovala drobné literární práce v časopisech. Na základě dobrých studijních výsledků obdržela vysokoškolské stipendium na anglické univerzitě v Cambridgi. Seznámila se zde se svým budoucím manželem, básníkem Tedem Hughesem, za něhož se roku 1956 provdala. Po několikaletém pobytu v USA se manželé v roce 1959 vrátili do Anglie, kde se rozhodli usadit natrvalo. Proto je někdy Plathová považována za anglickou básnířku. V Anglii vyšla Plathové básnická prvotina „Kolos a jiné básně“. V roce 1960 a 1962 se Sylvii narodily dvě děti, Frieda a Nicolas. V roce 1962 však nastala v manželství krize, která vyvrcholila odchodem Hughese od manželky a obou dětí. K rozvodu však nikdy nedošlo.

Opuštěná, přetížená povinnostmi a starostmi o dvě malé děti, bez přátel, v těžkých existenčních podmínkách spáchala třicetiletá Sylvie 11. února 1963 v Londýně sebevraždu otravou plynem (Stevensonová 1990; Zábrana 1984).

Toto stručné vyličení života Sylvie Plathové by mohlo navodit dojem, že příčinou její sebevraždy byly jednoznačně vnější okolnosti. Několikrát jsme však mohli v našich analýzách konstatovat, že neúnosnost, nesnesitelnost určité životní situace vytvoří teprve souběh vnitřních a vnějších nepříznivých okolností.

V jedné ze starších literárních studií o Lad. Klímovi jsme napsali: „Jsou tvůrci, které jako by život zasáhl v jednom jediném citlivém místě, a oni potom monotematicky opakují stále totéž, pouze v různých obměnách a polohách. Vše, co dále prožívají a přijímají, přitahuje ono dominantní a dominující centrum. Opakují svůj *životní prazážitek*, ne že by nebyli schopni tvořit něco jiného, nýbrž že to jedno jediné považují za sám osudový střed, osu své existence. Takový pohled a postoj je ovšem vychýlí z normálního života, takže se musí svému okolí jevit jako blázní posedlí jedinou utkvělou představou“ (Viewegh 1968, 51).

Totéž, i když ve zcela odlišném sociálním a ideovém kontextu, bychom mohli napsat i o Sylvii Plathové. Básnířka byla už od dětského věku silně vázána na rodičovské prostředí, zejména na svého otce, kterého zbožňovala. V biografii Stevensonové nacházíme např. vzpomínku Sylvie Plathové na pocity osamocení a nedostatku rodičovské lásky, když její mladší bratr ve dvou a půl letech onemocněl těžkým astmatem a pozornost rodičů se obracela pouze na něho (Stevensonová 1990). V roce 1940 umírá Sylviin otec a tato událost s největší pravděpodobností zcela změnila dceřin hodnotový svět. (Jak v této souvislosti znovu nevzpomenout na Ladislava Klímu.) V patnácti letech napsala Sylvie báseň, nad níž učitel literatury vyjádřil údiv, že tak mladý člověk může prožívat něco tak zničujícího. Plathová žila v jediné prožitkové poloze, která následně určovala i její vnější chování. Byla extrémně zranitelná, zejména ve vztahu k vlastní umělecké tvorbě. Toužila po vynikajícím literárním úspěchu, který se však podle ní nedostával, protože byla nucena starat se o svoje malé děti. Literární tvorba byla pro ni zřejmě jistým druhem terapie a snad i jakýmsi nekonfesijně pojatým náboženským aktem. Stevensonová ve své biografii podává přehled jejích psychických obtíží a inadekvátních projevů chování. Sylvie trpěla existenciální úzkostí, pocity izolace, deprese a neurotickými stavy vyčerpanosti. Měla potřebu ovlivňovat ty, které milovala, současně však u ní převládal pocit, že ji její okolí dusí a zraňuje, což následně vedlo k výbuchům zlosti a k agresivitě. Záchvaty

hněvu a žárlivosti dokonce několikrát vyústily v brachiální násilí na manželovi. Je evidentní, že Plathová podvědomě nenáviděla svého otce za „zradu“ (opustil ji tím, že zemřel). Trpěla utkvělou představou, že někdo ničí její touhu po šťastném životě.

Sylvie Plathová se dvakrát pokusila o sebevraždu. Od té doby byla pod lékařskou, i když nepravidelnou kontrolou. Několik dní před závěrečným suicidiem jí byla ordinována antidepresiva, která však měla působit až za 10 – 20 dní. Psychiatr ji navštívil den před její smrtí, navrhl hospitalizaci, kterou měla nastoupit den poté, co spáchala sebevraždu. Lékař si uvědomoval, že podstupuje určité riziko, když odkládá hospitalizaci. Domníval se však, že přítomnost dětí zadrží Sylvii před sebevražedným činem, tím spíše, že děti měly být předány sociální pracovníci v den Sylviiny sebevraždy. Vzhledem k těmto okolnostem nelze vyloučit, že u S. Plathové mohlo jít o demonstrativní suicidální pokus. Sylvie si pustila plyn (předtím zajistila děti, aby se jim nic nestalo); sociální pracovnice se však se svým příchodem opozdila, takže našla už básničku mrtvou.

To je tedy osud Sylvie Plathové. Ukázky z její literární tvorby vybíráme z posmrtně vydané sbírky básní „Ariel“ (Plathová 1984), kterou do češtiny přebásnil Jan Zábrana. Tato sbírka obsahuje „básně převážně konfesičního charakteru, ve kterých se“ umělkyně „nepokoušela ‚zpracovávat témata‘, ale *psát sebe*, vyslovit svůj osud...“ (Zábrana 1984, 110).

Básně ze sbírky „Ariel“ psala Sylvie Plathová v posledních měsících a týdnech života v jakémsi horečnatém vytržení, s vědomím katastrofy, před níž nebylo úniku. Závěrečná báseň naší ukázky („Rozhraní“) napsala několik dní před smrtí. Je to poslední tvůrčí projev básničky Sylvie Plathové.

Ariel

Zatrnout. Strnout ve tmě.
Potom nehmotně modrý
liják vrcholů skal a dalek.

Lvice boží,
jak srůstáme v jedinou bytost,
oporo pat a kolen! – Brázda

se rozpoltí a letí mimo, ta sestra
hnědého oblouku
šíje, kterou nejsem s to chytit,

bulvy negerských očí
vrhají temné
udice s háčky – –

žvance nasládlé černé krve
a stíny.
Něco jiného

mě vleče vzduchem – –
stehna a vlasy,
šupiny z mých pat.

Vyloupávám se z šatů
jak bílá Godiva – –
zmrtvělé ruce, mrtvá sevření.

A teď
jak jiskřivá moře všumím do pšeníc.
Pláč dítěte

se rozplyne ve zdi.

A já
jsem šíp,

jsem rosa a letím se zabít,
zajedno s tím, čím jsem hnána
do rudého

oka, do kráteru rána.

Táto

Teď už to skončí, teď to přestane,
nejsi tu, ani tvá černá bota ne,
ta, co jsem v ní třicet let žila
jak noha, ubohá a bílá,
zakřiknutá a s otláčenou patou.

Musela jsem tě zabít, táto.
Umřels mi dřív, než jsem mohla – –
těžký jak mramor, pytel plný Boha,
strašlivá socha s prstem na noze
šedým a velikým jak tuleň od Friska

a s hlavou v potřeštěném Atlantiku
tam, kde přelévá svou modrozelenou paletu
ve vodách u krásného Nausetu.
Modlila jsem se, aby ses uzdravil,
modlila jsem se za tátu. Ach, du.

Mluvilš německy, vyrůstals v polském městě
rozmandlovaném na placku parním válcem
válek, válek, válek.

Jenže jméno toho města prý je tam běžné.
Můj polský přítel mi vždycky říká,
že takových tam jsou na tucty.

A tak jsem nikdy přesně nevěděla, odkud ty
vlastně pocházíš, kdes to znal každou myš,
neptala jsem se a teď už to nikdo nezjistí.
Jazyk mi strnul v čelisti.

Uváz mi v oku z ostnatého drátu.
Ich, ich, ich, ich,
na víc mi tehdy nestačily rty.
Myslela jsem, že každý Němec jsi ty.
A řeč je to hnusná, z té se ozývá

lokomotiva, ta lokomotiva,
co mě odveze, ufuněná a divoká,
jak židovku do Dachau, do Osvětimi, do Belsenu.
Začala jsem mluvit jako židovka.
Klidně. Proč bych nemohla být židovka?

Závěje v Tyrolích a světlý ležák z Vídně,
to všechno není tak pravdivé a ryzí, jak se zdá.
Se svým poťouchlým štěstím, se svou cikánskou
pramátí,
s tím, jak jsem se dala na taroky a na karty,
mohla bych být klidně trochu židovka.

Vždycky jsem byla hrůzou bez sebe
z té tvé luftwaffe, z těch keců, z toho blebleble,
děsil mě i tvůj čistě zastřižený knír,
byls tak árijsky, tak modře okatý.
Panzermanne, panzermanne, ty, ach ty – –

žádný Bůh, ale svastika černá tak,
že ani nebe nevykvikne z té temnoty.
Každá ženská zbožňuje nějakého fašistu,
holínku ve ksichtě a surové,
surové srdce nějakého surovce jako ty.

Tam na té fotce, kde tě mám, táto,
stojíš ve škole u tabule jako přibitý,
máš důlek na bradě, tam nemáš prasklé kopyto,
ale ďábel jsi stejně, kdepak, ani to
ti nepomůže, ty jsi ten černý, jasně, to jsi ty,

kdo mi rozkráp křehké rudé srdce jako střep.
Bylo mi deset, když jsem ti šla na pohřeb.
Ve dvaceti jsem to tady chtěla vzdát
a vrátit se k tobě, k tobě, a už napořád.
Když nic, tak ty kosti jsem ti chtěla dát.

Jenže tenkrát mě z toho pytle vytáhli,
poslepovali mě klihem jako porcelán.
Pak už jsem věděla, jak na to, jak to udělám.
Uhnětla jsem si z vosku figurku: byl to minipán
v černém jako ty a jak vystřižený z Mein Kampfu,

milovník skřipce, kleští, tortury a olova.
A řekla jsem si: sejmi ho. Do písmene a do slova.
Takže teď, táto, teď konečně jsem hotová.
Černý telefon je vyrvaný i s kořenem,
hlasy se jím nedokážou proklovat.

A jestli jsem zabila jednoho chlapa, zabila jsem
dva – –
toho upíra, co tvrdil, že je tvoje já,
a pil mi krev, celý rok mi pil krev,
sedm let, když to chceš vědět, když to chceš.
Lehni si, kdes ležel, táto, lehni a lež.

V pupkatém černém srdci teď máš zatlučený kůl.
Lidi ze vsi ti nikdy nemohli přijít na jméno.
Teď po tobě tancují a dupou, nic ti nezapomenou.
Ti věděli vždycky, co jsi zač a co ti mají za zlé.
Táto, táto, já to už mám za sebou, ty hajzle.

Viselec

Nějaký bůh mě chyt za vlasy, přitáhl si mě blíž.
Škvařil mě v modravých voltech jak proroka
v poušti.

Jako když ještěrka mrkne, ucukly z dohledu
noci:
svět holých bílých dnů, nikde stín, nikde houští.

To mrchožrout, sup nudy mě přibil na ten kříž.
Taky by udělal to, co já, kdyby byl v koncích.

Červencové máky

Malé máky, pekelné plamínky,
vy mi neublížíte?

Šleháte sem tam. Nemohu se vás dotknout.
Strkám ruce do plamenů. Nepálí to.

A mě vysiluje vás pozorovat,
jak takhle šleháte, svraštělé a jasně rudé jako
kůže úst.

Úst, která právě potřísnila krev.
Zakrvácené sukýnky!

Jsou výpary, že se jich nemohu dotknout.
Kde jsou vaše opiáty, vaše tobolky, po nichž
se chce zvracet?

Kdybych tak mohla krvácet nebo spát! – –
Kdyby se má ústa mohla provdat za takovou
ránu!

Nebo vaše šťávy, v téhle skleněné ampulce,
vsáknout do mne,
tišivé, konejšivé.

Ale bezbarvé. Bezbarvé.

Rozhraní

Teď je ta žena dokonalá.

Její mrtvé

tělo má úsměv naplnění,
iluze řecké nutnosti

plyne jí v záhybech tógy,
její bosé

nohy jako by říkaly:
až sem jsme došly, máme to za sebou.

Obě mrtvé děti se stočily, bílí hadi,
každé u malého

džbánku mléka, už prázdného.
Složila si je

nazpět do těla jak plátky
růže, které se zavřou, když zahrada

strne a vůně krvácejí
ze sladkých, hlubokých hrdel květu noci.

Luna nemá proč být smutná,
jak civí ze svého kostěného čepce.

Ta je na takovéhle věci zvyklá.
Pukají na ní černé skvrny a šíří se dál.

Závěr – autorův osobní dovětek

Sebevražda jako vědecký problém je multidimenzionální povahy. Psychologická rovina, kterou jsme v naší knize zvolili, prolíná se mnohdy s dimenzí medicínskou, sociologickou, axiologickou, filozofickou a dalšími problémovými rovinami. Mnohé psychologické otázky se nám často osvětlí zřetelněji, známe-li např. některé sociologické nebo filozofické okolnosti; psychologie naopak poskytuje cenný poznatkový fond jiným vědám. Slovem: ocitáme se v samém středu speciální i obecné interdisciplinární metodologie současné vědy. Pokusili jsme se tuto metodologii specifikovat v tematickém okruhu psychologie sebevraždy.

Jakou úlohu hraje v našem záměru umělecká literatura a tvůrčí osobnost umělce-sebevraha? Dnešní scientisticky orientovaný přístup se zaměřuje na vnější, objektivně srovnatelné složky sebevraždy a zatlačuje do pozadí subjektivní, individuální prožitkovou stránku sebevražedného jednání. Scientisté se domnívají, že prožitkovou oblast lze postihnout racionálními prostředky vědy. Pokud scientisticky orientovaná věda využívá umění, činí tak pouze se záměrem dokumentovat na konkrétním příkladu nějakou obecně deklarovanou tezi. Podle našeho názoru však subjektivní prožitek nelze beze zbytku zpracovat

zobecňující metodou vědy. Každá konkrétní životní zkušenost má vedle obecných, srovnatelných prvků jedinečnou, individuální kvalitu zejména právě ve vztahu subjektu k vlastní smrti. Takové prožitky nelze postihnout zvnějšku, nýbrž pouze intimním *vcítěním do prožívajícího jedince*. Takový *prožitek je sdělitelný spíše jazykem umění než vědy*. Proto všechny konkrétní projevy umělců-sebevrahů analyzovaných v této knize mají plnou výpovědní hodnotu jako takové, jsou tedy postaveny zcela na roveň výpovědní hodnotě vědeckých analýz. Bez prožitkového kontextu – který zprostředkuje umění nebo sebevrahova autovýpověď v osobních dokumentech – nelze sebevraždě vůbec porozumět.

Nejvlastnějším domovem člověka je jeho svět hodnot. Nazýváme tento hodnotový svět „domovem“ proto, že jeho základy jsou většinou položeny v dětství, ve skutečném domově rodiny. Jestliže tento domov byl nějakým způsobem zničen nebo dokonce vůbec nebyl vytvořen, je člověk zasažen a ochromen přímo v bazálních vitálních zdrojích své existence, ztrácí sílu a schopnost žít plnohodnotným životem. Ztráta nebo zničení hodnotového domova nedostatkem či neschopností lásky a lidského porozumění je velmi častou příčinou sebevražd. Zweig tento domov označil jako „svět jistot“, Klíma jej nazval „absolutnem“. Nedejme se zmást Klímovým egodeismem, křečovitým zdůrazňováním vlastního božství. Filozof si pocit ztráty domova nesl už od mládí.

Na tomto místě je nabíledni otázka, zda existuje nějaká účinná prevence sebevražedného jednání. Musíme bohužel konstatovat, že úzce specializovaná prevence a terapie sebevraždy neexistuje. Existují pouze vstřícné projevy lásky, porozumění a soucitu, které mohou osvobodit trpícího člověka z pout osamocení a hodnotové prázdnoty.

Lidský jedinec touží všemi silami své bytosti po svobodě a nesmrtelnosti. Sartrův slogan „Člověk je svoboda“ není ani tak konstatováním, ale spíše vyjadřuje přání, touhu člověka vlastnit svobodu. Zásadním

protihráčem lidské touhy po svobodě je však neodvratný fenomén smrti. Umělecké dílo (a v širším smyslu každé lidské dílo) má člověku zajistit nesmrtelnost, i když jedinec jako fyzická bytost zemře. Učinit z díla metafyzicky trvale platnou věc však posléze rovněž ztroskotává. Nastává situace, z níž není úniku.

Také sebevrah se snaží dosáhnout absolutní svobody a nezávislosti – avšak násilným činem. Sebevrazi (máme na mysli bilanční sebevraždu) nejsou nesvéprávné trosky; s jasným vědomím a ze svobodného rozhodnutí ukončují dobrovolně svůj život, protože nejsou schopni překonat pocit nehodnoty sebe sama nebo světa, který je obklopuje. Sebevražedný čin je výrazem nejen krajní beznaděje, nýbrž i sebelásky a pýchy: když nemohu být sám sebou podle svých představ, ať tedy nejsem raději vůbec... Sebevrah je až dětinsky závislý na „okolnostech“. Zralý dospělý člověk se pokouší překonat hrozbu různých nepříznivých okolností činným úsilím, sebevrah před nimi prchá v panické hrůze do nebytí.

Bylo by ovšem naivní, kdybychom sebevrahovi nepřiznali, že překonávání různých těžkostí činným úsilím v rozměrech našeho pozemského života má svoje zásadní omezení. I kdyby se nám v životě všechno dařilo a nebyli postiženi žádnými nepříznivými okolnostmi, jedno utrpení v nás potenciálně existuje: vědomí, že dříve nebo později budeme neodčinitelně vyrváni životu. Proto také všechno, co milujeme, čím žijeme a co vytváříme jako lidskou hodnotu, nutně v sobě obsahuje zárodek nesmyslnosti. Žádná úzce pojatá odborná psychoterapie nám v takové názorové poloze nemůže zprostředkovat nějakým jednoduchým způsobem pocit životního smyslu. Proč bojovat s těžkostmi a utrpením všeho druhu, když život neodvratně končí smrtí?

Opravdu není za této situace pro člověka žádné východisko ze ztráty životního smyslu? Pozitivní východisko se nabízí, jestliže přijmeme svůj životní úděl jako úkol, službu, „jestliže jsme schopni všechno, co nás určuje a formuje v profánní oblasti naší existence, přetvořit v duchovní hodnotu, jestliže jsme schopni dát tímto způsobem své osobnosti

novou kvalitu jako jistý duchovní dar. Věřící člověk ví, že tak může učinit pouze prostřednictvím a pomocí Boha“ (Viewegh 1994, 12-13). Tento postoj je nikoli heroické, nýbrž mučednické povahy: přijmout utrpení a nehodnotu všeho druhu (i sebe sama) jako svůj úděl a smysluplný úkol. Předpokládá to ovšem přijmout Ježíšova slova: „Já jsem vzkříšení a život. Kdo věří ve mne, i kdyby umřel, bude žít. A každý, kdo žije a věří ve mne, nezemře na věky“ (Jan 11, 25-27).

Křesťanské stanovisko k sebevraždě nelze vyjádřit pregnantněji, než to učinil německý představitel křesťanského personalismu P.L. Landsberg:

„Máme-li pochopit, proč se křesťanství staví proti sebevraždě, musíme si připomenout základní rys křesťanského života, jehož všechny formy jsou úsilím o následování Ježíše Krista. Toto úsilí implikuje radikální obrácení přirozeného lidského postoje, v první řadě vůči utrpení. Lidská bytost se od přírody hrozí utrpení a hledá štěstí. Dokonce i člověk, který se zabíjí, to dělá téměř vždy proto, aby unikl utrpení tohoto života do jakéhosi neznámého štěstí a klidu. Ať je to jakkoli, já chci jít, říká si ten člověk v srdci. Nechci snášet toto utrpení, které překračuje mé síly a nemá žádný smysl. Právě na tomto místě zasahuje duch křesťanského života se svou nesmírnou paradoxí. Ano, žít a trpět. Nediv se, že trpíš. Kdyby smyslem života mělo být štěstí, bylo by to něco pobuřujícího a koneckonců nesnesitelného. Věci se však mají docela jinak, je-li život očišťování, postup k transcendentnímu cíli, jehož smysl se projevuje právě v utrpení a utrpením také uskutečňuje. /.../ Ano, přes všechno optimistické žvanění, žít znamená nést kříž. Ale sám tento kříž má svůj posvátný smysl. Domnívám se tedy, že absolutní zákaz sebevraždy, který zdaleka není součástí takzvaného přirozeného zákona, ani pravidlem kdovíjakého zdravého rozumu, lze pochopit jedině ve vztahu k pohoršení a paradoxu kříže. Je pravda, že náležíme Bohu, tak jako mu náležel Kristus. Je pravda, že jemu máme podřizovat svou vůli, tak jako Kristus. Je pravda, že jemu máme ponechávat rozhodnutí o našem životě i smrti. Pokud si to přejeme,

máme jistě právo prosit Boha, aby nám dal zemřít, ale vždy s dodatkem: ale ne má, nýbrž tvá vůle se staň. Tento Bůh však není naším pánem, tak jako je otrokář pánem otroků; tento Bůh je náš otec. Je to křesťanský Bůh, který nás miluje bezmezně a s bezmeznou moudrostí. Nechává-li nás trpět, je to pro naši spásu, pro naše očištění. /.../ Zvolit si mučednictví místo sebevraždy, to je vlastní paradox křesťana. Právě tento rys v postoji mučedníků musel pohanské filozofy nejhlouběji šokovat. Mučedníci byli lidé, kteří sebevraždu neodmítali ze zbabělé závislosti na životě, nýbrž proto, že našli zvláštní štěstí v tom, že následují příklad Kristův a že trpí pro něho a jako on. /.../ Dostáváme se k tajemství zla, které právě souvisí s tím druhým tajemstvím – že smysl života se pro křesťana uskutečňuje v utrpení a utrpením. Člověk /.../ je bytost, která se zabít může, ale nemá. Toto tvrzení dostává teď určitý smysl. Pokušení je tu a odmítání také. Je-li toto odmítání skutečně křesťanské, projevuje se v něm akt lásky k Bohu a k utrpení; ne ovšem k utrpení jako takovému, což není možné, neboť algofilie je patologická a sám Kristus před posledním utrpením váhal a prosil Boha, aby ho ušetřil, nýbrž lásky k utrpení potud, pokud utrpení obsahuje lék a nápravu, kterou si Bůh přeje“ (Landsberg 1990, 182-183, 185).

Je mylné se domnívat, že sebevrah je zcela obrácen ke smrti. Uvedli jsme více příkladů, že tomu tak není. Sebevražda je reakcí na život, který je nenaplněn, beze smyslu. Sebevrah koneckonců umírá na nedostatek lásky, na neschopnost milovat nebo na přesvědčení, že není milován. Nepoznal nebo odmítá přijmout přetěžkou, ale osvobodivou sílu utrpení.

Mnohdy volá v nejzazší životní nouzi o pomoc. Je tragické, jestliže člověk v zoufalství volí dobrovolně vlastní smrt. Je však ještě tragičtější, jestliže toto volání není sebevrahovým okolím z nezájmu nebo nevědomosti slyšeno. Cílem této knihy je především informovat čtenáře o složitém problému sebevraždy. Možná, že i vyburcuje některá osamocená a trpící srdce k nové naději.

Literatura

- Adler, A.: Selbstmord. Int. Z. für Individualpsychologie, 15, 1937, č.49-52.
- Allport, G.W.: The Use of Personal Documents in Psychological Science. New York, Social Science Research Council 1942.
- Allport, G.W.: Geneze osobnosti. Praha, Krajský pedagogický ústav 1966.
- Andics, M. von: Über Sinn und Sinnlosigkeit des Lebens auf Grund von Gesprächen mit geretteten Selbstmördern. Wien, Gerold 1938.
- Aristoteles: Etika Nikomachova. Praha, Laichter 1937.
- Aristoteles: Poetika. Praha, Orbis 1962.
- Baade, W. – Lipmann, O. – Stern, W.: Fragment eines psychologischen Schemas. Zeitschr. für angew. Psychologie, 3, 1910, s.166-190.
- Baden, H.J.: Literatur und Selbstmord (Cesare Pavese – Klaus Mann – Ernest Hemingway). Stuttgart, E. Klett 1965.
- Baer, R.: Pathocharakterologische Untersuchungen an Suicidalen. Mainz, Diss. 1965.
- Bartoš, J.: Ilusionismus. Skeptická nálada přítomnosti. Praha, Aventinum 1927.

- Beres, O.: The contribution of psychoanalysis to the biography of the artist: a comentary on methodology. Intern. J. of Psychoanalysis, 40, 1959, s.26-37. Cit. podle Groeben, N.: Literaturpsychologie. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, Kolhammer 1973.
- Bernanos, G.: Muška. Praha, Vyšehrad 1972.
- Bertalanffy, L. von: Člověk – robot a myšlení. (Psychologie v moderním světě.) Praha, Svoboda 1972.
- Birnbaum, K.: Psychopatologische Dokumente. (Selbstbekenntnisse und Fremdzeugnisse aus dem seelischen Grenzlande.) Berlin, Springer 1920.
- Bodlák, K.: Myšlenkový svět Ladislava Klímy. In: Bodlák, K. – Vápeník, R.: Ladislav Klíma. Filosof – básník. Praha, Pohořelý 1948.
- Bodlák, K.: Ladislav Klíma po dvaceti letech. Orientace, 2, 1967, č.7, s.88-93.
- Boor, W. de: Neuere Arbeiten über Psychologie und Psychopathologie des Selbstmordes und der Selbstbeschädigung. In: Zwingmann, Ch. (ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.13-32.
- Bühler, Ch.: Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem. Leipzig, Hirzel 1933.
- Carlyle, T.: Hrdinové, úcta k hrdinům a ctění hrdin v dějinách. Praha, Symposion 1925.
- Caruso, I.A.: Die Trennung der Liebenden. (Eine Phänomenologie des Todes.) Bern und Stuttgart, Huber 1968.
- Crevel, R.: Těžká smrt. Praha, K. Neumannová 1929.
- Černý, V.: Osobnost, tvorba a boj. Praha, V. Petr 1947.
- Černý, V.: Co je kritika, co není a k čemu je na světě. Brno, Blok 1968.
- Dahlgren, K.G.: On suicide and attempted suicide. (A psychiatric and statistical investigation.) Lund, Lindstedts 1945.
- Deshaies, G.: Psychologie du suicide. Paris, Presses universitaires de France 1947.

- Devries, A.G.: Definition of Suicidal Behaviours. Psychological Reports, 1968, č.22, s.1093-1098.
- Diekstra, R.F.W.: Epidemiology of Attempted Suicide in the EEC. In: Wilmotte, J. – Mendlewicz, J. (ed.): New Trends in Suicide. Prevention. Basel, Biblioth. Psychiatrica, No 162, Karger 1982, s.1-16.
- Dilthey, W.: Uvedení do vědy duchové. Praha, „Rozhledy“ a Spolek českých právníků „Všehrd“ 1901.
- Dilthey, W.: Das Erlebnis und die Dichtung. Leipzig, G. Teubner 1910.
- Dilthey, W.: Život a dejinné vedomie. Bratislava, Pravda 1980.
- Dobiáš, J.: Psychiatrie. Praha, Avicenum 1984.
- Dostojevskij, F.M.: Běsové. I. II. Praha, Kvasnička a Hampl 1925.
- Drvota, S.: Franz Kafka z hlediska psychiatra. Čs. psychiatrie, 60, 1964, č.3, s.183-192.
- Drvota, S.: Umění a choroba. In: Vondráček, V. – Dobiáš, J. a kol.: Lékařská psychologie. Praha 1969, s.72-76.
- Dubitscher, F.: Der Suizid unter besonderer Berücksichtigung versorgungsärztlicher Gesichtspunkte. Stuttgart, Thieme 1957.
- Dubitscher, F.: Der Suizid. Historischer Überblick. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.3-12.
- Duprey, J.P.: Já neměl uváznout nohama v této galaxii. Světová literatura, 12, 1967, č.1, s.89.
- Durkheim, E.: Le suicide. (Étude de sociologie.) Paris, Alcan 1897.
- Dytrich, Z. – Haas, L. – Semotán, J.: Problémy sebevraždy. Praktický lékař, 42, 1962, č.3, s.126-130.
- Ellenberger, H.: Der Selbstmord im Lichte der Ethno-Psychiatrie. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.201-213.
- Engst, J.: Český filosof – Ladislav Klíma. Praha, Disert. práce FF UK 1950.
- Fallada, H.: Píjan. Praha, Čs. spisovatel 1958.

- Fernandez, D.: L'échec de Pavése. Paris 1967.
- Feudell, P.: Epikrise zu 700 Selbstmordversuche. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.35-46.
- Frankl, V.E.: Vůle ke smyslu. Brno, Cesta 1994.
- Freud, S.: Der Dichter und das Phantasieren. In: Freud, S.: Psychoanalytische Studien an Werken der Dichtung und Kunst. Leipzig, Wien, Zürich, Internationaler psychoanalytischer Verlag 1924.
- Freud, S.: Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci. Praha, Orbis 1933.
- Freud, S.: Vybrané spisy I. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1969.
- Freud, S.: O člověku a kultuře. Praha, Odeon 1989.
- Ganinová, M.: Štěstí. Světová literatura, 13, 1968, č.4, s.152-159.
- Gaupp, R.: Über den Selbstmord. München, Aerztl. Rundschau 1905.
- Ghysbrecht, P.: Der Doppelselbstmord. München, Basel, Reinhardt 1967.
- Glagau, H.: Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle. Marburg, Elwert 1903.
- Goethe, J.W.: Utrpení mladého Werthera. Praha, SNKLU 1954.
- Goldamer, P.: Heinrich von Kleist. Leipzig, Bibl. Institut 1980.
- Groeben, N.: Literaturpsychologie. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, Kohlhammer 1972.
- Gruhle, H.: Der Selbstmord (Lehrbuch der Nerven- und Geisteskrankheiten). Stuttgart, Thieme 1952.
- Haas, L. – Wünschová, B. – Chodurová, A.: Psychosociální pojetí sebevraždy a delinkvence. Čs. psychiatrie, 60, 1964, č.6, s.375-382.
- Haffter, C.: Selbstmord im kulturellen Zusammenhang. Psychol. Praxis, 1966, č.39, s.49-60.
- Halbwachs, M.: Les causes de suicide. Paris, Alcan 1930.
- Hauser, A.: Filosofie dějin umění. Praha, Odeon 1975.
- Havelka, M.: Ladislav Klíma. Brno, diplomová práce FF UJEP 1968.
- Hertz, M.R.: Suicidal configurations in Rorschach records. Rorschach Res. Exch., 1948, č.3, s.3-58.

- Hillman, J.: Selbstmord und seelische Wandlung. Zürich, Stuttgart, Rascher 1966.
- Hinrichsen, O.: Zur Psychologie und Psychopathologie des Dichters. Wiesbaden 1911.
- Hinrichsen, O.: Sexualität und Dichtung. Wiesbaden 1912.
- Hlavsa, J. – Viewegh, J.: Creativization – the New Approach to the Theory of Creativity. Referát: XXII. mezinárodní psychologický kongres, Leipzig 1980.
- Hoche, H.: Vom Sterben. Jena, Fischer 1919.
- Holzner, J.: Apoštol Pavel. Praha, Kuncíř 1939.
- Hoppe, V.: Přirozené a duchovní základy světa a života. Praha, M. Procházka 1925.
- Hoppe, V.: Předpoklady duchovní filosofie a náboženské víry. Praha, Neklan 1992.
- Hünich, F.A.: Stimmen über den Selbstmord aus der Wertherzeit. Zeitsch. für Bücherfreunde, Neue Folge, 3, 1912, s.406-408.
- Chalupecký, J.: Ladislav Klíma. In: Chalupecký, J.: Expresionisté. Praha, Torst 1992, s.137-172.
- Jackson, D.D.: Theories of Suicide. In: Shneidman, E.S. – Farberow, N.L.: Clues to Suicide. New York, Toronto, London, Mc Graw-Hill 1963, s.11-21.
- Jahoda, M. – Deutsch, M. – Cook, S.M.: Research Methode in Social Relations. New York, Toronto, London, Dryden Press 1958.
- Janata, M.: Nejhlouběji skrytý Bůh je také nejviditelnějším Bohem. Perspektivy, 1995, č.4, s.7.
- Janota, O.: Poznámky k vymezení pojmu sebevražedného pokusu. Čs. psychiatrie, 64, 1968, č.2, s.137-138.
- Jaspers, K.: Allgemeine Psychopathologie. Berlin, Heidelberg, New York, Springer 1965.
- Kabeš, J.: Ladislava Klímy filosofie češství. Praha, Pohořelý 1945.
- Kallmann, F. – Anastasio, M.M.: Twin Studies of the Psychopathology of Suicide. J. Nerv. ment. Dis., 105, 1947, s.40-55.

- Karinthy, F.: Putování kolem mé lebký. Praha, Odeon 1981.
- Kion, D.: Die Beteiligung am Selbstmord. Frankfurt a. M., Rechtswissenschaftliche Fakultät der J.W. Goethe-Universität, Diss., 1970.
- Klepper, J.: Unter dem Schatten deiner Flügel. (Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942.) Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1956.
- Klíma, L.: Svět jako vědomí a nic. Praha, Aventinum 1928.
- Klíma, L.: Soud boží. Praha, Rosendorf 1928 a.
- Klíma, L.: Slavná Nemesis a jiné příběhy. Praha, Sfinx – B. Janda 1932.
- Klíma, L.: Arkanum – Cogitata – Sentence. Praha, H. Spilková 1934.
- Klíma, L.: Vlastní životopis filosofa Ladislava Klímy. Praha, J. Picka 1937.
- Klíma, L.: Záznamy extatikovy. Praha, J. Picka 1937 a.
- Klíma, L.: Mezi skutečností a snem. (Z beletristické pozůstalosti filosofa Ladislava Klímy.) Bratislava, Artforum, reprint pův. vydání z roku 1937 b.
- Klíma, L.: Edgar a Eura. (Úryvek nedokončeného románu.) Praha, J. Picka 1938.
- Klíma, L.: Duchovní přátelství. (Vzájemná korespondence L. Klímy s Emanuelem Chalupným a Otakarem Březinou.) Uspořádal J. Kabeš. Praha, Pohořelý 1940.
- Klíma, L.: List o illusionismu a Ivanu Karamazovu. Praha, J. Duchan 1940 a.
- Klíma, L.: Juvenilie. Praha, J. Picka 1941.
- Klíma, L.: Boj o Vše. (Deníky a korespondence s přáteli z let 1909 až 1917.) Uspořádal J. Kabeš. Praha, Pohořelý 1942.
- Klíma, L.: Vteřina a věčnost. Praha, Pohořelý 1946.
- Klíma, L.: Ladislav Klíma. Filosof – básník. Uspořádali K. Bodlák a R. Vápeník. Praha, Pohořelý 1948.
- Klíma, L.: Traktáty a diktáty. Praha, Pohořelý 1948 a.
- Klíma, L.: Vteřiny věčnosti. (Výbor z díla.) Praha, Odeon 1967.
- Klíma, L.: Utrpení knížete Sternenhocha. Praha, Res publica 1990.
- Kluz, W.: Světlo a stín. Praha, Zvon 1991.

- Kocourková, J. – Konečný, R.: K charakteristice osobnosti mladistvých suicidantů. Čs. psychologie, 16, 1972, č.3, s.264-267.
- Král, J.: Na okraj Masarykovy „Sebevraždy“. Bratislava, FF Univerzity Komenského 1927.
- Krose, H.A.: Der Selbstmord im 19. Jahrhundert nach seiner Verteilung auf Staaten und Verwaltungsbezirke. Freiburg, Herdersche Verlagshandlung 1906.
- Krose, H.A.: Die Ursachen der Selbstmordhäufigkeit. Freiburg, Herdersche Verlagshandlung 1906a.
- Kříž, V.: Ladislav Klíma. Personální bibliografie. Rukopis. Brno, Střední knihovnická škola 1974.
- Kuvahara, J.: Kamikaze. 100+1, 1983, č.20, Příloha 1-16.
- Lajolo, D.: Život, dílo a smrt Cesara Pavese. Předmluva in: C. Pavese: Přítelkyně. Dábel na kopcích, s.7-33. Praha, SNKLU 1965.
- Landsberg, P.: Zkušenost smrti. Praha, Vyšehrad 1990.
- Lange, E.: Der misslungene erweiterte Suizid. Jena, Fischer 1964.
- Lange-Eichbaum, W. – Kurth, W.: Genie, Irrsinn und Ruhnn. München, Basel 1967.
- Le Bon, G.: Psychologie davu. Praha, Samcovo knihkupectví 1946.
- Leonhard, K.: Psychologische Entwicklung zum Selbstmord. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.133-143.
- Lisle, E.: Du suicide statistique, médecine, histoire et législation. Paris 1856.
- Loch, R.: Heinrich von Kleist. Leipzig, Reclam 1978.
- London, J.: Martin Eden. Praha, SNKLHU 1955.
- Mann, K.: Vulkán. Román z emigrace. Praha, Svobodné slovo 1967.
- Mann, K.: Der Wendepunkt. Ein Lebensbericht. Berlin, Weimar, Aufbau-Verlag 1974.
- Mann, T.: Nesmrtelné stránky z Schopenhauera. Praha, Borový 1948.
- Margis, P.: E. Th. A. Hoffmann: Eine psychographische Individualanalyse. Leipzig. Barth 1911.

- Margis, P.: Das Problem und die Methoden der Psychographie. *Zeitschr. f. angew. Psychologie*, 5, 1911 a, s.409-451.
- Martonová, F.: Suicidální pokusy. *Čs. psychiatrie*, 60, 1964, č.2, s.97-101.
- Martonová, F.: Suicidální pokusy v mladších věkových skupinách. *Čs. psychiatrie*, 61, 1965, č.6, s.414-416.
- Martonová, F.: K otázce vymezení pojmu suicidální pokus. *Čs. psychiatrie*, 63, 1967, č.5, s.355-356.
- Masaryk, T.G.: Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty. Praha, Čin 1930.
- Mečír, J.: Sebevražedné jednání dětí raného věku. *Čs. psychiatrie*, 68, 1972, č.4, s.199-203.
- Meili-Dworetzki, G.: Zwei Dimensionen der Persönlichkeit. (Analyse übereinstimmender und gegensätzlicher Charakterzüge bei Amiel und Kafka nach ihrer Tagebüchern.) *Schweiz. Zeitschr. f. Psychologie*, 22, 1963, č.2, s.83-107, č.3, s.189-219.
- Mejlach, B.: Psychologija chudožestvennogo tvorčestva. *Voprosy literatury*, 4, 1960, č.6, s.58-79.
- Menninger, K.: Man against himself. New York, Harcourt Brace and Co 1938.
- Misch, G.: Geschichte der Autobiographie. I – IV. Frankfurt a. M., Schulte-Bulmke 1949-1969.
- Morselli, H.: Der Selbstmord. Eine Kapitel aus der Moralstatistik. Leipzig, Brockhaus 1881.
- Möbius, P.J.: J. J. Rousseaus Krankheitsgeschichte. Leipzig, Vogel 1889.
- Möbius, P.J.: Goethe. I. II. Leipzig, Barth 1909.
- Möbius, P.J.: Nietzsche. Leipzig, Barth 1909 a.
- Mukařovský, J.: Umělcova osobnost v zrcadle díla. In: *Cestami poetiky a estetiky*. Praha, Čs. spisovatel 1971, s.145-155.
- Murray, C.: A recent case of „dying together“. *Psychoanal. Rev.*, 18, 1931, s.63-68.
- Müller-Freienfels, R.: Psychologie der Kunst. Bd. I. Berlin, Teubner 1922.

- Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra. Praha, SVU Mánes 1914.
- Nietzsche, F.: Ecce homo. Praha, A.Srdce 1929.
- Nietzsche, F.: Duševní aristokratismus. Praha, B. Hendrich 1940.
- Nevole, S.: Rysy geniality u duševně chorých. Čs. psychiatrie, 62, 1966, č.5, s.290-293.
- Nevole, S. – Černý, L. – Skaličková, O.: K otázce sebevražednosti a její prevence. Čs. psychiatrie, 52, 1956, č.3, s.196-203.
- Němec, J.: Klímův případ. Tvář, 1965, č.2, s.4-8.
- Ortega y Gasset, J.: Vzpoura davů. Praha, Orbis 1933.
- Osgood, E.: Působení motivace na styl kódování. In: Teorie, informace a jazykověda. Praha, ČSAV 1964, s.273-281.
- Palmer, D.M.: Factors in suicidal attempts, a review of 25 consecutive cases. Journal of Nervous and Mental Disease, 1941, č.93, s.421-442.
- Patočka, J.: Ladislav Klíma. Pokus o rozbor klíčových tezí. Orientace, 2, 1967, č.3, s.40-45.
- Pavese, C.: Řemeslo žít. Světová literatura, 9, 1964, č.5, s.186-202.
- Pavese, C.: Přijde smrt a bude mít tvé oči. Praha, SNKLHU 1964 a.
- Pavese, C.: Přítelkyně. – Ďábel na kopcích. Praha, SNKLHU 1965.
- Paykel, E.S. – Meyers, J.K. – Lindenthal, J.J. – Tanner, J.: Suicidal Feelings in the General Population. Brit. J. Psychiat., 124, 1974, s.460-469.
- Plathová, S.: Ariel. Praha, Mladá fronta 1984.
- Popelová, J.: Obnažené bolesti. Národní práce z 25.9.1940, s.4.
- Pöldinger, W.: Der suizidgefährdete Mensch. Österreichische Ärztezeitung, 24, 1969, č.3, s.243-250.
- Pöldinger, W.: Die Abschätzung der Suizidalität. (Eine medizinisch-psychologische und medizinisch-soziologische Studie.) Bern, Stuttgart, Huber 1968.
- Prokop, J.: O sebevraždě. Praha, Bursík & Kohout 1940.
- Prokůpek, J.: K problémům psychiatrické diagnostiky při sebevražedných pokusech. Čs. psychiatrie, 64, 1968, č.2, s.77-89.

- Prokůpek, J.: Některé charakteristiky suicidálního chování v ČSSR. Čs. psychiatrie, 68, 1972, č.2, s.74-89.
- Ringel, E.: Das Werterleben der Selbstmörder. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Verlagsgesellschaft 1965, s.144-164.
- Ringel, E. (Ed.): Selbstmordverhütung. Bern, Stuttgart, Wien, Huber 1969.
- Ringel, E.: Der Selbstmord, Abschluss einer krankhaften psychischen Entwicklung. Wien, Düsseldorf, Maudrich 1953.
- Ringel, E.: Neue Gesichtspunkte zum präsuizidalen Syndrom. In: Ringel, E. a kol.: Selbstmordverhütung. Bern, Stuttgart, Wien, Huber 1969, s.51-116.
- Rosenzweig, S.: The picture-association method and its application in a study of reactions to frustration. Journal of Personality, 1945, č.14, s.5-23.
- Rosenzweig, S. – Fleming, E.E. – Rosenzweig, L.: The children a form of the Rosenzweig Picture-Frustration Study. Journal of Personality, 1948, č.26, s.141-191.
- Rost, H.: Bibliographie des Selbstmords. Augsburg, Haas & Grabherr 1927.
- Růžicka, L.: Úmrtnost a příčiny smrti obyvatelstva v produkčním věku. Praha, Academia 1966.
- Růžicka, L.: Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického. Praha, Academia 1968.
- Sainsbury, P.: Suicide in London. London, Chapman – Hall 1955.
- Salber, W.: Qualitativen Methoden der Persönlichkeitsforschung. In: Lersch – Thomae (Ed.): Handbuch der Psychologie in 12 Bänden. Bd.4. Persönlichkeitsforschung und Persönlichkeitstheorie. Göttingen, Hogrefe 1960, s.30-58.
- Schipkowenski, N.: Mitgehen und Mitnehmen in den Tod. In: Zwingmann, Ch. (Ed.): Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965, s.248-261.

- Schlieffen, H.: Der Suizidversuch. Ein psychologischer Beitrag zum Problem des missglückten Selbstmordversuchs anhand biographisch-anamnestischer, statistischer und testpsychologischer Daten. Clausthal, Zellerfeld, Dis. v.n. 1969.
- Schneider, K.: Selbstmordversuche. Deutsche med. Wschr., 59, 1933, s.1389-1391.
- Schneidman, E.S. – Farberow, N.L.: Clues of Suicide. New York, Toronto, London, Mc Graw Hill 1963.
- Schopenhauer, A.: Die Welt als Wille und Vorstellung. Berlin, Deutsche Buch-Gemeinschaft 1930.
- Schumann, U.: „Harakiri“ – Suizid. Psychiatr. Neurol. med. Psychol., 23, 1971, č.5, s.304-308.
- Smékal, V.: Koncepce psychodiagnostiky z hlediska potřeb psychologické praxe. Psychológ v Československu, 3, 1971, č.3-4, s.24-39.
- Smirnov, A.: Dostojevský a Nietzsche. Praha, Pelzl 1905.
- Spiegelberg, W.: Weshalb wählte Kleopatra den Tod durch Schlangenbiss? Ägyptolo-Mitteilungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische und historische Klasse, 2, 1925, s.1-6.
- Statistická ročenka ČSSR 1988. Praha, SNTL 1988, s.114-115.
- Stengel, E.: Selbstmord und Selbstmordversuch. In: Psychiatrie der Gegenwart III: Soziale und angewandte Psychiatrie. Berlin, Göttingen, Heidelberg, Springer 1961, s.51-74.
- Stengel, E.: Grundsätzliches zum Selbstmordproblem. In: Ringel, E. a kol.: Selbstmordverhütung. Bern, Stuttgart, Wien, Huber 1969, s.9-50.
- Stern, E.: Der Thematic Apperception Test von Murray und verwandte projektive Methoden. In: Stern, E. (Ed.): Die Tests in der klinischen Psychologie. Bd.1, Halbd.2. Zürich, Rascher 1954, s.614-661.
- Stern, W.: Über Aufgabe und Anlage der Psychographie. Zeitschr. für angew. Psychologie, 3, 1910, s.166-190.

- Stevenson, A.: Bitter Fame. A life of Sylvia Plath. London, Penguins Books 1990.
- Stone, I.: Námořník na koni. (Život Jacka Londona.) Praha, Toužimský a Moravec 1941.
- Strelka, J.: Stefan Zweig. Freier Geist der Menschlichkeit. Wien, Österreichischer Bundesverlag 1981.
- Strohs, S.: Ladislav Klíma. Plamen, 7, 1965, č.4, s.111-115.
- Suarès: Dostojevský. Praha, Borový 1920.
- Swoboda, H.: Otto Weiningers Tod. Wien, Leipzig, Heller 1923.
- Syřišřová, E.: Normalita osobnosti. Praha, Avicenum 1972.
- Šalda, F.X.: Filosof – básník. In: Šalda, F.X.: Časové i nadčasové. Praha, Melantrich 1936, s.434-438.
- Šalda, F.X.: O t. zv. nesmrtelnosti díla básnického. In: Soubor díla F.X. Šaldy, 9: Studie o umění a básnících. Praha, Melantrich 1948, s.91-118.
- Široký, H. – Capponi, V.: K suicidální mentalitě v mladém věku. Čs. psychologie, 13, 1969, č.2, s.122-134.
- Švancarová, L.: Ein Beitrag zur Sprechanalyse des Schrifttums Gregor Mendels. Proceedings of the Gregor Mendel Colloquium. Brno, Moravian Museum 1971.
- Taine, H.: Studie o dějinách umění. Praha, Odeon 1978.
- Thomae, H.: Das Individuum und seine Welt. Eine Persönlichkeits-theorie. Göttingen, Hogrefe 1968.
- Thomas, K.: Handbuch der Selbstmordverhütung. Stuttgart, Enke 1964.
- Tolstoj, L.N.: Zpověď. V co věřím? Praha, Kočí 1924.
- Tvrđý, J.: Průvodce dějinami evropské filosofie. Brno, Komenium 1947.
- Váross, M.: Úvod do axiológie. Bratislava. EPOCH 1970.
- Viewegh, J.: Ladislav Klíma aneb Život v extrému. Host do domu, 1965, č.1, s.47-51.

- Viewegh, J.: Několik poznámek o Ladislavu Klímovi. Sešity pro literaturu a diskusi, 3, 1968, č.26, s.51-52.
- Viewegh, J.: K některým problémům motivace bilančního suicidálního jednání. Čs. psychologie, 13, 1969, č.6, s.590-603.
- Viewegh, J.: K užití osobních dokumentů v psychologii. Čs. psychologie, 16, 1972, č.4-5, s.363-372.
- Viewegh, J.: Sebevražda z aspektu interpersonální situace. In: Sborník prací UJEP, řada ped.-psychologická I, 8, 1973, s.153-157.
- Viewegh, J.: Suicidium a tvůrčí proces. Zprávy Psychologické laboratoře ČSAV, Brno, 1973a, č.10-11, 19 s.
- Viewegh, J.: Psychologická hlediska péče o dlouhodobě nemocné a umírající. Brno, Ústav pro další vzdělávání středních zdravotnických pracovníků 1981.
- Viewegh, J.: Psychologie umělecké literatury – problémy a perspektivy. Čs. psychologie, 27, 1983, č.1, s.85-95.
- Viewegh, J.: Antipsychologismus v Mukařovského literárněvědném strukturalismu. Česká literatura, 32, 1984, č.2, s.97-107.
- Viewegh, J.: Psychologie sebevraždy. (Informativní náčrtek výzkumné koncepce.) Čs. psychologie, 36, 1992, č.3, s.226-232.
- Viewegh, J.: Problém sebevraždy z pohledu psychologa. Scripta bioethica, 1994, č.11, s.1-15. Kolegium katolických lékařů v Brně.
- Volmat, R.: Art et Psychiatrie. In: Psychiatrie der Gegenwart. Bd.3: Soziale und angewandte Psychiatrie. Berlin, Göttingen, Heidelberg 1961, s.494-567.
- Voráček, F.: Možnost života. (Otázky kolem sebevražd.) Praha, Naše vojsko 1967.
- Vorberg, G.: Guy de Maupassants Krankheit. Wiesbaden 1908.
- Wellek, R. – Warren: Theorie der Literatur. Königstein, Athenäum 1985.
- Wieners, W.: Veranlassung und Unterstützung zum Selbstmord. Bonn, Rheinische Fr. Wilhelms-Universität, Diss., 1958.

- Windelband, W.: Geschichte und Naturwissenschaft. Strassburg, Heitz – Mündel 1894.
- Zábrana, J.: Poezie Sylvie Plathové. Doslov ke knize S. Plathové „Ariel“, s.109-122. Praha, Mladá fronta 1984.
- Zigo, M.: Ladisláv Klíma aneb premýšľanie o nemysliteľnom. Slov. Pohľady, 84, 1968, č.1, s.130-132.
- Zilboorg, G.: Suicide among Civilised and Primitive Races. Amer. J. Psychiatr., 92, 1936 a, s.1347-1369.
- Zilboorg, G.: Differential diagnostic types of suicide. Archives of Neurology and Psychiatry, 35, 1936, s.270-291.
- Zola, E.: Zabiják. Praha, SNKLHU 1956.
- Zumr, J.: Filosof lidské hrdosti. Úvod k výboru ze spisů L. Klímy: Vteřiny věčnosti. Praha, Odeon 1967, s.7-33.
- Zumr, J.: Klímovo básnické dílo. Orientace, 2, 1967 a, č.3, s.46-47.
- Zweig, S.: Léčení duchem. Praha, Odeon 1981.
- Zweig, S.: Opojení z proměny. Praha, Odeon 1986.
- Zweig, S.: Svět včerejška. Praha, Torst 1994.
- Zwingmann, Ch.: Selbstvernichtung. Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft 1965.

OBSAH

Úvod	5
------------	---

SEBEVRAŽDA JAKO VĚDECKÝ PROBLÉM

<i>I. Sebevražda – charakteristika výchozích pojmů</i>	<i>13</i>
1. Sebevražednost v historickém kontextu civilizačního vývoje člověka	13
2. Sebevražda, sebezabití, sebeoběť. Bilanční sebevražda.	19
3. Základní způsoby suicidálního jednání	23
– suicidální mentalita	23
– suicidální pokus a dokonaná sebevražda	24
– rozšířená sebevražda, epidemie sebevražedného jednání	29
 <i>II. Současná problémová a metodologická východiska výzkumu sebevraždy – jejich kritika</i>	 <i>37</i>
1. Sociologický přístup	37
2. Medicínský přístup	43
3. Psychologický přístup	51
 <i>III. Hodnotověmotivační koncepce sebevraždy</i>	 <i>64</i>
1. Hodnotové vědomí a hodnotový postoj	64
2. Sebevražda a hodnoty	67
3. Mechanismy autoagrese	70
4. Aktualistické a vývojové pojetí sebevraždy	73
5. Příčiny a motivy. Úloha motivace v bilanční sebevraždě.	79

<i>IV. Sebevražda a literatura</i>	87
1. Obtíže dosavadního výzkumu sebevraždy	87
2. Nové možnosti výzkumného přístupu: suicidální jednání a tvůrčí proces	89
3. Stručný historický a metodologický exkurs do psychologie umělecké literatury	91
4. Osobní dokumenty	98
5. Sebevražda a literatura	108

SEBEVRAŽDA JAKO OSUD

<i>V. K filozofii sebevražedných tendencí – Ladislav Klíma</i>	133
1. Případ Klímův	133
2. Život a dílo Ladislava Klímy	134
3. Klímova filozofie	137
4. Analyzovaný materiál a vnější okolnosti přípravy k sebevraždě	146
5. Podpurné faktory suicidálních tendencí	156
6. Ideové komponenty sebevražedných tendencí L. Klímy	165
7. Antinomie v suicidálních tendencích Ladislava Klímy a projevy maladaptace	174
8. Nerealizovaná sebevražda	186
<i>VI. Na obou stranách hranice – Stefan Zweig a Jochen Klepper</i>	191
1. Vymezení prostoru	191
2. Netrpělivé srdce Stefana Zweiga	196
3. Vynucená sebevražda Jochena Kleppera	211

<i>VII. Analýza jednoho románu – Jack London</i>	<i>219</i>
<i>VIII. Sebevražda a řeč poezie: Cesare Pavese</i>	
<i>a Sylvie Plathová</i>	<i>237</i>
1. Cesare Pavese	238
2. Sylvie Plathová	251
<i>Závěr – autorův osobní dovětek</i>	<i>263</i>
<i>Literatura</i>	<i>269</i>



Doc. PhDr. Josef Viewegh, CSc.

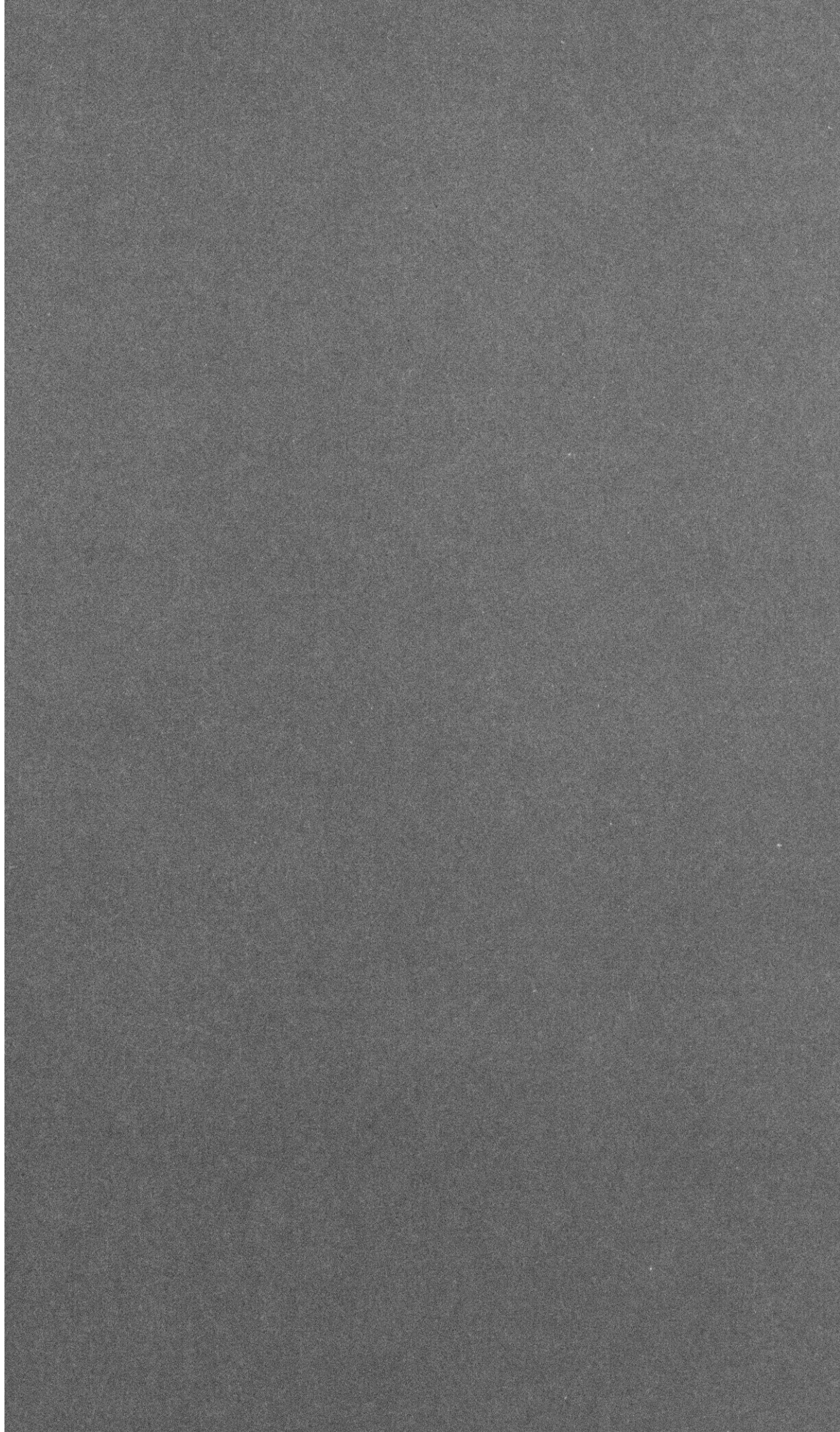
sebevražda a literatura

Vydal Psychologický ústav AVČR ve spolupráci
s Nakladatelstvím Tomáše Janečka
Svatopluka Čecha 97, 612 00 Brno.
Brno 1996

Odborný lektor: Doc. PhDr. Evžen Řehulka, CSc.
Grafická úprava přebalu: Pavla Vieweghová
Technická redakce a sazba: Pavel Křepela
Tisk a knihařské zpracování: CENTA, s.r.o.
odštěpný závod BRNO, Veverí 39

Vydání první
Náklad: 1000 vázaných výtisků

ISBN 80-85880-10-5



Doc. PhDr. Josef Viewegh, CSc., psycholog a vědecký pracovník, narozen 1928 v Blansku. Studoval psychologii a filozofii na Filozofické fakultě Masarykovy university (FF MU) v Brně. V letech 1956 – 1965 působil jako klinický psycholog na psychiatrických pracovištích, zejména na psychiatrické klinice Lékařské fakulty MU v Brně, kde se zabýval problematikou alkoholismu a sebevražednosti. Od roku 1965 pracuje v Psychologickém ústavu Akademie věd ČR v Brně. Je výzkumně zaměřen na psychologii a psychopatologii umělecké literatury, obecnou metodologii, kreativitu, filozofické otázky psychologie, tanatologii a sebevražednost. Celková orientace na duchovědnou psychologii a filozofii. Doktorát filozofie získal v roce 1967, kandidaturu věd dokončil 1976, habilitoval se 1992 (pro obor obecné psychologie). Několik let přednášel psychologii umění na Filozofické fakultě a tanatologii a lékařskou etiku na Lékařské fakultě MU v Brně. Je autorem 120 publikovaných prací, z nichž nejvýznamnější je knižní monografie „Fantazie“ (Praha, Academia 1986).

KNIHOVNA AV CR

AK 2732



@ 07629/03

Psychologický ústav

AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY

NAKLADATELSTVÍ
TOMÁŠE JANEČKA